

Т. Ә. ТӨЛЕБАЕВ, Л. Б МОМЫНТАЕВА, Л. А. ТӨЛБАЕВА

ДҮНИЯ ЙҰЗИ ТАРИХИ

Умумий билим беридиган мектепниң
5-сініпі үчүн дәрислик

5

Қазақстан Жумырийити Билим
вə пəн министрлиги тəвшійе қылған

Алмута «Атамұра» 2017

УДК 373.167.1
ББК 63.3 я 72
Т 65

*Дарислик Қазақстан Жұмһурийилиниң Биілім вә пән министрлігі тәстікливеген асасий
оттұра биілім беріш сәвійесінің 5–9-сынаплирига бекішилланған «Дүния йүзі тарихи» пәнинің
йецилаланған мәзмұннудықи
Типлик оқушы программасына мұватапқы тәйярланады.*

*ҚЖҚ Миллий пәннәр академиясының мухбір әзаси, тарих пәнлиринің доктори,
профессор К. М. Байпақовның тәхжирлігіде*

*Пикір язған – тарих пәнлиринің доктори, профессор
С. Ж. Жолдаасбаев*

Төлебаев Т. Ә., вә б.

Т65 Дүния йүзі тарихи: Ұмумий биілім беридиган мәктеппің 5-сынапи үчүн дәрислик/ Т. Ә. Төлебаев, Л. Б. Момыштаева, Л. А. Төлбаева. – Алмұта: Атамұра, 2017. – 176 бет.

ISBN 978-601-306-924-1

«Дүния йүзі тарихи» – йеци программа асасида йезілған түнжак дәрислик. Үнінда іптідаій жәмійәт билән қедімій цивилизацияләрнің шәкиллініп, тәреккій қишлип қанунийәтлири тогрилиқ мәсилиләр баянланған.

УДК 373.167.1
ББК 63.3 я 72

ISBN 978-601-306-924-1

© Төлебаев Т.Ә., Момыштаева Л.Б.,
Төлбаева Л.А., 2017
© «Атамұра», 2017

КИРИШМӘ

Норматив балылар! Тарихтин билим бериштә «Дуния йүзи тарихи» пәнниң атқуридиган роли билән әһмийити зор. Мәзкүр пәнниң тәрбияттың әһмийитимүн чоң.

Қедимий дунияның дәсләпки баскүчүчи адәмзат тәрәккиятиның өң қызық вә мурәккәп баскүчидур. Бүгүнки адәмләр наятидике көплеген нәрсиләр шу чаңда пәйда болуп, муқимлашты. Мәсилән, музыкилық өсваллар билән йезиш бәлгүлири, әмгәк қураллири, баш-пана вә б. Мошу пәйтниң ахираға қәдәр адәмзат тәрәккияти мәлүм бир системига маслашты. Шундақ қилип, өзиниң иптидай қовумлуқ жәмийәттін алған мирасини йүксәлдүрди. Қедимий дунияда мұним вақиәләр билән надисиләр наһайити көп болди. Бу дәрислик 5-синипниң «Дуния йүзи тарихи» адәмзатның риважлиниш тарихи һәккүдике билимиңларни мукәммәлләштерудиган болиду. Дәрислик инсаннан жәмийитиниң тәрәккиятиға өчмәс из қалдурған кона цивилизация мәркәзлири билән, деләтләр билән тонштурууп, жирик шәхсләрниң тарихтики ролини ачиду. Чоң тарихий вақиәләр билән надисиләрни некайә қилиду вә мәдәнийәтниң риважлиниши вә б. мәсилеләр тогрилиқ силәргә бәк мұним мәлumatларни бериду.

5-синипниң «Дуния йүзи тарихи» дәрислигидә окуучиларниң өзлүгидин оқушыға лайиқлаштурулган материаллар берилди. Бираз йеци аталғулар билән чүшәнчиләр киргүзүлди.

Уларни окуш тарихий шарапитлар билән вақиәләрни чонқур чүшинишкә ярдәмлишиду. Илгәрки дәрисликләрдә қоллинилмиған хелә йеци аталғулар билән чүшәнчиләр мәзкүр дәрисликтә киргүзүлди. Дәрисликка қошумчә сүптидә методикилық қолланма тәйярланди. Улар мошу дәрисликтин мәзмунини техиму чоңқурлитиду вә окутуш методикиси бойичә нурғун ярдәм бериду.

Шундақ қилип, 5-синипқа бегишланған «Дуния йүзи тарихи» дәрислиги адәмзат тәрәккиятиның цивилизацияға ыетиш йоллирини, уларниң умумий қанунийәтлири билән аланидилликлирини тарих пәннидике ахирқи муваппәқийәтләр асасида изчил некайә қилиду.

Бу
муһим!

Тирәк сөзләр!

- ❖ Адәм Ата
- ❖ Һава Ана
- ❖ Аристотель
- ❖ Чарльз Дарвин
- ❖ Аңлық адәм
- ❖ Топ
- ❖ Урук
- ❖ Қабила

Бириңчи бөләк
ИПТИДАЙ ЖӘМИЙӘТ ТАРИХИ

I БАП

ТЕРИМЧИЛАР – ОВЧИЛАРДИН БАШЛАП ЙӘР
ЕГИЛИГҮЧИЛӘР БИЛӘН МАЛ ӨСТҮРГҮЧИЛӘРГИЧӘ

§1.

АДӘМЛӘРНИҢ ИПТИДАЙ
ЖӘМИЙӘТЛИК БИРЛӘШМİСИ

Адәмниң пәйда болуши тогрилиқ нәзәрийәләр. Диний чүшәнчиләр. Әшү бир қедимий заманлардин бери адәмзатниң пәйда болуш тарихи һәккүдә һәрхил көзқарашлар билән чүшәнчиләр можут болуп көлмектә.

Қедимий замандыки адәмләр мәлум бир жәнисарни өзлиринин өждәди дәп һесаплиди. Йәни, биз әшулардин тараған, дәп ойлиди. Бундақ һайванларни өлтүрмиди, уларға һөрмәт билән қариби. Мәсилән, қедимий мисирлиқлар ширға, қойға, һәттә тимсаққому чоқунған. Америкилиқ индианлар өзлиринин үруқ-қовми билән қәбилилирини Ейік, Буга, Бұркүт дәп атиған.

Әң кәң тараған пикирниң бири – адәмни Худа яратти деген көзқараш. Бу көзқараш бойичә адәмни топидин яритип, униңға наятлик бергөн. Шундақ қилип, Адәм тирик жән болған. У Адәм ата еди. Буниндин кейин: «Адәмниң ялгуз болғини яхши өмәс, униңға өзи охшаш бирини ясап берәй», – дәйдү. Адәмни қоңқур үйқиға патуруп, у ухлаватқанда бир қовурғисини алиду. Андин кейин у қовурғидин аял ясаду. Бу Һава Ана еди. Адәм ата билән Һава анидин йәр йүзидики жәми адәмләр тарағанмиш.

Илмий нәзәрийәләр. Һәрhalда, адәмләрниң һәммиси бирдәк диний көзқарашларға ишинивәрмиди. Әшү қедимий заманлардила билимлик адәмләр адәмниң маймунларға охшаш екәнлигини байқиган. Мәсилән, улуқ мутәпеккүр Аристотель маймунларниң адәмгә охшаш екәнлигини ейтти. Чарльз Дарвин маймунларниң әң йетилгөн, тәрәккүй қылған түри пәйдин-пәй адәмгә айлиниду, деген пикирни алға сүргөн. Мана, шундақ қилип, адәмләрниң тән түзүлүшини башқа һайванлар билән селиштуруш, тәкшүрүш ишлири башланди.

Өң иптидаи адәмләрниң сүйәклирини археологлар Азия билән Африкадын тапти.

Адәм баш сүйигиниң тәрәкқияты

Өң иптидаи адәмләр маймунлар охшаш болгани билән, улардин пәриқлинәтти. Маймунлар охшаш тенини жуң басқанлар топ-топ болуп яшиди. Бирақ маймунлар охшаш дәрәкәләрни әмәс, асасән йәрни паналиди. Улар тик маңалатти. Үзақ вақыт өткәндеги кейин, тәрәкқиятниң иккинчи басқучидики адәмләрниң мейиси толуклинине башлиди. Әмгәк вә тәпәккүр нәтиҗисидә маңлии һоганлап, кәцийишкә йүзләнди. Шундақ қилип, тик маңлайлик, баш сүйиги түз, иниги учлук адәмләр қелиплишишвәрди. Улар әкүл-тәпәккүр қабилийити бойичиму, тән түзүлүши бойичиму иптидаи адәмләрдин хелила мукәммәлләшкән еди.

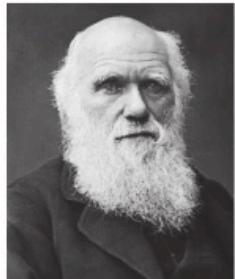
Адәмниң қелиплишиш басқучилири

Мону баш сүйәкләрниң кандак пәркини коруватисиләр? Уларниң тәсвири тогрилиқ немә дегән болаттинлар?

Адәмниң қелиплишишини испатлайдиган мәнбәләр: баш сүйәк скелетидики өзгиришләр вә әмгәк қураллириниң тәрәкқияты.

Чарльз Дарвин
(1809–1882-жж.)
Улук Британия алими.
Адемләрниң тәрәк-
қият зөвлөүсүнин
төсөйө күлгөн дәсләпки
алимларниң бири

Изденин
корәйли!

Достум, адемнин
пәйда болушыга
багыць бу
нәэрийәләрдин
башка йөнө қандаң
көзкараашлар
болушы мүмкүн?

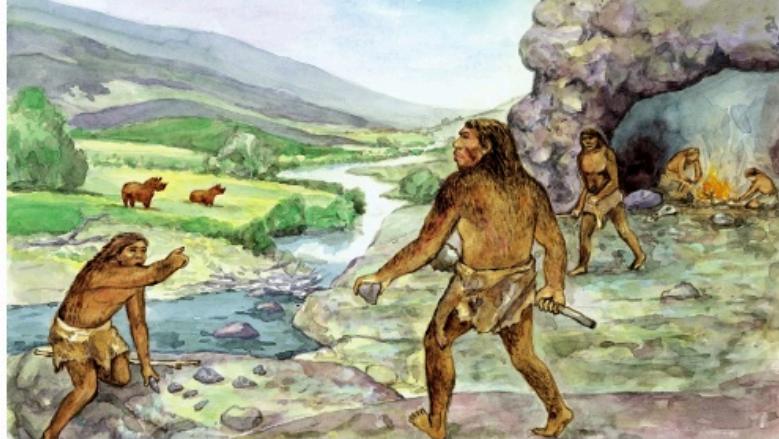
Өмгөк қураллирини ясаш нәтижисидә тәпеккүр қилиш қабилийити ашты.

Шуңлашқа уларни алымлар «аңлиқ адәм» дәп атиди. «Аңлиқ адәм»ниң түр-қияпити, иш-һәриkiti, паалийити вә ойлаш дәрижиси бүгүнки адемләрниңкүгө охшаш болди. Шу сәвәптин, алымлар «аңлиқ адәм»ниң пәйда болуши билән, адемниң қелиплишиш жәрияни ахирлаشتы дәп несаплайду.

Бүгүнки адемләрниң шәкиллениши наһайити узақ вақитқа созулған. Шуннан беримзат жәмийити тәрәккүй қиливатта. Бу тәрәккият жәрияниның тарих пәнидин оқуп үгинидиган болимиз.

Адемләр топи. Иптидаијадемләр қорқунучлуқ һайванлар билән чоң жиртқучлар арисида яшиди. Уларниң арисида йәккәйегане, ялғуз жүрүп өмүр сүрүш мүмкүн өмәс еди. Нәттә өз топидин кечиккән яки адишип қалған адемләрни жиртқучлар йәветәттى. Мундақ жиртқучлардин қоғданиш үчүн, адемләр топлишип жүрди. Бу уларниң овлиши үчүнму қолайлық болди. Нәрбир топ 20–30 адемдин тәшкил тапти. Униндин көп болса, тамақ тепип йәш, көчүп-қонуп жүруш тәс еди.

Иптидаијадемләрниң мундақ топлири тамақ тепиш үчүн бирләшкән *топларға* охшатти. Алымлар адемләрниң бу топини *топлук қовум* дәп атайду. Бу адемзат жәмийитиниң өң иптидаија уюшқан тури еди.

Қедимијадемләр

Үруқниң пәйда болуши. Адәмләрниң коллектив болуп, бирлишип әмгәк қилиш зәрүрийити йәр йүзигә соғ чүшкән чағда бәкму күчәйди. Бир өңкүрни паналиған адәмләр сұрлук тәбиәтке қарши бирлишип күрәшти. Бирлишип овлиди. Чүнки бизон, мамонт охшаш жирик һайванларни ялгуз овлаш мүмкін әмәс еди. Бир өңкүрде туридиган һәммә адәм қери демәй, яш демәй, бизон, мамонтларни ярлардин ғулитиш учун һәр тәрәптин вакырап, таш, гарпунлар билән уруп, үркүтти. Қоллирига отелип жүргүп қоғылди. Бәзидә өзлири мәхсус қезип, үстини шах, чөпләр билән япқан ориларға жиқитти. Һәммиси биллә жүргүп овлиғанлиқтинг, гөшини биллә пайдиланди.

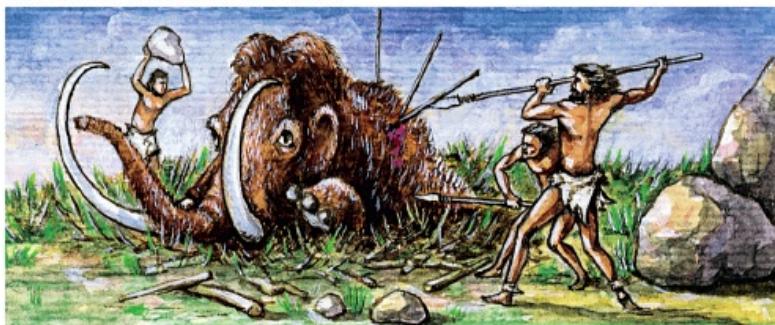
Буларниң һәммиси илгәркі тез парчилиниң, қайтидин көпийип туридиган топларни бирлеشتүрди. Уларниң топлуқ иттипақи күчәйди. Бирлишип наят көчүрушниң пайдилиқ-лигини һис қылди.

Шундақ қилип, турушлук жайи ортақ, бирлишип әмгәк қилидиган, озук-тұлугини ортақлишип пайдилинидиган **адәмләр коллективи** қелиплашти. Пәйдин-пәй уларниң арисидики мұнасивәтләргиму өзгиришләр киришкә башлиди.

Адәмләр топи билән селиштурғанда пухта, мустәкілә колектив шәкилләнди. Бу коллектив *урук* дәп атилиду.

Урук дегинимиз әмгәк қуравлири ортақ, мәлум бир мәйданда бирлишип әмгәк қилидиган урук-туқсанлар коллективи.

Уруклуқ бирләшмә вә қәбілә. Вақит өткәнсири адәмләрниң сани көпийип, уруктын урук белүнүшкә башлиди. Шундақ қилип, туқсан үч-төрт урук – *уруклуқ бирләшмә* пәйда болди. Нәрбір уруктыки охшаш *урук бирләшмилірінің* намлири бар еди. Мошундақ урук-туқсан бирнәччә урук бирләшмисидин қәбилә келип чиқти.

Мамонт овлаш

Силәниң
пикриңдар наждет!

«Адәмни адәм
қилған әмгәк», йәни
бұгунки адәмге айли-
нишимиң әмгәкниң
нәтижесіндең
хуласә билән
келишемсиләр?

Қизиқ екөн...

Кери киши яшларға
қандақ мәслихәт
бериватидекин?
Рәсмиғә қарап, мәтін
түзүп көрүңлар.

Зеһниңларни жәмләп көрүңлар!

Шундақ қилип,
қедимий адәмләрниң
топ болуп наят
кәчүрүшігө тәсір
кىлган факторларни
атаңлар.

Өңкүрдикі турмуш: яшларға мәслихәт бериш

Іәрбір қабилиниң яшайдиган өз зимины болди. Униғра турушлуқ җайлири орунлашқан вә деханчилик билән шугуллинидиган яки мал бақидиган йәрләр кирди. Урпи-адәтлири билән мәйрәм-мәриклириimu ортақ болди. Һәммиғә мунасивәтлик месилилерни музакирә қилиш учун өткүзүлидиган қәбілә кеңишигә барлық урук даһилири қатнашты.

Өсиrlәр өткәнсири, уруклар билән қабилиләрниң сани көпийивәрди. Келип чиққан теги бир, бирнәчә қәбілә иттипақыга бирикти.

Мошундақ қәбілә иттипақлириниң тәрәққият жәриянида кейинирек миллитләр билән хәлиқләр пәйда болди. Қәбілә иттипақлириниң адемзат жәмийити тәрәққиятидикі орниму мешунниц болән ениқлиниду.

Дәсләпки бирләшмә шәкиллириниң охшашлиқлири билән пәриқлири

Охшашлиқлири: төвәндикиләргө йәнә немилөрни қошуылдар?

Адәмләр топи	Урук	Қәбілә
Топ болуп жүрүш, жиরтқұчлардин қоғдиниши, тамақ тепип йәш.	Коллектив болуп топлишиш, соғдин, hairyнлардин қоғдиниши учун өңкүрни пана-лаш, бирлишип әмгәк қилиш.	Бирнәчә урукниң бирлишиши. Тәбиэт қийинчиликлиридин қоғдинишка қолайлық пана-жай мәйданы болған урук бирләшиллириниң бирлишип яшиши.
Пәркі: төвәндикиләргө немә қошуашқа болиду?		
Адәмләр топи	Урук	Қәбілә
Көчүп жүрди. Найванлиқ миңәзхұлуктін толук айрилмиди. Топ әзалири турақлиқ болмиди.	Өңкүрни паналиди. Урук-туққанчилиқ ниссияти болди. Урук-туққанларниң турақлиқ топиниң тәшкіл қилды.	Турақлиқ панаси болди. Ортақ урпи-адәтлири билән мәйрәмлири болди. Қәбілә туққанчилиқ уруклардин қорулди.

1. Қедимий адемләрниң топ болуп яшишига тәсир қылган факторларни атаңдар.
2. «Анлиқ адем»ниң өзигиче болған адемләргө қариганда қаңдақ артуқчилиқлири болди?

Адемләрниң келип чиқыш тегини (әжаддини) издиши

1891-жилниң август ейи. Ява арали. Яш дохтур Евгений Диуба тағ дәриясинин җаисидики янартаг (вулкан) қөвитидин шимпанзениң чишиға охшаш гүжәк чишни тапти. Кейинирак адемниң һәйран қалдурилған баш сүйәкни уратты. У – наһайити япилақ, жуқарқы сүйигиниң көләми чоң, қапақ сүйиги домбак.

Кейинки жили Диуба адемниң ямшиги охшайдын сүйәк билән биринчи тапқыниң охшайдын еғиз чиш тапти. Һеликү ямаш вә баш сүйәкләрниң бер һайванға хас екенлеги дәлилләнди. Буниң билән биллә аддий баш сүйәк билән сүйәкләрниң селиштурма көрүнүштүк прогрессив тәрәккитетинин үйгүнлүгү қезиш ишилири давамида тепилған адемләрниң пәрқини көрситиду.

Бирақ, улар шу ҹагниң өзиде, маймунлардин, һәтта унин әң тәрәккүй қылған түрлиридинму аланидә еди. Йөрдө тик маңди. Биз охшаш тик болмисиму, маймунлар охшаш төрт пүтләп маңгини йоқ.

Әмгәк куралларниң ясашни билиш адемләрниң әң аддий колективини маймунлар топидин пәриклиндүрди. Биз бүгүн әң иптидай адемләрниң теги ким болғанлыгын еник ейтталмаймиз.

Амма адемниң пәйда болуши тогрилиқ илимдикі көплігөн «ақ даглар» техникамәлүм. Унинде һәйран қелишкиму болмайды. Чүнки гәп бу йөрдә бәк жирақ вақытлар һәккүдә, биз асасен пәкәт сүйәкниң қалдуқлари бойичила баһалайдын, түрини өзгәрткән һаятлық египтириниң өвләди тогрилиқ болуватиду.

Бирақ һәммә алимлар тик мәңши адемниң қелиллашишиниң асаси болди дәп һесаплады. Уларниң бошиған алди пүтлири қолға айланди. Һә, бу өз новитидә таш билән таяқни тутушни вә пайдилинишни көлтүрүп чиқарди. Әмгәк қилишқа имканийәт яритилди. Иккى қолиниң бошиши мейиниң аста-аста мүкәммәллишигө тәсир қылди. Яңақ асаси қармақ қурали болуштын қалди. Шунинде бағлар үз-қияпәт кичикләп, баш сүйәк белиги чоңайды.

Қедимий дүния тарихи бойиче оқуш китави. Оқуғучиларға бегишланған қурал.

А. И. Немировскийның тәһрирлигидә чиққан. М., 1981, 4–8- б. (рус тилида)

Урук вә қәбилә тогрилик

Америкилик индианларниң жәмийәттік түзүми уруктун башлининди.

Урук туқанчылыққа асасланған, әң қедимий, ижтимаий тәшкилат болғини билән, келип чиқишини жими өвләдини бириктүрмиди. Чүнки урук айрим жүпнин ңекаси намәлүм ҹағда пәйда болған еди. Келип чиқыш тегини әрләр тәрипидин дәл ениқлаш мүмкін әмәс еди. Урук-туқаннлар бир-бiri билән асасен анилиқ келип чиқиш теги бойиче һесапланды. Урук аял тәрәәт бойиче чоң ана дәп һесаплиған бир анидин өзиниң чиқиш тегини башлайдын һәммә адемләрни өз ичигә алди. Бу факт умумән уруклуқ намни егиләш билән бәкитилди. У урук шу әжадди чоң ана билән унин балилиридин, балилириниң қызылиридин, уларниң қызылириниң қызылиридин курулди. Йене қәбилиліләр, йене уруклар охшаш тәбиий өсүш йоли билән қелиллаشتы.

Адемниң пәйда болуши тогрилиқ өзәңлар немә ойлайсиләр?

Дәслөп яшашқа зерүр нәрсиләрниң мол запаси можут географиялык мұнитқа (адәмләр орунлишип, һаят көчүргөн тәвә) адәмләр көпірәк келәтти. Бу һәр жили тәкарарлининп турди. Шундақ қилип, йені йәрдикі адәмләр саны көпейди. Вакыт еткәнсири, бу көлгүчиләр пәриқлинишке башлиди. Уларниң ти哩диму өзгичилеклер байқалди. Йәр-зимини чегаридаш ятқын билән, белгүнүш билән мустәкил яшаш йәниму давамлаشتі. Мана, шундақ қилип, йені қәбілә құрулды. Бу – америкилік буратанилар (индианлар) қәбилесинин қелиппишиш жәрияниң қисқычә тәріллімісі. У, шунин් билән билле, умумға ортақ жәрияян болуппұм ھесапланди. У йени йәрләрдімү, кона йәрләрдімү әсирлердин-әсирлерге созулуп, тәкарарлининп турди. Шуңа уруктұқ тәшкілతың сезсиз нәтижесі охшаш шүнчилек тәбиий нәрсә дәп ھесаплиниши һажет. Адәм саны көпийип, уларниң бир қисми йені йәргө көтти. У йәрдө улар һәрбир урукнин һайтілгөн башқуруш системисиниң нәтижесіндә онай муқимлаشتі.

Морган Л. Г. Қедимиң жәмиійәт. Л., 1934, 61–62-б. (рус тилида)

§2.

ҚЕДИМИЙ АДӘМЛӘРНИҢ ҺАЯТ ТӘРЗИ

Әң иптидаи әмгәк қураллири. Адәмләрниң әң дәсләпки таш қураллири чапқұлар дәп атилиду. Мундақ таш чапқұлар кесиш, қириш, бәзидә тешиш қурали сүпитетідә пайдилинилди. Бир сөз билән ейтқанда, һәр түрлүк паалийәтлөрни орунлашқа бегишлиланған еди. Учлуқ таяқчә – *сүңгү, гарпун, жиңінә, бегизләр* ясалды.

Кейинирек сүңгүләрниң бешиге өткүр, учлуқ ташларни бағлап, бәкитип қолланса, пайдилиғирақ болидиганлигини көрди. Буниндін *нәйза* келип чиқти. Мундақ қураллар *құраштурма қураллар* дәп аталди.

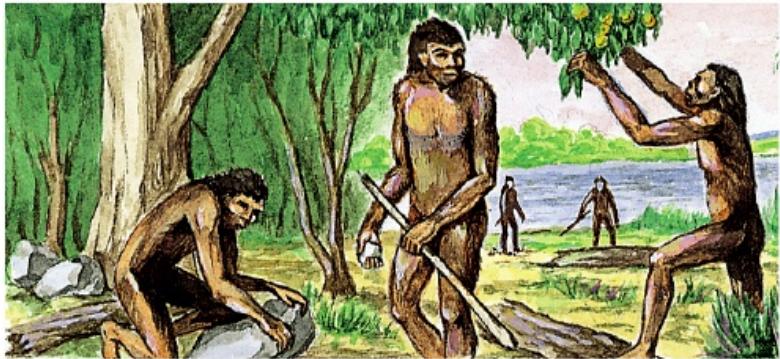
Әмгәк қураллирини пайдилиниш:
қиргуч билән таяқ учлач; кәскүч билән һайван гөшини божилаш

Бу
муһим!

Тирек сөздөр:

- ❖ Чапқұ
- ❖ Гарпун
- ❖ Құраштурма қураллар
- ❖ Теримчилик
- ❖ Овлаш
- ❖ Белик егиліги
- ❖ Муз бесиши
- ❖ От қалаш
- ❖ Өңкүр

Қедимий адемләр турмуш паалийити

Көрүватқинимиздәк, бу дөвирдики қураллар билән әмгәк қураллири таштитин ясалган екөн. Шу ташлар билән сүйекләрни, ягачни ишләп, һәрхил қуралларни ясиган. Археологлар шуңлашқа бу баскучни *таш дәвери* дәп атайду.

Хусусий егилик. Әң иптидаиый адемләр техила һайванлардин пәриқләнмиғен еди. Шуңа уларниңму наят тәрзи шу һайванларга охшаш болди. Дәсләпки адемләр нечинәрсә ишләпчиқармиди. Тәбиәтниң тәйяр мәһсулатини истимал қилди. Бу *хусусий егилик* дәп аталди.

Теримчилик. Улар һәрхил йемешлар билән чөпләрни, тухумларни терип йәп, күн көрди. Таಶлар билән, учлук таяқлар билән өсүмлүккләрниң үйлтизини колавалди.

Иптидаиый адемләрниң һәрқайисиси өзи тойгичә терип йәпла қойгини йоқ. Улар йәл-йемешларни, өсүмлүк үйлтизлирини вә б. бир йәргә жигди. Андин кейин чоң-кичиги болуп, жигилған таамни бөлүшүп йеди. Бу адемләрниң әң иптидаиый наят тәрзи вә кәспи болди. Бундақ кәсип *теримчилик* дәп атилиду.

Қедимий адемләрниң иптидаиый кәспи: таш чапқу билән өсүмлүк үйлтизини колаш; таш кәскүч билән һайванни союш

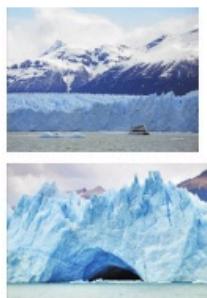
Хуласиләйли!

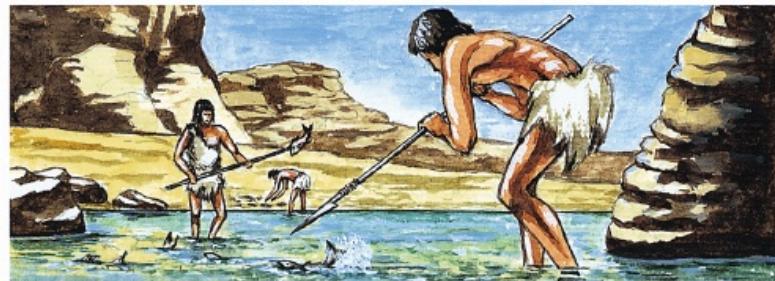
Қедимий адемләрниң бирлишип теримчилик билән шугуллинининиң пайдиси немидә дәп ойлайсиләр?

Қазиқарлық учур

Аргентининиң миллий паркыди Перито-Морено мұалуғы. Униң йеши 30 млн жилни төшкіл қылды. Егізалиғы 50 м; узуңлуги 4 км-ға йеқин. Музлукқа уни IX асирда тәкшүрүтгөн алым Франциско Моренониң исемі берілген.

Мундақ мұалуқлар ериса, қандак ақывөтлөрни көлтүрүши мүмкін?

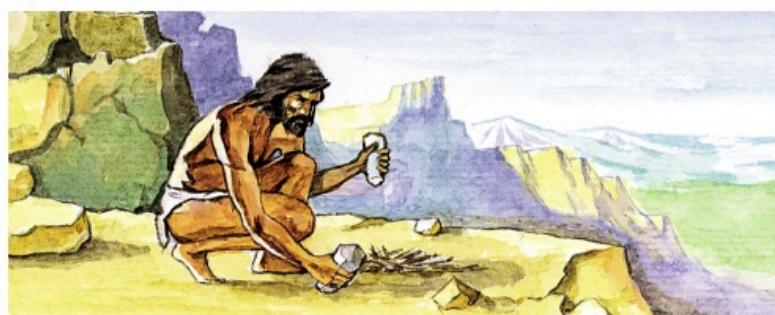

Гарпун билән белиқ тутуш

Овчилик билән белиқ тутуш. Иптидаидай адәмләр наятида вә уларниң униңдин кейинки тәрәққиятида овниң орни алаңидә. Адәмләр дәсләп ушшақ нашарәтләрни йәтти. Пәйдин-пәй тамаққа, болупмұ гөшкө еңтияжы күчәйди.

Найванни таш, таяқ, калтәк билән уруп, вақырап-жәқырап, үркитип ярдин ғулатти. Бирлишип овлиганлиқтн, әнді бурунқидәк әмәс, гөшниму бирлишип йәйдіған болди. Овлашниң бу усули, тәртиви иптидаидай адәмләрниң бирикишигө тәсир қылды. Улар белиқни чоңқұр әмәс дәриялардин санчиғуч билен, гарпун билән тутти.

Нава райидики өзгиришләр. Адәмләр найванат дуниясидин пәриқлининшкә башлиған чағда, йәр йүзидики нава райида өзгиришләр башланды. Құн қаттық совуп, йәр шариниң шималый қисмини толуқ дегидәк муз басты. Бу муз бесиши бирнәччә қетим тәқрарлининп, узақ вақитқа созулди. Шундлашқа илгәрки иссиқ тәбиэтке үгәнгөн найванларниң көпчилиги қирилип кәтти. Тирик қалғанлири жәнупқа, иссиқ тәвәләргө көчти. Музлукларга йеқин тәвәләрни соққа тәзүмлүк найванлар паналиди. Улар: ейик, мамонт, буга охшаш жирик найванлар еди.

Чақмақ ташни бир-биригө уруш арқылы от туаштуруш

Муз бесиши дәвридики һайванлар

Йәр йүзиниң тез совуши, әлвәттә, адәмләр учүн көплігөн қийинчилиқтарни пәйда қилди. Қар билән муз басқан йәрдә тамақ тепишиниң өзи бәкмү тәс болди. Жүргүк һайванларни овлаш асан әмәс еди. Аман қелип, тирикчилік қилиш учүн, сурлук тәбиәтниң қийинчилиқлириға қарши күришишкә тогра кәлди. Мошу күрәш давамида адәмләр қирилипмұ көтти.

Аман қалғанлири йеци шарапитқа маслишип, көнүкти. Мошу маслишишта болупмұ отни пайдилинишниң әһмийити зор болди.

От йеқишиң үгиниң вә униң әһмийити. Бу пәйттә адәмләр отни өзлири туташтуруп, йеқиши билмәтти. Оттин қалған чогни турушлуқ жайлериға елип кәлди. Өзлири йеқиши билмігендіктин, отни өчәрмәскә тиришти. Униң учүн күни-түни новәтлишип от үстигә яғач ташлап турди. Археологлар тапқан йүзлигөн жиллар бойи «отни өчәрмәй яққан турушлуқ жайлар мешунин дәлили. Лекин бир йәрдин иккінчи йәргә давамлық көчүп жүрүп, отни өчәрмәй, өзлири билән биллә елип жүрүш мүмкін әмәс еди.

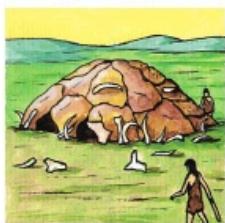
Адәмләр ташни-ташқа урганда учқун чиқидиганлигини көрди. Шу учқун билән қуруқ чөплөрни туташтуруп, от йеқишиң үгенді.

От йеқиши тамақниң түрини көпәйтип, униң сүпитини ашурушқа йол атти. Бу адәм мейисиниң, тән түзүлүшиниң тәрәк-циятиға ижабиј тәssir қилди.

От һайванлардин қоғдиниң қурали болди. Әмгәк қуралири билән қуран-ярактарни мүкәммәлләштүрүшкә ярдәмләшти.

Яғачни яғачқа сүркөш арқылы от туташтуруш

Һайванлар сүйөклири билән терисидин ясалған турушлуқ жай

Қазиқарлық учур!

От йеқиң, униң сақлашқа үгөнгічө иштідай адәмләр гөшни хам йегөн!

Петралон өңкүридики қедимий адәмләр

Билле
ениқлайли!

Қазақстанда
кедимий адемләр
наят көчүргөн
қандақ өңкүрлөр
бар?

Өңкүрдикі турмуш

Отни пайдиланған адемләр найванат дуниясидин тамамен пәриқлинишкә башлиди. Чүнки нечбир найван от ьеқишини, пайдилинишниму билмиди. Адемләр әнді һәрқандақ йәрни паналашқа маслишалайдиган болди. Униң үстигө йәр йүзидики нағарайда чоң өзгиришләр башланған еди.

Иптидаи түрушлук жайлар. Йәр йүзи совуган чағда адемләр өңкүрләрни паналяди. *Адемләрниң иптидаи түрушлук жайи өңкүрләр болди.* Өңкүрниң киридиган йеридө от ьеқип, униң ичини исситти. Шу отта найванларниң гөшини пиширип йеди. Отниң қешида олтирип, таштин, сүйәктин қураң-ярақ билән әмгәк қурааллирини яси迪. От янған йәрдин сөл неридики тәкши йәргө найван терилири селинди. Бу адемләрнин дәм алидиган, ухлайдиган йери еди.

Өңкүр йоқ түзләңдердикі адемләр жирик найванларниң терилирини, сүйәклирини, яғачларни пайдилинип, *кәпә, ләмпә* ясавалди.

Адемләр әнді *түрушлук жайларни ясап*, шу йәрдә түрушқа башлиди. Кийим тикип кийди. Бурун иссиқ йәрләрділа яшаши билидиган адемләр қиши соғ йәрләргимү көчүп берип, өмүр сүрүшни үгөнді. Шундақ қилип, нағарайда чоң өзгиришләр маслашти. Йәрниц қөплігөн тәвәлириде өмүр сүрәләйдиган болди. Адемләр бурунцига қариганда тәбият қыйинчилиқлирига қарши туруп, құришаләйдиган дәріжігө йетти. Мана мөшү күрәштә улар күдрәтлик күчкә айлиниска башлиди.

?

1. Қедимий адемләр қандақ қасип түри билән шугулланды вә уларниң адемниң умумий тәрекқиятига тәккүзгөн тәсирі тогрилиқ немиләрнің ейталаисиләр?
2. Параграфта берилген рәсимгә қарап, ортақ бәлгүлири билән пәркими ениқлаңдар.
3. Муз бесишиш дәврениң тәсиридин болған наятылтиқи өзгиришләрни ениқлаңдар.
4. Силәрниң пикриңларчә, муз бесиши дәвридә адемләр қандақ аман қалды?

Ениқлан
бериллар!

Кедимий адемләрни
наят дун-
ниясидин
пәриқлондүридиган
қандақ факторлар
бар?

Овлашниң кона усули

Ормандын чиқипла, йұз қадәмдәй йәрдеки от ялқунини көрдүм. У биздин, кәйнідин чөпниң ертәнгән қара излири билән кулини қалдуруп, жирақлишиваттаты.

Биз от ялқунлиған йәрге он қадәмчө йекинлаштуқ. Һәрқайсымиз ялқуннин һәрикитиге қарап, гүлханни өткізу, һайванға баш-бешічә киришип кетәй дәп турған овчиларни көрдүк. Буратанилар я билән оқлирини сол қолиға, нәйзисиниң учини алға қаритип, мұрисидин ашуруп он қолиға тутуп, һәрқайсиси һайванни биринчи болуп тепишиқа тиришип, ялқуннин һәрикитини дикқәт билән құзитип турди. Он, он бир яштики бирнәччә бала кичиккіне я билән оқлирини тәйярлап, дадилири охашаш турмақта еди. Бу папуаслик (папуаслар – Ієни Гвинея түргүнлири) наят илимнин әвлаттын-өвлатқа қандақ берилдігандығының жаңлық мисалидәк еди...

Чарчатқан иккى сааттан кейин, биз қариму-қарши тәрәпкә йәттүк. Биз қарши топ билән учраштуқ. Буратаниларниң қарайған түзләнни дикқәт билән құзеттән көзлири һечнәрсә тапалмиди. Ахирқи шахлар кейүп, күли ушшақ ямғурдәк тәрәп-тәрәпкә чачриған ғағда, мән үекинирақ түрган овчинин «буль арен» (чошқа йок) деген әпсүслиниш авазини аңпидим. Гүмбүнің (папуаслар үезисиниң нами) қариму-қарши сәп түзгөн бирнәччә түргүннүү һечнәрсә көрмігенligини ейтти... Туюқсиз чөткәрәк кәткән буратаниларниң «Буль, буль!» (чошқа) деген қиқаси шу тәрәпкә қараңша мәжбурлиди. Йұз қәдәмдәй йәрдә ян-йекидин йәргә қадилит ятқан, көлпигән үезіләрниң арисидин етүп, кечип кетип барған چошканиң көрдүм. Униң кәйнідин жүргігән буратанилар мениң оқ етишимға имканийет бәрмиди. Бири униң биқінінің үйінде үрди, иккіншін үйінде тәғмиди. Үч оқяниниң бири «палам» (сели япилақ, йоган қишлип бамбуктін ясалған оқя) өзінің үйінде қалады...

Миклухо-Маклай Н. Н. Маклай сағиппирида.
М., 1961, 185–187-б. (рус тилида)

§3.

§ 3. ИШЛӘПЧИҚИРИШ ЕГИЛИК ТҮРЛИРИ

Әмгәк қураллириниң үетилдүрүш. Вақит өтүп, шималдықи қелин муз аста-аста еришқа башлиди. Йәр үзүзі пәйдин-пәй һазиркі шәкилгә қалдиди. Һайванат вә есүмлүклөр дуниясимиу өзгәрди.

Нава райи иссиган ғағда, жирик һайванларниң хелиси үоқылип, қалған һайванларниң көпчилиги кичикләп, жұгрұқ болди. Әнді адәмләр овлашниң үеци үсулларини ойлашқа башлиди. Нәтижидә я билән оқ көшип қилинди.

Я билән оқлар

Я билән оқни ойлан тәпиши инсайәтнин өришкән зор утуғи еди. Етилған оқянин сүръити үезізігө қариганда хелила күчлүк болди вә нишанга дәл тәғди, тез вә жираққа

Бу мұнім!

Тираж сөздәр:

- ❖ Я билән оқ
- ❖ Мис, бронза
- ❖ Һүнорвончилик
- ❖ Ҳусусий мұлук түрлири
- ❖ Деканчилик
- ❖ Турушлуқ җай

Чевәр болуцлар!

Өз қолуңдар билән
оқя ясап көрүнлар.

Ойлинайлы!

Я билән оқниң
кәшип қилиниши
немиске мұнім
болдекінө?..

Қызықтарлық
археология

Бугиниң сүйигидин
ясалған гарпун
Англияниң Стар-Карр
деген йеридин тепилган.
Ұчлук учи илмәккө
барланип, белик тутуш
учын пайдилинганд.

Сүйәк қалдуқлары
билән бугиниң сүйи-
гидин ясалған тому-
нилер. Оркней аралли-
ридин тепилгандын бүйін-
ларга техникан бәш
мин жыл болған. Ұчлук
ташлардин ясалған.

Әмгәк
қураллари билән
курал-ярақларни
бронздын қуюп
ясаш: қелип,
палта вә я оқлари

йөтти. Я билән оқ шу заманлардин бери ұзақ вақыт адәмләрниң ишән-
чилик қурали болуп көлди.

«Неолитлик өзгириш» чүшәнчеси. Археологлар адәмләр-
ниң иптидаи әмгәк қуралларының тастан ясалғанлыгини
ениклиди. Уларниң риважларының дәрижисиге қарап ипти-
даи жәмийәт тарихини дәвирләргө бөлди. Дәсләпки дәвир
палеолит дәп аталды. У грекчә палаойс – қедимий, литос –
таш деген сөзләрдин тәркип тапқан. Палеолит – қедимий
таш өсири. Бу дәвиргә тәэллүк таш қураллар йәр шариниң
көплігөн тәвәлиридин тепилди.

Уни Қазақстан тарихи бойичиму биисиләр.

Оттура таш өсири *мезолит* дәп атилиду. Мезос – *оттура*,
литос – *таш* деген сөзләрдин тәркип тапқан. Бу дәвирдикі
коң йецилиқ – я билән оқниң кәшип қилиниши.

Таш дәвриниң ахирқи басқучи – *неолит*. Грекчә нео –
йеци, литос – *таш* уқумини билдүриду. Мошу неолит дәвридә
таш ишләш усуллари мүкәммәлләшти. Ташни кесиш, тешиш,
тәкшиләш арқылы әмгәк қураллары ясалды. Егилекниң йеци
түрлери – деханчилик билән мал бекиш чиқти. Булар
ишиләпчиқаргучи *егилекләр* дәп атилиду. Егилекниң бу түр-
лириниң шәкиллениши инсанийәт тәрәққиятида асаслық өз-
гиришләрни башлап берди. Шу көмгічә адәмләр тәбиэттікі
жәми һәрсиләргө маслишип көлгөн еди. Өсүмлукләрни, най-
ванлар билән белиқларни таам сүпитидә пайдиланды. Йемәк-
лик учын ашлик терип, мал бақты. Өзлириге керәк һәрсил-
ләрни өзлири ишиләпчиқиришқа башлиди. Бу адемзат турму-
шини йеци қынға салди. Шуңа нәк мөшу әһвал илим-
пәндө «неолитлик инқилап» дәп атилиду.

Деханчилик қураллари: сапан, сапаниң чиши, соқа.

Мис билән бронзини пайдилиниш. Мис – адәмләр күрал-сайманлар ясиган дәсләпки металл. Мисни соқуш, қуюш усуллири арқылы ғүжәк, кәтмән, палта, пичак, жиңнә, булавка, қармақ вә б. ясиди. Мисни пайдилиниш адәмләр турмушига чоң өзгиришләрни елип көлди. Әмгәк қураллириниң түрини көпәйтип, уларни ясашниң йеци усуллирини пәйда қилди.

бронза дәп аталди.

Иптидаиј деханлар турмуши. Теримчилик билән давамлиқ шугуллинин жүрүп, аяллар йейишкә ярамлиқ өсүмлүкләрниң қандақ өсидиганлигини байқиди. Пәйдин-пәй улардин көпирәк носул елиш учун, денини йәрни учлук таяқлар билән колап тикти. Мана мөшундақ дан тикиш арқылы қөпирәк носул елиш иши башланди. Бу аддий деханчилиқ еди. Юмшақ йәрләрни беши өгир ягачлар билән пәрвиш қилишниң пайдилик екәнлегигә көз йәткүзди. Бу *тесә* еди. Кейинирәк тесиниң учлук илмәк бешига мұңгұз, учлук устихан яки таш орнитишқа башлиди. Бу йәр чанаш ишини асанлаштурди.

Металлни пайдилинишқа башлиган ҹағда тесиниң илмәк бешига мис, бронза орнатти. Шундақ қилип, *кәтмән* дунияга көлди. Нәтижидә кәң көләмлик ашлық териш башланди. Деханчилиқниң бу ҹағдикى тури *кәтмәнлик деханчилиқ* дәп аталди. Носул пишқан ҹағда, уни оруп, жигди.

Мистин, бронзидин ясалған *огақлар* ашлық оруш ишини мукәммәллаштурушко имканийәт яратти. Шу ҹағдикى йәр шариниң жай-жайлирида адәмләр арпа, бугдай, көмүқонақ, гүрүч, почак тикип естүрүшни билди.

Деханчилиқ: уруқ териш вә ашлық оруш

Хуласаләйли!

Кедимий адәмләрниң кәспи тогрилик һекайә түзүллар. Аял вә әр кишиләрниң әмгигигә дикқәт килиңлар.

Кәтмәнлик деханчилиқ

Қызық соал!

Силәр мөшүн дақ, өйләрдә тұралымсиләр?

Нажәтлик учур!

Қара мал әң дәсләпки
көтим Сахара билән
Йеқин Шарықта
қолға үгитилгөн
деген тәхмин бар.
Унициға ташқа оюлған
рәсімләр испат.

Кейинирек соқа пәйда болди. Шундақ қилип, деханчилиқ-нин үеци тури – йәр һайдаш башланди.

Чарвичиلىқниң қелипшлишиши. Адәмләрниң дәсләп қолға үгәткөн һайвини ишт болди. Андин кейин қой, өшкә қатарлиқ ушшақ жаниварларни қолға үгәтти. Кейинирек калиниң мозайлирини қолға үгитип, уларни бекіп жүрүп, бу жаниварларниң көпірәк гөш вә сүт беридиганлигини көрди. Шуңа уларниң өсірип, бекішқа башлиди.

Малларни қолға үгитип бекішниң қедимиң адәмләр турмушыда наһайити зор әһмийити болди. Улар таам түрліриниң көпийшишігө мүмкінчилік яратти. Шуниң билән билле қойнин җуыцидин, өшкиниң тивитидин жип егірип, кийим тоқуди. Терилиридинму кийим тикти, йәргә селип пайдиланди. Кейинирек жуыцидин кигиз, текимәт бесиши билән гиләм тоқуш пәйда болди.

Малчилар өзлиригө һажәт нәрсилирини малға тегиши. Шуңлашқа пәкәт мал бекіш биләнла шугулланды. Тәжрибілік малчиларниң мели көпейди. Өнді үеза әтрапи уларға тарлиқ қилди. Мал бекішқа әплик, кәң яйлақ лазим еди. Шуниң үчүн мели көплөр үезидин бөлүнүп чиқти. Улар маллирини отлитип бақти. Аилиси, өй-жайи билән көчуп жүрди.

Шундақ қилип, егилікниң үеци тури пәйда болди. У көчмән чарвичиلىк дәп аталды.

1. Я билән оқниң көшпін қилиниши немишкә адәм балиси еришкән зор утуқ сүпитидә баһалини?
2. «Неолиттиң инқилап» үқумини қандак, чүшинисиләр?
3. Ижтимаиә бөлүнүш деген нема вә у немиге бағлыш үйз бәрди?
4. Иптидай деханларниң үеза сүпитидә орунлишиш жәрияниң чүшәндүрүп көрүлләр.

Чукчилардикі тегишиш

Мәйрәмниң иккінчи күни көплигөн үезиларда товар алмаштуруш әнъәниси өтиду. Һәрхил үезиларда улар һәр түрлүк шаралытта әмәлгә ашиду. Асасен кәң тарқалғыны төвендікі усул: мәһмәнға келген аяллар ич тәрәлқа, кирән жайға жигилиду. Улар өзлири билән билле өй-түрмуш нәрсисирини елип келиди. Әкәлгән нәрсисини үәргә қоюп, ичиге қарап киргизидүде, орнига бирнәрсә беришни вакырап сорайды. Өйдикі аял мәһмән аял әкәлгән нәрсисин тез елип, орнига у сориган нәрсисин қояши көрек. Бәзидә бу һәр иккі нәрсисин һечбир әһмийитиму, қыммитиму болмиши мүмкін. Мәсилән, момай әсқи терінин бир парчисини екеліп, орнига шамнин астиға салыдиган кичигирек бирнәрсә сориши мүмкін. Бу соға алмишиш мәйрәмлик әнъәнинин бир расим-йосуни болуп несалланғанлықтын вә ез ара достлук мұнасиветниң бөлгүсі болғанлықтын әмәлгә ашурулиди. Иккінчи тәрәлтін, әгәр мәһмән һәрқандак баһалиқ нәрсисин сориса, у унинға, һечbir ойланмастын берилиши көрек. Әгәр өй егисиде сориган нәрсә болмиса, бу ҹагда у үндақ нәрсисин ҳошилиридин елиши, һәрқандак шаралытта мәһмәнниң илтимасини қанаәтләндүрүши һажәт.

Бәзи тәвәләрдә соға елиш үчүн чоң адәмләрниң орниға яш балиларни өвөтиду. Уларда чедирға кирип: «Йоқ демәң», паланчи-паланчилар мундак-мундак нәрсиләрни сорайду дәп вакырайду. Өйдикى аял: «Та-ха! Та-ха» дәп олтирип, сориган нәрсисини бериду. Андин кейин унин жаۋавен согисини елиш үчүн, ез балисини өвөтиш һокуки болиду. Лекин көпирәк улар башқа өйдикى мәйрәм болидиган күнни күтиду. Новити көлгәндә, ези бергән нәрсисидәк соға алалайду...

Богораз-Тан В. Г. Чукчилар.
2- Т. Л., 1939, 94 – 95-бәттәр (рус тилида)

Дәниларни сайлаш

Америкилық индиан қәбилилиринин һәммисидә дегидәк дәниларниң иккى тури болиду. Енгирақ ейткәнда: сахемлар ва адай даһилар. Уларни һәrbir урук өз өзалиринин арисидин сайлиған. Сахемнин хизметтүр үрук ичидә мирас болуп қаливергән. Орни бошиған чафта, бердин мирасхор унин орниға олтарди. Даһинин хизметтүр мирасхорлук дәп неспланниди. Чүнки у хизметтүр унинча алаһида хизметтүр, естайдыл өмгиги үчүн берилеттүр. Даһи өлсә, у хизметтүр йоқилатти. Сахемнин вазипилири аласән течлик ишлар билен чөклинетти. Сахем уруш ишилирига арилишиди. Иккинчи тәрәптин, езиниң әрлиги, даналиги билән кеңәштику натиqliги үчүн көтирилидиган даһилар үрукта алаһида һәкүмрәнлиги болмисиму, дәрижиси бойича айлы топка ятти. Сахем ези шәртлик рәвиштә башкүрүп турган үрук билән ишлиди. Даһи билән сахем иккиси кеңәш өзаси болуп неспланнидиган қәбилилинин мәсилири билән көпирәк шүгүлләнди. Үрук ичидә мирасхор болуп неспланнидиган сахем үрукниң һәр өзасиниң арисидин сайлинатти.

Мәсилән, сенека-ирокезларда (индиан қәбилилири) сахем вапат болса, унин избасарини тайинашып үчүн урукдашлар кениши чақырилди. Тәртип бойича, урукниң иккى өзаси аваңга чүшүшү наҗәт.

Һәrbir чоң адәмниң бу иккиси тогрилиқ пикир ейтисига имканийет берилди. Иккисиниң қайсиси кеп аваң алса, шу сайлинатти. Унин үчүн қәбилидик қалған йөттө үрукниң келишими лазим болди. Әгер мушу мәхсүт үчүн жигилған уруклар тайинлаштын баш тартса, у чагда сайлам қайта еткүзүлди. Әгер сайланған адәмни башқа урукларму қолписа, бу чагда у хизметтө тайинланди дәп неспланнидиган. Башланмисини уруклук тәшкілдін алидиган демократиялик принцип мөшүнүндөн байқылди. У урукдашларинин сахемлери билән даһисини сайлаш һокукинин сақлиниши, у хизметтөрни тартивелиштін қоғдайдыған чарилари вә, ахирида, башқа урукларниң сайлашаша қарши чиқалыши һокукилари еди.

Морган Л. Г. Қедимиң жәмиәттө .
Л., 1934, 61 – 62-б. (рус тилида)

Бу мүнәм!

Тираж сөздәр.

- ❖ Тотемизм
- ❖ Фетишизм
- ❖ Магия
- ❖ Анимизм
- ❖ Жәннәт
- ❖ Дозақ

§4. ИПТИДАЙ ЖӘМИЙӘТ МӘДӘНИЙИТИ

Қедимиң диний ишәнч-етиқатлар. Иптидаиң адәмләр наяты тәбиэт шараитига бағылқ болди. Туюқсиз чүшкән соғ, су ташқынлири, өрт иптидаиң адәмләр үчүн чоң ховуп туғдурди. Улар һайванлар билән өсүмлүкләр дүниясини яхши билгини билән, тәбиэттүкчи кәскин өзгиришләрниң сәвәплирини йетәрлик чүшинәлмиди. Йәрдикى жәими можудат: һайванлар, өсүмлүкләр, адәмләр, тағлар билән дәрия, көлләр бир-биригө бағлинишлик дәп ойлиди. Уларни қәдирләш,

Ениқлаңдар!

Бұгүнки күндө
мошундақ ишәнч-
етиқаттар бармұ?

Күн шәкли
тәсвирләнгән
яр таш

Таштин ясалған қошқар
тәсвирлик сиғиниш
хәйкіли

тәбиий, өз һалитидә булғимай сақлашынц өзлири үчүн лазим екенлигини чүшәнди. Нәрхил ишәнч-етиқатларниң пәйда болушиму мөшү чүшәнчиләргө бағлининшилик вужутқа көлди.

Шундақ қедимий чүшәнчиләрниң бири *томемизм* дәп атилиду. Қедимий адәмләрниң бәзи топи өзлириниң әждадини һайванлар билән бағлық дәп ойлиди. Шуңлашқа уруғини, уруклуқ

топлирини шундақ һайванларниң нами билән атиди. Шу сәвәптин бизгө һайваниң, қүшниң, беликниң нами билән аталған уруклар билән уруклуқ қовумлар мәлум. Үндақ һайванларни өлтүрмиди, уларға һөрмәт билән қариidi, һәтта уларниң бәзилиригө сиғинди. Мана мошундақ һайванларға сиғиниш *томемизм* дейилди.

Бәзи қедимий адәмләр жаңсиз нәрсиләргиму чоқунди. Мәсилән, ташқа, дәрекқә, отқа вә башқа нәрсиләргө сиғинди. Уларни муқәддәс дәп саниди. Буниңдин кейинирәк бутқа чоқунуш, балбал ташларни ясаш пәйда болса керек. Бу диний чүшәнча *фетешизм* дәп атилиди.

Адәмләр сиғиниш вә жодигәрлик арқилиц тәсир қилишқа болиду дәп ойлиди. Шундақ қилип, сехирилиқ күч арқилиц өзлиригө лазимлиқ шараит яриталаймыз дәп чүшәнди. Мәсилән, ов овлаш алдида йәргө сизилған һайванниң тәсвирини чөгүләп уссул ойнап, нәйзә санчиди. Бу овлаш вақтида йолумиз болсун дегәнни билдүрәтти. Мана шуниндин бери дәм селиш, оқутуш дегән чүшәнчиләр можут. Бундақ диний уқум *магия* дәп несанлинидү.

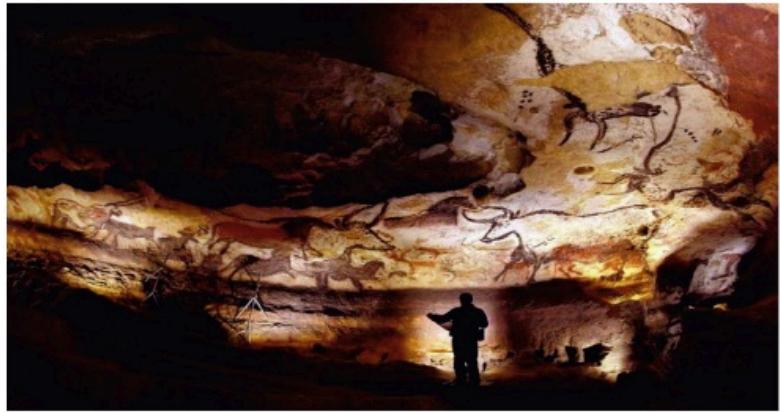
Қедимий адәмләр роһ билән жан тогрилиқ чүшәнчиләрни қелиплаштурди. Роһ билән жан адәм өлгөндөн кейинму яшавериду дәп ойлиди. Мундақ диний уқум *анимизм* дәп атилиди.

Анимизмниң кәң тарқалған түри – әрваларға сиғиниш.

У дуния тогрилиқ чүшәнчиниң шәкиллиниши

Қедимий адәмләрниң дуния қариши бойичә, пүткүл аләм үч бөләктин түзүлиди. Улар: бириңчи – әң қудрәтлик Асман алими; иккінчи – Йәр-Сү, йәни йәр йүзі – оттура аләм; үчинчи – Йәр асти дунияси.

Кейинирәк адәмләр еңіда өлгөндөн кейинники өмүр һәк-қидә чүшәнчиләр қелиплашти. Йәр астида икки хил өмүр болиду. Бириңчиси – барлық лазимлиқ нәрсә йетәрлик, хилму-

Ласко өңкүридики рәсим

хил йәл-йемишлиар өсүп, һәр түрлүк қушлар сайриған өжайип бағдикі өмүр. Бу өжайип өмүр сүридиган йәр жәннәт дәп аталди. Иккінчіси – өмүр сұрушқа егір вә қийин йәр – дозақ. Йәрләнгән адәмләр йәр астидики мәңгүлүк наятқа өтәр чегида соң сот болиду. Шу сот кимни жәннәткө, кимни дозаққа әвәтиш кереклигини ўешиди.

Шундақ қилип, адәмләрниң тирик йәр бетидики наяты *бу дүния* (паний) дәп атилиду. Өлтөндін кейинки йәр асти өмри *у дүния* (бақи) дейилиди. Паний дүния – ялған, арминыңға йәткүзмәйдиган вапасиз. Бақи дүнияни мәңгүлүк дәп билди. Мошундақ қилип, адәм өмрини иккі дүнияға бөлди.

Тәсвирий сәнъет асаслири. Өшү бир қедимий заманлардин бизгә йетип кәлгән рәсимләрниң көпі **ярташларга** сизилған екән. Дәслөп ярташқа сизилған рәсимләр соң болди. Асасөн наиванларни тик турған көрүнүштө тәсвириди. Пәйдин пәй һәрикөт үстидики наиванларниң тәсвирини сизишни үгенді. Униң рошән мисали – Франциядикі Ласко өңкүридики рәсим. Бу рәсим б.э.б. 18-минжилликқа хас дәп несаплиниду. Мәзкүр өңкүрниң ичиге мраморлуқ таш қәвәтләрдин су өтәлмігән.

Қуруқ болғанлиқтін, рәсимләрму анчә бузулмай, бизгичә йетип көлгән. Униң үстігө өңкүрдә рәсим сизишқа қолайлық ярташму болған. Қедимий рәссамлар өңкүрниң мошу аланидилликлирini несапқа алса керек. Буниңда адәмләр билән биллә бizon, буқа, мұңгұзтумшук, атниң рәсимлириниң му көрүшкә болиду.

Қазиқарлық учур!

Шималий Америка мошундақ тәсвиirlәрни илтидаій жәмайёттік сәнъет асарлари мошу күнгічә тепилміған ялгуз континент екен.

Хуласиләймиз!

Кедимий адәмләрниң диний ишәнч-етикатларының қелиплишиши билен сәнъет асарларының пәйда болушына немә тасир қылды дәп ойлайсиләр?

Биливелиңдар!

Бу тәвәни 1940-жили 12-сентябрьда силәр охшаш гөдөк тапқан. Қандақ тапқанлыгынның озәңдер енилдәнләр.

Кедимий адәмләрниң дүниятонушы. Таңбалыдик рәсим

Бирақ башлири Күн тәхлит дүгләк. Күн тәхлит болгини биләнму, бир-биридин айрим-айрим. Бириниң беши икки дүгләк билән сизилған. Униң өтрапи кичик дүгләкләр билән йәнә икки қатар қоршалған. Иккінчисиниң бешиму дүгләк, лекин дүгләкләр билән қоршалмған. Нур чечилип турғандәк, өтрапқа сизиклар сизилған. Бу шу иптидай адәмләр қалдурған тәсвирий сөнъет ядикарлиқлиридур.

Нахша-сазниң қелиплишиши. Биз гайида өзимизниң қылған ишига көңлүмиз толуп, рази болуп турған чағларда авазимиз жараңлық чиқыду, көңүллүк жүримиз. Мошундақ түйгулар пәйтидә аваз ритмимизниң өзгиріп кетидиганлыгыни енилалмай қалимиз. Мошундақ чағларида аһаң ритми пәйда болиду. Улар ритмик сезәләрни қураштуруп, нахша ейтишқа башлайду. Нахшини жараңлық авази бар адәмләр ейтқанда, кишиниң көңли көтирилип, чарчиганлыгыни унтуп қалиду. Бәзидә болсизә, һәттә нахшига қошуулупму кетиду. Иптидай адәмләрдә телевизор, радио, магнитафон, интернет болмиди. Бирақ уларниң өстә сақлаш қабиلىйити нағайити яхши еди. Ейтилған нахшиларни нәк шу налитидә ядига сақлавалатти.

Нахшиларла әмәс, узақ дастанлар билән қошақларниң ядлавелип, аланидә бир гөзәллик билән ейтатты. Униң бүгүнки таңдике ениқ мисали – қыргыз хөлқиниң «Манас» намылқ дастаны. Уни аваз ритмини, һөриkitини көлтүргөн налда ейтидиганлар нелімү бар. Бу – әшү бир иптидай жәмийәт адәмлиридин қалған муқәддәс әнәнъә.

Иптидай музыкилиқ өсваплар. Қедимий адәмләр нахша-қошақ ейтипла қоймған. Улар бүгүнки биз билидиган өсвапларниң дәсләпкі түрлирини ойлап тапқан. Музыкилиқ өсваплар, асасөн, үч түргө бөлүниду: *тарлық, уруп чалидиган,*

пүвдәп чалидиган өсваллар. Уларниң келип чиқиши турмуштирикчилитигө, наятый шараптларға беваситө бағлиқ болди. Мәсилән, я билән оқниң кәшип қилиниши *тарлиқ* өсвалларниң – домбриниң, қобызының пәйда болушини тезләтти. Қомучларни пүвдисе, һәрхил аваз чиқидиганлыгини байқиди. Буниңдин карнай, сүнәй, сыйбызғы қатарлық *пүвдәп чалидиган* саз өсваллири вүжүтқа кәлди. Көчмән малчилар теридин тулум,

Сыйбызға вә арфа

Мошундақ музыка билән музыкилиқ өсваллар, уссул билән уссул ойнаш дунияға келип, адәмләрниң наятида өзигө хас орун елишқа башлиди.

Тәжкирә вә билим асаслири. Тәжкирә жигиши асаслирида адәм әмгәк құраллирини мүкәммәлләштүрди. Улар аддий таш чапқудин башлап я билән оқ, соқа ясашқычә болған узақ вә мурәккәп йолни бесип отти. Шундақ қилип, жигилған тәжкирә асасидиқи билим кейинки өвлатқа қалдурулуп турди. Балиларму көп нәрсениң қоңлар билән билле ясап үгәнді. Шуниң нәтижисидә ениң билим топлинин, риважланди.

Илтидаиң адәмләр өзлири паналайдиган йәрниң наиванлири билән жиртқұчни яхши билди. Нәтта уларниң бәзи бирлириниң хусусийитини, башқылардин алғанылыклириниму биливалди. Теримчилар болса һәрхил өсүмлүккләрниң зиянлиқ яки пайдилик тәрәплириниperiқләшни биләтти. Уларни қачан вә қандақ – хам петичә яки пиширип йейиш көреклигіни сәзді.

Өсүмлүккләрниң *давалаш* хусусийитиниң бар екәнлигініму дәсләп байқиган мөшү теримчилар. Давалаш хусусийити бар өсүмлүккләрдин дора-дәрмәк ясашқа башлиди. Урушта яриланған жәңчилерни давалаш дохтурлуқни риважландурди. Дохтурларда адәмләрниң әзалири, уларниң хизмети тоғрилиқ ениң чүшәнчә қелиплишип, давалаш йоллирини өзләштүрди.

Көдимий адәмләр *санаш* билән *несаплашниң* аддий усул-

Қазиқарлық соал!

Әң дәсләп қайси музыкилиқ өсвал пәйда болған екән?

Иднофон өсвали

Өң илтидаиң музыкилиқ өсвал адәмләр сезлеят үгінишке башлиган чагда пәйда болған. Бир урганда төкраплинидиган аваң ритми жүрәкниң сокушиниң ритми билән тәңләшпүрүлгән екән.

Қазиқарлық соал!

Силәр қандак
өсвапни
чалалайсиләр?

Хуласиләймиз!

Иптидаій жамаә
сөнъитиниң
болған-лигини
төстиқләйдиган
қандак дәлілләрни
кәлтүрәләйсиләр?

лирини билди. Асасөн бирдин онгичә саналиди. Ондин ешип кәтсө, көп, наһайити көп дәп ойлиди. Кейинирек санларни қошуш, елиш, бөлүш вә көпәйтиш өмәллириниму ойлап тапти. Санларницму қатари көпәйди.

Иптидаій адәмләр өзлири паналиған йәрләрдикі дәрия-көлни, тағ-тешини, сайдирини яхши билди. Уларға өзлиричә нам қойди. Бәзи бирлири һәтта йәр рельефини толиму охшитип хәритигә сизди. Құм бетигө ормини билән дәриясини, теги билән ойманлиғини сизип, билмәйдиган қәбилидаш-лириға йол көрситидиган болған.

Йезиқниң пәйда болуши. Йезиқниң әң иптидаій түри – рәсимләр арқылық йәткүзуш. Мәсилән, қедимий адәмләр өз көргөнлирини ойда сақлиди. Уларни рәсим арқылық тәсвирләшкә болидиганлиғини байқиди. Шундақ қилип, *рәсим арқылық йезиш* пәйда болди.

Лекин рәсим арқылық йезиш наһайити мурәккәп еди. Чүнки һәрқандақ адәмниң қолидин рәсим сизиш келивәрметти. Униң үстиға, рәсим арқылық йезиш көп вақитни алди. Шуңа әнді һәрбир нәрсиниң алайыдилигини көрситидиган *шәртлик бәлгүләр* арқылық тәсвирләп йезишқа башлиди. Бу рәсим арқылық йезиштин тамамән башқычө – сизиқлардин қурулған *шәртлик бәлгүләр арқылық йезиш*. Рәсим арқылық йезиш билән селиштурғанда йезиқниң йеци йетилдүрүлгән түри. Бирақ бұму устилиқни, вақитни тәләп қилиду.

Адәмләр тез вә йеник йезиш йоллирини ойлаштурди. асасий алайыдә бәлгүлири арқылық йезишни ойлап тапти. У бойичә суни әгір (~) сизиқтар билән, юлтузни юлтузчә (**) бәлгүсі билән, тағни тик булуңлар (///) билән бәлгүләп йезишқа башлиди. *Тамғилар* мана шундақ пәйда болди. *Тамғилар арқылық йезишқа көчүш һәрипләр* билән елипбәниң пәйда болушыға тәсир қилди.

Тамғилар билән йезип жүрүп бәзи адәмләр бу тамғиларниң тавушлуқ мәнаси бар екәнлигини билди. Мәсилән, су тамғиси әнді С һәрипигө айланди. Тағ тамғиси Т һәрипини билдүрди. *Һарипләр* мана шундақ пәйда болушқа башлиди. Бу, өлвәттә, бирдинла һәл болғини йоқ.

Лай тахтайчидики
қедимий йезиқ

Эскимосниң овлаш тогрилиқ йезиги.

Кедимий тамгилар
білəн һәриплəр

Адәмлəрниң узак вакыт давамида жиңін тәжерібисиниң асасидила дуннияға көлди. Һәриплəр йезишни асанлатти. Тезирек йезишқа имканийәт яратти. Өнді уларни системиге көлтүрүп, тавушлуқ алғанидиклиригө қарап рәтлиди. Шундақ қилип, һәриплəрниң *елипбәллик системиси* пәйда болди.

Ойланайли!

Мону
Йезиқларниң ичи-
дин өң пайдилигі
қайсиси дәп
ойлайсиләр?

1. Кедимий диний ишөнч-етиқатларниң қандақ түрлири болди вә бұғын шундақ этиқатлар барму?
2. Иштидай жамаәлік сөнъет дегенни қандақ чүшинисиләр? Униң болғанлыгини тәстиқләйдиган қандақ дәлилләрни калтурағысынан?
3. «Эскимосниң овалиши» тогрилиқ йезик бойичә hekайә түзүңлəр.
4. Бирнəчə қедимий йезиқниң ичидин өң қолайлығы қайсиси дәп ойлайсиләр? Сөвөвниң чүшөндүрүңлəр.

Сахарига һесүн бегишлиған рәсимлəр

1956-жилде февральда экспедиция Тассилинин (Сахаридики тағ тизмисиниң нами) етигидә кичик оазисқа (бостанлыққа) көлди.

Тәтқиқатчилар Тин-Бенджедж түзлінідін йүзлигендегі һәрхил стильдикі, һәр түрлүк дөвіргө хас тәсвирлерні таптаған. Базы бирлірідә адәмлəрниң тени узун, башқилирида дүглек башлық, гайлирида башниң орниға таяқча туриду.

Тәтқиқатчилар зəрəпə билəн буқиларниң көплигендегі рәсимилерини учратты. һәрбій нарвуларға қошулған яки қураллук адәмлəр мингөн атларму бар. Муфлонларни – назырки жутач қойларниң чоңини, явайи бурунки түрниң овлаш сəһнисиму тәсвирленген.

Мону болсиза, башқа йезик. Башқа рәсимлəр. Овлаш сəһниси, мал баққучилар наятынин сəһниси: оқя билəн қуралланған овчилар ақ бекен падисини қоғлап келиватиду. Малчилар буқиларниң чоң топини һайдап бармақта. Йəнила муфлонлар. Уларни дүглек башлық адәмлəр өгеп жүрдү. Бирақ бу йəрдө, Тамритта, адәмлəрниң тәсвiri Тин-Бенджеджтикидин хелила чоң (Тин-Бенджедж, Тамрит – сахаридики түзлəнликлəрниң нами).

Тамритта экспедицияның һоли болди – рәсимлəр һəммə йəрдə учраشتы. Асасий рəң – тоқ қоңур. Һайванлар билəн биллə адәмлəрниң көплигендегі рәсимилерини тәсвирленген. «Биз уларни, – дәп язды Лот (француз алими, Сахарини тəткүк күлгүчі), – һәрикет вақтида, оқя тартып түрған, мал падисини айриш үчүн

һәрикәтлиниватқан, уссул ойнаш үчүн топлишип, жигиливатқан һаләттә көрдүк. Көплігөн рәсимвелер ей ишліріни көз алдымизға көлтүриди. Улар шу заманлардикі адәмлөрнің тұрмушы тоғрилиқ қозқаришиминың җанланудурды».

Пүткүл Сахарини паналиған малчи хәлиқләр, тәхминән, Шәриқтін кәлгән болса көрек. Улар өзлірінің ғайет зор падишири билән нәгә көткөндү? Уларнің әвләди һазир қәйәрдә яшаватқанду?

Қедимий дүния тарихи бойиче оқуш китави. Оқуғучиларға бегишланған қолланма.

*А. И. Немировскийнин тәһірлігінде нәшир қилинған.
М., 1981, 17 – 20 - б. (рус тилида).*

Бириңчи бөләкни тәкраплаш үчүн соаллар вә тапшурұқлар

1. Адәмниң пәйда болуши тоғрилиқ қандақ пикирләр бар? Адәмниң келип чиқиши тоғрилиқ алымлар немә дәйду?
2. От йекиши қандақ пәйда болди? Униң әһмийити тоғрилиқ немә ейтисиләр?
3. Уруқ деген немә? Ү қандақ қелиплаشتى?
4. Иптидаи адәмләр қандақ яшиди? Овчилиқ билән теримчилик тоғрилиқ немә билисиләр?
5. Иптидаи әмгәк қураллирини атаңлар? Улар немидин вә қандақ ясалди?
6. Деханчилиқ билән мал бекиши қандақ пәйда болди?
7. Кәтмәнлик деханчилиқ, йәр найдаш деханчилиқ дегенни қандақ чүшинисиләр? Уларниң пәрқи немиде?
8. Турушлуқ жай селишниң риважлиниши тоғрилиқ немә ейтқан болаттицлар? Олтиришлиқ наят тәрзи һәққидә сөзләп берәләмсиләр?
9. Көчмән чарвичиلىқ деген немә? Униң пайдилиқ тәрипи билән мурәккәплиги немидә?
10. Қабиля вә қабиля иттипақлири қандақ қурулди? Уларниң адәмзат жәмийити тәрәққиятидикі әһмийити қандақ?
11. Мис билән бронзидин қандақ әмгәк қураллири ясалди? Уларниң әмгәктіки роли қандақ?
12. Төмүрдин әмгәк қураллирини ясашниң әһмийити немидә?
13. Хусусий мұлұқ қандақ пәйда болди? Мұлкий вә ижтимаий бөлүнүш дегенләрни қандақ чүшинисиләр?

Иптидаи жәмийет тарихини оқуп үгиниш – хәлиқләр билән мәмлекәтлөр тарихини билишниң асасиң шәрти.

14. Даңылар билән ақсүйәкләр һөкүмранлиги қандақ орниди? Дөлөтниң пәйда болуши тогрилиқ немә ейтқан болаттиңлар?
15. Тәсвирий сөнъетниң иптидаи өсәрлири қандақ пәйда болди? Ярташлардикى рәсимләр билән иптидаи һәйкәлләрни ядиңларға чүшириңлар.
16. Иптидаи адәмләр дунияниң яритилишини қандақ чүшәндүргән?
17. Музыка билән уссул қандақ қелиплашти? Музыкилиқ өсвапларниң пәйда болуши тогрилиқ немә билисиләр?
18. Йезик қандақ пәйда болди? Рәсим арқылык йезиш дегән немә? Інерипләр қандақ дунияға кәлди?
19. Диний чүшәнчиләр қандақ қелиплашти? Тәбиәт күчлиригә сиғиниш дегән немә?
20. Иптидаи жәмийәт тарихини оқуп үгинишниң әһмийити немидә дәп ойлайсиләр?

Биринчи бөләк бойичә хуласә

Көплигән мутәпәккүрләр иптидаи жәмийәтни инсанийәт тәрәкқиятиниң әң қизиқ һәм мурәккәп баскүучи дәп несаплайду. Бүгүнки таңдикى адәмләр наятыники көплигән нәрсиләр шу иптидаи қовумлуқ жәмийәткә асасланди, пәйда болди. Шунлашқа уларни дурус чүшиниш үчүн, иптидаи жәмийәткә асаслинишимиз најәт. Мәсилән, мәдәнийәтниң асаси, музыкилиқ өсваплар, әмгәк қураллири, турушлуқ жайлар вә башқилар әң авал әшү бир иптидаи жәмийәттә пәйда болған еди.

Шунци билән биләп иптидаи жамаәлик жәмийәттики мұнасивәтләрни Йәр шаридики жәми хәлиқләр бешидин өткүзди. Адәмләр иптидаи топлуқ қовум шараитида наят кәчүрди. Һайванат дуниясидин техи толуқ бөлүнүп кәтмегини билән, бу, йәни топлуқ қовум, адәмзат жәмийитиниң тәшкилленишиниң дәсләпки шәрт-шараитидур. Бу наһайити пухта әмес, асасән тәбиәт вәхимилиригә қарши күрәш давамида бирләшкән адәмләр колективи еди. Адәмләр тәбиәттики бар нәрсиләрнила пайдиланди. Теримчилик билән, ов билән шуғуллинип, тамыгини тапти. Таشتин, сүйәктин, ягачтин аддий әмгәк қураллирини ясиди.

Узақ вақыт мабайнида жигилған тәжрибиләр асасида әмгәк қураллирини мұкәммәлләштуруп, аста-аста тәрәкқият йолини бешидин кәчүрди. Адәмләрниң тән түзүлүшидә, әқиқ-параситидә соң өзгиришләрниң йүз бериши қануний нал еди. Адәмниң назиркү түрлири буниздин 40 миң жилдәк бурун қелиплашқан. Инсанийәт тарихида мұним сүпәтлик өзгиришләр әмәлгә ашти. Адәмниң һайванат дуниясидин бөлүнүш жәрияни аяқлашти. Асаслиқ үч ирқ шәкилләнди. Сөнъет билән диний вә дуниятонушлуқ көзқарашлар пәйда болди. Адәмләр йәр шариниң көплигән тәвәлирини өзләштурушкә башлиди. Топлуқ жамаәниң орнини уруклуқ жамаә егилиди.

Егиликниң бурунқидинму пайдилик түрлири – деханчилиқ билән мал беқиши пәйда болди. Егиликниң бу шәкиллири инсанийәт тәрәкқиятида зор бурулуш һасил қилди. Бу «неолитлик инқиалап» дәп аталди. Уруқлуқ түзүм риважлинин, уруқлуқ бирләшмиләр, қәбилиләр билән қәбилә иттипақлири қелиплашти. Егиликниң йеңи түрлири әмгәк қураллириниң мукәммәллишишини тәләп қилди. Мис билән бронзидин ясалған әмгәк қураллири егиликниң, болупмұ деханчилиқниң риважлинишига тәсир тәkkүзді. Йәр найдаш – деханчилиқ қелиплишип, олтиришлиқ турмуш тәрзигө көчүш башланди. Чарвичилиқ кәң миқияста көчмәнлик характерни сақларап қалди.

Тәмүрни пайдилиниш, униздин әмгәк жабдуқлири билән қурал ясашниң башлиниши әмгәк үнүмдарлыгини ашурди. Хусусий мұлұқчилик пәйда болди. Уруқлар билән қәбилиләрни башқуруш системисига өзгиришләр киришкә башлиди. Даңылар билән жәңчиләрниң абройи ашти. Булап-талаш урушлири көпәйди. Мұлкий вә ижтимаий белгүнүш башланди. Даңылар билән ақсүйәкләр һекүмранлиги орниди. Хошна қовумлар пәйда болди. Улар қандашлиқ-қериндашлиқ асасида әмәс, тәвәлик асаста бириккән еди. Мәлум бир тәвәләрдә дөләтләрниң қелиплишиши уруқлуқ түзүмниң парчилинишига беваситә бағлицә болди. Мана, шундақ қилип, инсанийәт адәмниң қелиплишишин башлиниң, дөләтләрниң пәйда болушыгычә болған тарихни бешидин көчурди. Бу инсанийәт тарихиниң әң үзак, қызық вә мурәккәп басқучи еди. Мошу басқучниң ахираға қәдәр адәмзат өз тәрәкқиятида мәлум бир системига маслашти. Шундақ қилип, өзиниң иптидаи жамаәлик жәмийәттин алған мирасини давамлаштурди.

Иккинчи бөләк ҚЕДИМИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛӘР

П БАП ҚОШДӘРИЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

§5.

МЕСОПОТАМИЯ ТАРИХИННИң ҚЕДИМИЙ ДӘВРИ

Қедимий цивилизацияләр төгрилиқ. Қедимий заманларда егилиги, қурулуши билән мәдәнийити бойичә алғаидиләнгән бирнәччә төвә болди. Уларни цивилизация очақлири дәп атайды. Мундақ цивилизация очақлири жирик дәрия вадилирида қелиплашти. Чүнки жирик дәриялар вадилири турмуштирикчиликкә қолайлық болди. Чоң дәрияларниң бойида өсүмлүкләр билән ныйванат көп учрашти. У йәрләр адәмләр наятиға һажетлик нәрсиләрните пишқа қолайлиқеди. Бу – Ефрат билән Тигр, Нил, Һинді вә Ганг, Янцзы билән Хуанхе дәрия вадилири. Улар деханчилиққа әплек еди. Уларниң бойини әшу қедимий заманлардилә адәмләр паналиған. Олтиришлиқ өмүр сүрүп, шәһәр, кәнтләрни салған. Мана шу шәһәрләр уларниң биркәдәр йетилгән, тәрәккүй қылған дәрижисини көрситиду. Шәһәрләр – цивилизация тәрәккиятниң муһим бәлгуси. Көрүватқинимиздәк, иптидаий цивилизацияләр жуқурида қәйт қилингандык жирик дәрия бойлирида пәйда болған екән. Улар бәзидә шу тәвәдики дәрияларниң нами билән атилиду. Мәсилән, Қошдәрия цивилизацияси, Һинді цивилизацияси вә б.

Қошдәрияның тәбиий әһвали. Азияниң жәнубий-гәрби-дикى қатарлишып ақидиган құдрәтлик иккى дәрия – *Ефрат* билән *Тигр* дәриялари. Улар Кавказ тағлириниң жәнубий тизимлиридин башлининп, Парс қолтуғига қуйиду. Бу иккى дәрияни көп вақитта Қошдәрия дәп атайду. Униң оттура вә төвәнки еқими бойиниң нава райи қолайлық, өсүмлүкләр билән ныйванлар мол болди. Шуңлашқа бу йәрдә адәмләр наһайити қедимий заманлардинла өмүр сүрүп, тирикчилик қилди. Қошдәрияның жәнубиниң қедимий түргүнлири овчилық вә белик тутуш арқылы құн көчүрди. Патқақлық вә юмшак, үнүмлүк топилиқ йәрни пәйдин-пәй өзләштүрүшкә башлиди.

Бу муһим!

Тирәк сөзләр:

- ❖ Цивилизация
- ❖ Қошдәрия
- ❖ Шумер
- ❖ Аккад

Қизиқарлық соал!

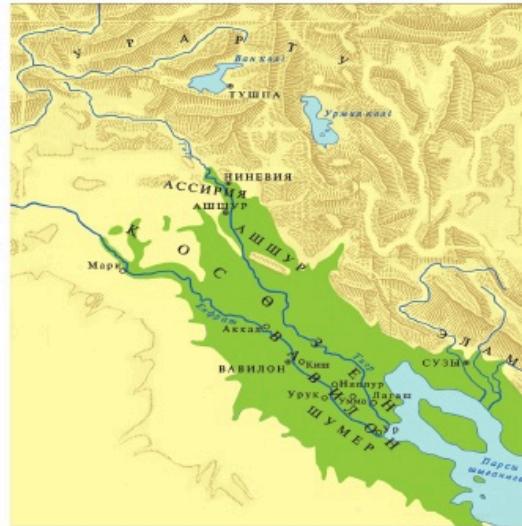
«Месопотамия» сөзиниң мәнаси қандаң вә у қандакларчә цивилизация очигига айланди?

Кизиқарлық соал!

«Қазақстанниң
Қошдәриясы»
дәп қандак
дәріяларни ейтқан
болаттыңлар?

Кедимий Қошдәрия

Өй һайванлирини өсиришкө қолайлық һава райи, чөп өсүмлүклириниң йетәрлик болуши, умумән, چарвичилиқниң өтигөн тәрәккүй қилишиға имканийәт яратти. Қой, өшкө, кала, чошқа, ешек қатарлық жәнисарларни бақти. Қомуч отун сүпидидиму пайдилинилди. Гил бу төвәдикү хәлиқләр наятида алаһидә орун алди. Кейинирәк гилдин хиши ясашни угәнді. Бу өз новитидә қурулуш ишинци тәрәккиятига тәсир қылды.

Қошдәрияның шималида үнүмлүк йәрләр бәк аз болди. У йәрдә һәрхил дәрәқләр билән өсүмлүкләр өсүп, хилмухил һайванлар маканлиди. Бу йәрләрдин адәмләр наһайити қедимий заманлардинла қурулуш билән һүнәрвәнчиликкә зөрүр ташлар билән металларни төпип, пайдиланған.

Қошдәрияның жәнуби билән селиштурғанда, бу йәрдә қишта қар қелин яғиду. Әтияз билән күз ямғурлуқ болуп, яз айлири бәзидә шунчилік иссип кетидуки, һәттә чөпләр қуруп кеттетti.

Шумер дөлити. Б.ә.б. IV минжиллиқта Қошдәрияда шәһәрләр пәйда болди. Улар кичик дөләтләрниң мәркизигө айланади. Бу шумерлик *Ур*, *Урук*, *Лагаш* вә *Hippur* шәһәрлири еди. Шуларниң асасида шәһәр-дөләтләр қелиплашти. Шумерлик шәһәр-дөләтләрниң ичидә дәсләп пәриқләнгәнлириниң бири Лагаш болди. У б.ә.б. III минжиллиқниң оттурисида бирнәчә хошна шәһәрни өзигө бекіндурди. Урнанче исимлиқ һөкүмдар

Дәлілләрни көлтүрүңлар!

Қошдәрияды
қурулуш ишлириниң
тәрәккиятини не-
мидин байқашқа
болиду?

дәвридә Лагаш күчийишкә башлиди. Болупму қурулуш ишлири кәң қанат яйди.

Эанату падиша дәвридә Лагаш құдрәтлик дөләткә айланди. У Қошдәрияниң жәнубий бөлигини толуқ бекіндерди. Ур, Урук шәһәрлирини өзиге қошуvalди. Хелила қаршилиқ көрсөткән Умма шәһирини вәйран қилди.

Өзиниң бу гәлибисини мәхсус таш түврүккә йонуп сиздурди. Униңда дүшмини питрап қечиватқан жәң мейдани. Асманда пәрваз қилип жүргөн құзғулар. Өлтөнләрни йәрләш, тутқунларни қуран қилиш. Егер қуалланған шумерлик жәңчиләр. Уларни чақылқа нарву билән башлап кетиватқан галипкар падиша. Умманиң турғунылири Лагаш билән урушмаслиққа, униңға селиқ төләп турушқа қәсем бермәкте.

Новәттики бир язмида Эанатуниң Киш шәһириниң вә Эламниң һөкүмдарлирини йәңгөнлиги баянланған. Шумер дөлитиниң құдрәтлик падишалириниң бири *Лугал-заггиси* болди. У шумерларниң диний мәркизи Ниппурни тиз пүктүрди. Өзини Урук билән Уриң падишаси дәп атиди. Шундақ қилип, бириккән Шумер дөлитиниң пайтәхтили сүпидіде мошу икки шәһәрни елан қилди. Шумерлик шәһәрләрниң ғүллиниш дәвридә имканийәтләр яритилди. Бирақ мошу чағда Шумерниң шималида жирик Аккад дөлити пәйда болди. Шундақ қилип, икки жирик дөләт арисида күрөш башланди.

Аккад дөлити. Б.э.б. XXIV өсирдә Қошдәрия мәркизи Аккад шәһири болған жирик мәмлекет қурулди. Униң мәркизи Аккад шәһири болди. Дөләтниң Шаруккин (Саргон) исимлиқ падишаси Шумер зимиинини қошти.

Урдин тепилған қутига тәсвирләнгән жәңчиләр билән шәһәр турғунылири

Пикниклар
нажәт!

Лугал-загисиниң
Шумер дөлитиниң
тәғдириге төккүзгөн
тәсирини қандақ
баһалайсиләр?

Қызықарлық
мәлumat!

Нарамсин падишаниң
ядикарлығы

Б.э.б. ХХIII ғасиргө
ятыдиган ядикарлик
Париждык Лувр
мирастанында сақланы-
ган. Қандақ алани-
дилликлерини
коруватисилор?

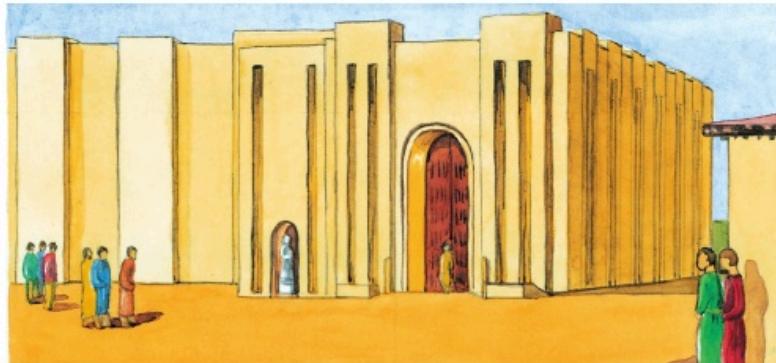
Шумер-Аккад падишлигини қурди. Қошдәрия йери әнди өз ара урушларни тохтитип, течлик шараитта өмүр сұрушкә имканийет алди. Бурун кичик дөлөтлөрниң һөрқайсиси өзлиригө на жәтлик өстәңләрни өзлири колатти. Әнди һәм чоң, һәм узун өстәңләр қезилди. Бу йәр егилигини кәңәйтип, униндин көп һосул елишқа.

Адәмлөрниң көпчиліги деханчилиқ билән шуғулланди. Шәһәр-дөлөтлөр вақтида содигөрлөрниң бир шәһәрдин иккінчи шәһәрге бериши тәс болса, әнди улар пүткүл әлни әркин арилап чиқалайды болди. Шундақ қилип, сода риваражланди.

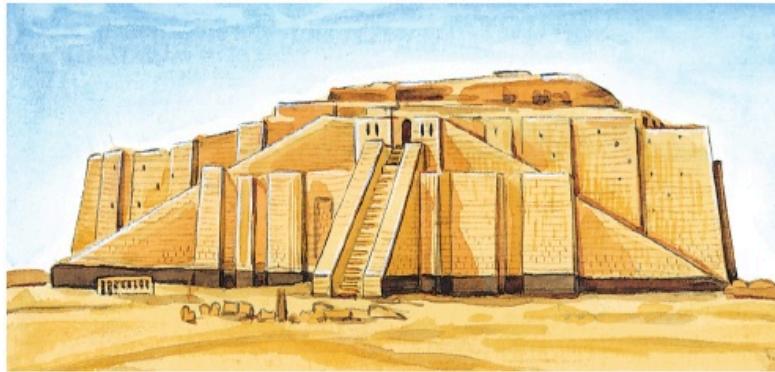
Шаруккин бирләшкән Қошдәрия хәлиқлиридин құдрәтлик қошун топлади. «Күмч тағлар» дәп аталған Сирия зиминыдик тағларгича жүрүшкө чиқти. У күчлүк падишлиқ һөкүмранлық орнатти. Уни һәтта «дүнияның төрт һадисиниң һөкүмдары» дәпму атиди.

Аккад дөлитиниң гүллиниши Нарамсин исимлиқ падишаниң дәвридә йүз берди. Униң падишлиқ қылған вақтаниң дәсләпки жиллирида бирнәчә шәһәр-дөлөт қозғилаң көтөрди. Бу қозғилаңларни басқандын кейин, Нарамсин йеңи йәрләрни бесивелишқа киришти. Фәриптика Сирия зимиинини бесивелип, Йәр Оттура деңизгічә йәтти. Шималда Урарту йеригічә берип, Тигрниң бойини толук бекіндурди. Жәнупқыму жүрүш қилип, жирақтики Мисирға йол ачти. У яқтın алтун алдуруп турди. Шәрқидиқи Элам һөкүмдары билән шәртнамә түзди.

Мана, шундақ қилип, мәмлекетниң төрт Тәрипидики жирик әлләрни өзигө бекіндурди. Униң бу паалийити абройини ашурди. Сиртқи мәмлекетлөр билән сода мұнасивити күчәйди.

Нарамсин сарийи (реставрация)

Ур шәһиридики Ай худасиниң ибадәтханиси

III Ур сулалисиниң һөкүмдарлығы. Б.э.б. 2200-жиллар өтрапида *Аkkад* дәлитиге шәриқтін тағ хәлиқлири һүжүм қилиду. Бу гутейлиқлар дәп атилидіған хәлиқ еди. Уларни шумерлиқлар «*tag эждиналири*» дәп атиған екен. Гутейлиқлар *Аkkад* дәлитини бесивалди. Бирақ гутейлиқларнин зорлук-зомбилигіға қарши йәрлик хәлиқләрниң куриши тохтимиди. Ақиветтә б.э.б. 2109-жили әлдә шумерлік Урниң III сулалиси тәхтқа көлди. Улар пүткүл *Қошдәрияны* қайтидин бириктүрди. *III Ур* суласиси дәвридә падишалиқ һөкүмдарлық күчийшкә башлиди. Падишаларни худаға тәңләштүрди.

Бурунқи шәһәр-деләтниң һөкүмдарлыры – патесилар әнді падишаниң тәвәлік һакимлирига айланды. Бу әһвал падиша һөкүмранлигини техиму күчәйтти. Шунлашқа *III Ур* сулалисиниң вәкиллири *Қошдәрияның* Фәрби билән Шәрқигә журушләргө чиқты. Шундақ қилип, Қошдәрияда күчлүк меммилек қурди.

Шумер зимиңида дуниядикі дәслепки йезиқларниң бири пәйда болди. О. Сулейменов шумер йезигини түркій тиллар билән селиштуруп, өз ара охшаш сөзләрниң бар екәнлигини ениқлиди. Мәсилән, ада – ата, од – от, уч – үч вә б.

Египеттегі риңғалиниши давамида күчәйгөн *III Ур* сулалисиниң падишалири дадил басқунчалиқ сөясөт жүргүзүшкө көчти. Бу сөясөт өзиниң алай چоққисига *Шулъги* исимлиқ падишаниң дәвриде көтирилди. У шәриқтика тағлиқ өлкениң қабилилиригे қарши 9 қетим жүрүш уюштурды. Элам зимиңиң бир қисмими өзиге бекіндурди. Андин кейин шималға атлинин, Тигр дәриясиниң жуқарқы екими бойини бесивалди. Фәриптики Сирияни тиз пүктүрүп, Кичик Азияниң шәрқий қисмiga һүжүм қилди. Бурунқи *Аkkад*ниң

Мұланиязә!

Тағ әждиналирига айланған гутейлиқлар өзлиринің если мәхситтіңе йәттимекін?

Билип қоюңдар!

О. Сулейменовниң «Азия» әмгигиде «Шумернамә» бөлігі бар.

33

Олжас Сулейменов

құдритини қайтидин жаңаландурған жирик мәмлікет құрди. Шульги өзігө худага сигингандәк сигиниши тәләп қилды. Униң һөрмитигө ибадәтханилар селинип, ядикарлиғига құрбанлиқтар қилинди.

Мемлікет бир әсирдин ошук өткізу өткізу өткізу. Б.э.б. ХХІ әсирниң ахирауда Қошдәрияға ғәріптін хошна қәбилиләр бесип кирди. Шәриқтін әламлиқтар үзілім қилды. III Үр сулалысы тәхттін ғулиди. Мәмлікет йәнә ушшақ әлләрге парчилиниң кәтти.

1. Шумерлик шәһәрләрниң гүллинишигө немә тәсир қилды?
2. Қошдәрияниң жәнубий вә шималий қисмини өз ара селиштуруп, тәhlил қылыштар?
3. Мустәқил дәләт болған Шумер – Аккад падишалигиниң қурулуши қандақ әмәлгө ашты?

Шумернамә

Шумер. Театр дурбуни билән қариганда, гува, аранла көрүниду. Шумер. Жаһалат, қаранғулук ичидики кайнат шолисидек бәәйниң сәраптәк сүс көрүниду. Шундыму, гоя сағрисиға мәр-тамга бесилған чөл-баявандық чон-чон ташлардәк, йекин Шумер...

Шумер үчүн, егер уни мәйдисидин иштәрсіму, һаман сән уни Вәтиниңдәк қоғдайсан. Вәтән үчүн жавап беридигандек нис құлышен өзөнни.

Шумер вә
түркій сөздерде
охшашлықтарниң уч-
ришиши немідін дағ
ойлайсилар?

	Шумер сөзлири	Түркій сөзлири
1.	Ада – дада	Ата (ада) дада (умумий түркій)
2.	Ама – апа	Ама (ава, апа, ана) апа (умумий түркій)
3.	Ту – туғуш	Түү (түгу, түву, түру) (умумий түркій) Ту (түг, тув, тур) ту, түү
41.	Еден – дала	Еден – кигиз өйниң едини (қазақ)
49.	Үш – үч	Үш (үч) – үч (умумий түркій)
50.	Ү – он	Үн (он) – он (умумий түркій)

Сулейменов О.
«Аз и Я» – А., 1992. 190, 223, 229-б.

§6.

КЕДИМИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛӘРНИҢ ЕГИЛИК СИСТЕМСИ ВӘ СӘНЬТИ

Жәнубий Қошдәрияниң егилиги. Қошдәриядыки ипти-даидиң цивилизацияның асасини салгучилар шумерлиқлар болған. Шумерлиқларда *етизлиқ*, йәр *хайдигучи*, бағвән сөзлири болди. Бу шумерларда деханчилик билән бағвәнчиликниң риважланғанлығини көрситиду. Шумерлар дәвридә йәр егилиги билән биллә һүнәрвәнчиликмү яхши йүксәлгән. Болуп-му алтундин ясалған буюмлар алаһидә гөзәл еди. Қошдәрияниң жәнубий тәвәсидә Вавилон шәһириниң һөкүмдари *Хаммурапи* бириктүргән жирик мәмликтән қелиплаشتі.

Хаммурапи падишлиқ қылған б.э.б. 1792–1750-жилларда бу тәвәдә деханчилик яхши гүлләнди. Шунлашқа өстәңләр билән су тосмилирини пухта қезип, уларни һәр жили жәндәп туруш најәт болди. Хаммурапи падишаниң қанунлирида бу һәқтә мундақ дейилгән: «Әгер адәм тосмини бәкитиштә диққатсызлик қилип, ақиғәттә хошниларниң етизлигини су бесип кәтсө, бу әнвалда тосмисида камчилық болған адәм ози вәйран қылған ашлиқни төлиши керәк». Буниңдин биз немини байқаймыз? Әң авал тосма ясаш ишиниң жавапқөрчилекни, әмгәкни тәләп қилидиганлығини көримиз. Иккинчидин, қанун йүзидә һәрким өз йеридики тосма учун жавап беридекән. Әгер тосмини дурус күтүп тутмиса, жавапқа тартилидекән.

Новәттиki бир қанунда: «Әгер адәм йәрни өзләштүрүш үчүн ижаригә елип, униңда зираэт өстүрмисө, у чагда етизлиқтика најәтлик ишларни атқұрмуганлығини тән елип, йәр егисигә өзиниң хошниларниң мәһсүлатиниң көләмдәк ашлиқ бериши најәт». Бу қанундин биз вавилонлуқларниң деханчилиққа жавапқөрчилек билән қарифанлығини көримиз. Деханчилик қилинидиган йәрләр өзләштүрүлмәй қалмаслиги керәк екән. Әгер кимду ким етизлиқни дурус первишиң қылмиса, у бәри бир йәр егисигә төләм төләшкә тегишлиқ болған.

Хаммурапи

Хаммурапи дөләтниң бирлигі билән пүтүнлүгү үчүн, мәмликтеки тиниччилик үчүн көп әмгәк қылды. Шунлашқа у һөкүмдарлық қылған жиллири Вавилон пухта вә бай дөләтке айланды.

Бу мүнім!

Тираж сөзләр:

- ❖ Вавилон
- ❖ Хаммурапи
- ❖ Қанунлар топлыми
- ❖ Пана йезиқ
- ❖ «Асма бағ»

Биливелицлар!

Іазирқи Ирақ зи-минидикі Әл-Хилла шәһириниң шимали-да орунлашқан Ва-вилон «Худага елип баридиган дәрваза» деген мәнани билдүриду.

Вавилон шәһириниң іазирқи көрунүши

Қозықарлық соал!

Хаммурапи нәччө жил
яшиди ве униң вапат
болғанлыгына иочча
жил болди?

Пикрицлар
лазим!

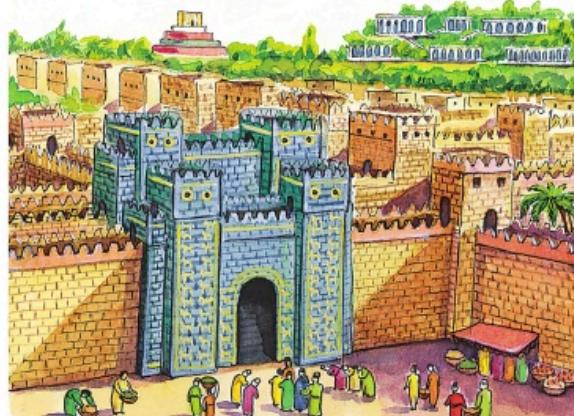
Деханчиллиқ ишига
бағынған Вавилон
қанунлириниң бизнес
жөмійиттимизде пайди-
линиша қандак
қарайсилдер?

Ассирияның егилигі вә жәмийеттік түзүмі. Ассириялик-ләрниң егилигидә мал бекіш чоң әһмийеткә егә болди. Асасен қой билән өшкө бекілди. Ат улақ сұпитетидә, көпірек һәрбий иш үчүн пайдилинилди. Кейинирек өркәшлик төгилер бекілди. Ассирияликләр төгиләрни уруш вактида, сода карванлирида жүк тошуш үчүн пайдиленди.

Йәр егилигиниң ичиші бағвәнчилік көң тарқалди. Тағ етәклири билән қапталлирида һәрхил мевә дәрәқлири өсирилди. Ассирияликләр – ташни қурулуш үчүн көң қолланған мәмлекәтләрниң бири. Металл ханлири нургун еди. Мис билән төмүрдин нур түрлүк әмгәк қураллири билән қурал-ярақтар ясири. Ассирия муһим сода йоллири өтидиган тәвә еди. Ашшурға Вавилондин, Элададын сода карванлири келетти. Улар Кичик Азиягә, Йәр Оттура деңизиге йол алатти.

Ассириядә уруклуқ бөлгүләр узақ сақланды. Мұлкий бөлүнүшниң қоңқурулышы несийә беріш арқылы әзгүни күчәйтти. Қәризини төләлмігендәр кепилликкә балилирни бәрди. Улар қәриз бәргүчиниң өйидә егер ишларни атқурди. Уруш пәйтідә өсіргө чүшкәнләр құлға айландурулди. Бай құл егилигүчиләрниң мели билән йери, құллири көп болди.

Урушлар пат-пат болуп турғанлықтін, жәңчиләрниң роли алғанда еди. Мәсилән, падиша Ашшурназирпал уларға йеңи төвөләрдин йәр бәрди. Жәңчиләр асасен чегара районларда орунлаштурулди. Уларниң йерини әмәлдарларниң тарти-вельишиға йол қоялмиди. Жәңчиләргө мундақ имтиязлар басқунчилік урушлар пәйтідә берилип турди. Чүнки улар уруштики асасий күч еди.

Вавилон шөнири

Қошдәрия цивилизациялириниң сөнъити. Қошдәрияда археологиялық қезилма ишлири жүргүзүлди. Нәтижидә рәсим, мемарчылық, һәйкәлтарашлық сөнъитиниң көплігөн ядикариқтарының төпилди. Бу ядикариқтар өшү бир дәвірләрділа адәмләрниң өжайип мәдәний мұватпәқиіттери гөреки үткүзгөнлигини көрситиду.

Мону рәсимгө қараңдар. Оң қолига узун нәйзә, сол қолига қалқан тутқан шумерлик жәңчилер сәп түзүп көлмектө. Мұсунлар өзиниң чоңқұр мәзмуни билән сехирик тәсвири арқылы дикқәтни жәліп қилиду.

Икки қолини бирдәк мәйдисиге қойған адәмләр һәйкіли көп учришиду. Мұндақ тәсвирләш пәкәт бекіндилік билән чоқунушнила билдүрмисе керек. Дикқәт билән қарисақ, өшү бир қедим заманниң тәпішмақтарының билидиган мөшү көзләр сизгө һәм шаңхо қылғандәк, һәм мәзмун-мәна берип турғандәк көрүниду. Алдициза таш һәйкәл өмес, бир тирик адәм турғандәк, ташқа жаң киргөндәк сезилиду...

Ассириялайлар мәдәнийити тоғрилық гәп қылғанда, көз алдымизга қош чақырылғанда да оқы тартып келиватқан жәңчиләрниң рәсими билән қанатлық зор буқиниң тәттенинилік мұсуны гөвдилиниду. Ассириялайларниң *бенакарлық сәнъити* мұватпәқиіттери падиша сарайларидан көримиз. Вавилонлуктар охшаш уларму егиз супига сарайларни салған. Улар көплігөн чирайлық бөлмиләргө бөлүнди. Сиртқи тамлири һәрхил ташлар билән безәлди. Іншам түрлүк *рәсимләр* – сарай наят-нәпәси, уруш, овлаш пәйтлири тәсвирләнгөн расимләр сизилди. Сарайниң киридиган жайида беші адәм тәсвиридики қанатлық ширлар билән буқиларниң гайәт зор һәйкәллири турди. Уларни сарайниң, гайида, һәттә пүткүл дөләтниң қоғдигучилири дәп несаплиди. Бай вә сәлтәнәтлик сарайлар падишани тәрипләш билән ассириялайларниң һәрбий күчини намайиш қилиш учун селинди.

Пана йезиқ. Қошдәрия цивилизациясиниң асасий бәлгүсинаң бири йезиқ болди. Уни вужутқа кәлтүргөнләр Қошдәрияға шәриқтің көлгөн *шумерлиқтар* еди. Униңда нәрсениң яки найванниң алайыдилигини ениң көрситип

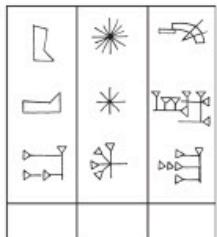
Шумер жәңчилери. Лагаш падишаси Эанатунияң галибийити тәсвирләнгөн ядикариқ

Шумер турғининиң һәйкели

Кедимий шумер пана йезиги екс етилгөн тахтайчы. Пана йезиги усули

Рәсимниң пана
йезиқ тамгилари
айлиниши

туридиган бөлгүлири тамга сүпитидә селинди. Мәсилән, *буқа* дәп йезиш мундақ болуп чиқти (↓). Бу буқиниң беши еди. Қедимий шумерлик һәрипләр мана шундақ қелиплашти. Шундақ қилип, шумерлиқ йезиқ системиси пәйда болди. Улар һәрипләрни учлуқ таяқчә билән юмшақ лайға патуруш арқылы язатти. Бу һәрипләр қуругандын кейин, адәттики паниниң орnidәк болуп қалатти. Шунлашқа бу йезиқ системисини *пана йезиқ* дәп атайду. Урарту, Сирия, Финикия мәмлекәтleriдә шумерлиқтар йезиги пайдилинилиду. Қейиниң рәсми үлардин грекларму үгөндө. Бұғынki өзлириниң йезип жүргөн кириллица һәриплири грек йезигидин пәйда болған.

Көрүп турганиндардәк, өшү бир б.э.б. IV миңжилликта асаси селинган шумерлиқ йезиқ һәр түрлүк өзгиришләргө учрап, бұғынki күнгичә ютеп қалған екөн. Бу униң зор тарихий өhмийитиниң гувачи-сидур.

Кизиқарлық
мәлumat!

Асма бағ

Аләминиң йәттә
карамитиниң бири.
«Семирамида беги»
дәпмұ атайду. Бағ
тогрилиқ ең дәслепки
мәлumat Геродотниң
«Тарих» намлық
өмгигіде калтұрулғән.
Искәндер Зулқарнәйн
мошу йәрдә ахирқи
күнлириниң откүз-
тән екөн.

Асма бағ. Қедимий дуниядик аләмниң йәттә карамитиниң бири *Асма бақса* тохтилайли. Вавилонниң құдрәтлик падиша-лириниң бири Навуходоносор болди. У әлниң жәнубидиқи тағлиқ өлкидә туғулуп өскән қызыға өйлиниду. Той түгәп, бираз вақит өтиду. Мәликә өзи туғулуп өскән йерини сегинишқа баштайтын. Мәликиниң солғұн чирайини, ғәмкін көңлини байқыган падиша униң сәвөвіни сорайду. Шунда мәликә тағниң салқын шамили, ян бағирда өскән арча билән қаригай, қейім билән тал, таштін-ташқа сәкрәп жүргөн тағ текиси, шақирап аққан булақтар, ойнақладап жүргөн кейикләр, хәндән уруп сайриған булбуллар билән құшлар есіға келип, туғулған йерини сегинганлигини ейтиду.

Дөлитигө сөлити ярашқан мәмлекәтниң құдрәтлик пади-
шаси мундақ буйруқ елан қылди:

«Мән өзәмни шималдикі тағда жүргендәк һис қилишим
керек. Шунин амалини тепицлар!» Вәзирилири ойлинип,
мемарларни чақырди. Өhвални чүшәнгөн улар егиз сүнъий
бағ турғузди. Бирнече қәвәттін ибарәт, йәр билән көкниң
арисидики асманға есилип қалғандәк қөрүнидиган әжайип
бағ мөшундақ дунияға келди. Тұврұкләргө турғузулған һәр
қәвәттә хилму-хил гүлләр өстүрүлди, дәрәкәләр тикилди. Һәтта
һайванларму жүрди. Улар құллар айландуруп туридиган зор
чақ пеләкләр арқылы суғирилди.

Гүлләр билән өсүмлүкләргә толуп-ташқан, асман билән бой талашқан бу бағ адәмләрни қизиқтуратти, тәәжүпләндүретти. Даңқи аләмгә мәшһүр бу әжайип мөжүзә «Асма бағ» дәп атилип көтти. Вавилонлуқлар әқил-параситиниң зор утуғи несаплинидиган бағ шәһәр бенакарлыги билән намини һәшләргө йәткүзди.

- Хаммурапи нәччә жил падишлиқ қилди вә униң қанунлири дөлөт қудритиниң ешишига қанчиллик тәсир көрсөтти?
- Деханчилликқа мұнасивәтлик Вавилон қанунлирини бизниң җәмийиттимиздә пайдилинишқа қандақ қарайсиләр?
- Ассирия жәңчиллиригә хелә имтиязларни бәргән ким вә бу қандақ имтиязлар еди?
- Шумерлиқ йезиш системисиниң «пана йезиқ» дәп атилишиниң сәвәви немидә?
- Вавилон мемарлири Новуходоносорниң төливини қанчиллик дәриҗидә орунлиди вә немишкә Асма бағ дәп аталды?

Ойланайли!

Хаммурапи қанунлар топлимидин:

195. Әгәр оғли дадисини урса, униң қолини кесиш керәк.
196. Әгәр адәм башқа адәмниң балисиниң көзини чиқарса, у чағда униң көзини чиқириш керәк.
218. Әгәр давалигучи бронза пичақ билән адәмгә егер операция қылса вә у адәмни өлтүрсө яки бронза пичақ билән көзниң екүни елиш давамида көзини чиқиривалса, у чағда униң қолини чепип ташлаш керәк.
257. Әгәр адәм дехан яллавалса, у униңға бир жилға 8 гур ашлық төлиши ла-зим.
258. Әгәр адәм өкүз һайдигучи яллавалса, у униңға бир жилға 6 гур ашлық бериши керәк.
261. Әгәр адәм чоң яки кичик мални бекишиң үчүн малчи яллавалса, униңға жилиға 8 гур ашлық төлиши керәк.
275. Әгәр адәм йәлкәнлик кемә яллписа, яллаш һөккү бир күнгө – 3 шеум күмүч.

Қедимиий Шәриқ тарихи бойичә хрестоматия.
I бөлүм. М. А. Коростовцев вә б. төһірлігідө.
M., 1980. 168 – 169, 172– 173-б. (рус тилида).

Дәлил
кәлтүрүңләр!

Хаммура-
пи қанунлири
деләтниң қудритини
апшурушқа қанчиллик
тәсир қилда?

Бу мұнім!

Тиrек сөздер:

- ❖ «Қара йэр»
- ❖ Нил дәрияси
- ❖ Фараон
- ❖ «Ақ дуал»
- ❖ Канинлар
- ❖ Номлар
- ❖ Номархлар

Хәрите билән иш!

Хәритиге қарап
Мисирниң географиялык орунлашыши
шындағы жағдайда немә
ейталаисиләр?

III БАП

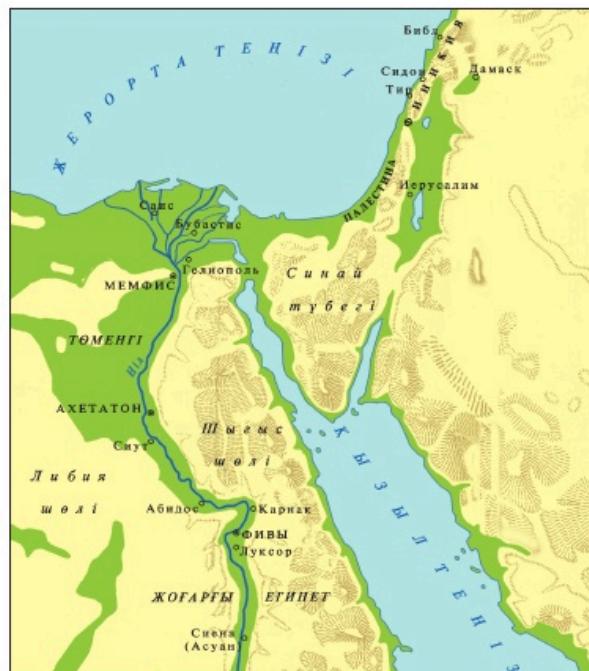
ҚЕДИМИЙ МИСИР (ЕГИПЕТ)

§7.

МИСИРДИКИ ДӨЛӘТНИҢ ПӘЙДА БОЛУШИ

Тәбиэт шарапты. Мисир Африкинин шималий-шәркүй қисмиға орунлашқан. Мошу йәрдин дуниядикі өң чоң вә узун дәрия – Нил дәрияси екіп өтиду. Нил дәрияси егиз тағлардин башлининип, жәнуптін шималға қарап ақиду. Шу дәрияниң еқишиға бағлиқ Мисир асасен иккігө бөлүнди: *Жуқарқи Мисир* (жәнуп) вә *Төвәнки Мисир* (шимал). Вавилон билән селиштурғанда, Мисирниң өзінде өзінде жағынан көп болған. Терілғулуққа қолайлық мәйданлар асасен Төвәнки Мисир йеридө болди.

Қедимий заманда бу тәвәдә өсүмлүкклөр көпірек болған. Болупмұ хорма дәриғи, папирус яхши өскән. Нил вадилиридики гранит, малахит (йешил таш) охшаш қиммәт ташлар қурулуш

Қедимий
Мисир

материаллири сүпитидә вә hərxil зенәтлик буюмларни ясаш үчүн пайдилинилди.

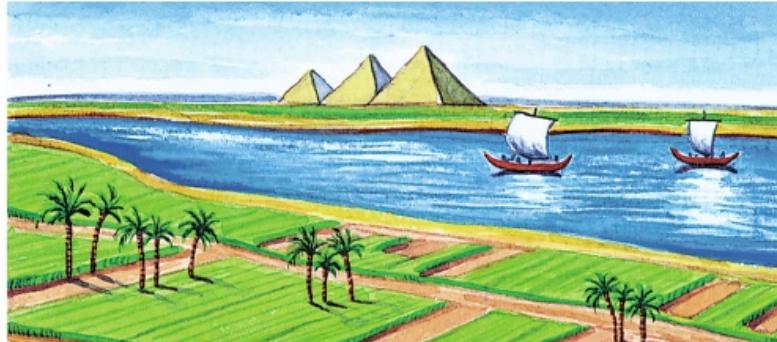
Кедимий Мисирда, су тартилғанда, найванат дунияси мол болди. Пиллар, зәрәпәләр, мұңғұстумшуклар, қапланлар, бөкөнләр, ширлар көп еди. Нил дәриясида тымсақлар, хилмұхил белиқлар болди. Қолға үгитилгән найванларниц ichernдә чөлгө тәзүмлүк төгиниң орни алғанды еди. У болупму улақ сүпитидә соң роль атқурди.

Мәркизий Африка тағлиридики қарниң еришидин вә мөлдүрлүк ямғұр тәсіридин июнь ейіда Нил тешип, дәрия вадисини түгәл дегидәк су басиду, қара лай тинма йепивалиду. Шу сәвәптин, қедимда Мисирни «Қара йәр» дәпмұ атиган. Мисир зимининиң тописи су тартилғандын кейин, юмшак нәм нәм болди. Шундлашқа уни яғач тесә биләнму, соқа биләнму найдаверишкә болатти. Нил дәрияси мана мөшүндәк қедимий мисирлиқлар наятида муһим роль атқурди.

Мисир адәм турушқа ярамсиз диярдин б.э.б. IV миңжилликта хөлиқ зич орунлашқан өлгө айланди. Шундлашқиму мисирлиқлар Нилни маҳтап, нахшиларга қошқан.

Мисирда дөләтниң қелиплишиши. Нағайити қедим заманларда Мисир аһалиси айрим-айрим кичик қовумлар болуп яшиди. Уларни қовумлук кеңәш билән ақсақаллар башқурди. Нилниң үнүмлүк мунбәт вадиси деханчилиқниң әтиген пәйда болушыға тәсір қылды. Шунин өзін билән биллә Нилниң hәр жили тешип туруши қурутуш вә суғириш ишшлирини тәләп қылды.

Йәр найдаш үчүн кәтмән билән биллә аддий соқини пайдиланди. Соқа етислиқниң кәцийишигө, йүксилинишигө тәсірини тәккүзді.

Нил вадиси

Дәлилләр
кәлтүрүңлар!

Мисирлиқларниң
Қошдәрия
хөлиқлери билән
охшашлиғи бармұ?

Мұлаһизә!

Елинизинң
дәрия-көллирүни
улуклап йезилған
қандақ асәрлерни
билисиләр? Силәрмұ
Нил дәриясига
бегишлап синквейн
йезип көрүңлар.

Мисирда наһайити қедимда таштин өмгөк қураллири вә қурал-ярақларни ясиган. Таш ишләш әзәлдинла риважланган һүнәрвәнчилик саһаси болди. Қоғушун, мис, кейинирек төмүр пайдилинилди. Йеза егилиги билән һүнәрвәнчиликниң риважлиниши мәһсулатниң өсүшини вә ошуқ озуқ-түлүкниң пәйда болушини көлтүрүп чиқарди. Артуқ мәһсулатниң пәйда болуши қәбилә дәнилирини бейитти. Әнді қәбилә дәнилири хәлиқтін алған байлиқни өзиниң қешида назарәт қылғучиларни, сақчиларни вә жәңчилерни тутуш үчүн пайдиланди. Сақчилар билән жәңчиләрниң сани ашқансири, дәниларнин һөкүмранлигиму күчәйди. Шундақ қилип, дәнилар пәйдин-пәй өз қәбилилириниң әмиригә айлинип, һәммә мәсилини өзлири йешишкә башлиди. Шунциң нәтжесидә б.э.б. IV минжилликта Мисирда кичик дөләтләр пәйда болди. Уларни падиша башқурди. Қедимий Мисир язмилирида һәр түрлүк атақ-дәриҗиләр, лавазимлар йезилған. Улар: падишадин кейинки орундики адәм, сарай башлигы, мөр сақлигучи вә б.

Алий башчилиқ топига диний рәһбәрлөр – *каһинларму* кирди. Дөләт айрим-айрим төвәләргө – *номларга* бөлүнди. Уларниң рәһбәрлери *номархлар* дәп аталди. Падиша йәрлик жайларни мошу номархлар арқылың назарәт қилип, башқурди.

Бирақ мундақ дөләтләр бир-бири билән пат-пат урушуп турди. Ақиевттә Нил вадисида иккى жирик дөләт пәйда болди. Бири – Төвөнки (шималий) Мисир, иккинчи – Жүқарқи (жәнубий) Мисир. Жәнубий Мисирниң падишаси бешига егиз ақ таж (хеджет) кийсө, шималий падишаси қизил рәңлик таж (дешрет) кийгөн. Жәнубий падишлиқниң пайтәхти *Небут* шәнири, Шималий падишлиқниң пайтәхти *Бехдет* шәнири болди.

Бир мәркәзгә бириккән дөләтләрниң құрулуши. Һәр иккى падиша пүткүл Мисир зимиинин йәккә башқурушқа интилди. Өзара риқабетләшкән иккى мәмлекәт арисидиқи күрәш наһайити қаттиқ, еғир болди вә узаққа созулди. Б.э.б. 3000-жиллири жәнубий падишлиқниң падишаси шималий падишилик-

Маһаритицларни
корсетицлар!

Фараон тажини
ясан көрүңлар.

Ким алгур!

Бир мәркәзгө
бекінганды Мисир
дөлити нәччө
миң жил бурун
курулупту?

Хеджет

Дешрет

Пшент

Фараон тақлари. Ақ рәңдик тақ Жүккарқи Мисир, қызил рәңдик тақ Төөнеки Мисир фараонлирига хас болған. Мисир бир мәркәзгө бекінгандын ке-йин, ақ-қызил арилаш туслук тақта көчкән.

ни йәнди. Шундақ қилип, Нил вадисидин Йәр Оттура деңизигічә жими Мисирни бирләштүргөн қудрәтлик дөлөт қурулды. Әнді Жәнубий Мисирниң падишаси иккі рәң – ақ вә қызил туслук тақ (Пшент) кийидиган болды.

Бир пүтүн Мисирниң падишалири фараонлар дәп аталди. Мисирлиқларниң тилемде фара «(чоң ей)» падиша сарийи деген мәнани бериду.

Мәнбәләрдә Мисирни әң тунжә бириктүрғучи падиша Менес (Мина) фараон дейилиди. Вадиниң бойына тоң қорған селинди. Бу қорғанни «Ақ дуал» дәп атиған. Кейин шу қорғанда Мисир дөлитиниң дәсләпки пайтәхти селинди. У Мемфис шәнири еди. Шундақ қилип, күчлүк һәrbий қошуни бар, бир мәркәзгө бекінганды дөлөт қелиплашти.

1. Қедимий Мисирниң «Қара йәр» атилишиниң сөвәви немидә?
2. Нил дәриясиниң мисирлиқлар турмушидиқи әһмийитини төріпләңділар вә Қошшәрдія аһалисиниң турмушки билән селиштүрүцлар.
3. Мисирда ижтимаий бөлгүншшиң күчийишигә немә тәсир қилди?
4. Бир мәркәзгө бириккән Мисир дөлити қандак қурулды?
5. Аталғулар лугитини түзүңлар.

Мисирлиқларниң Нилни мәдһийилиши

Мисирға жән бергөн Нилниң даңқи ашивәрсун! У – судин жирақ ятқан чөлдаланы суғарғучи, беликілар билән құшларниң һекүмранлиғи, ашлиқ естүргучи, мал үчүн озуқ тәйярлігүчі, нан, тамақ әкелгүчі қудрәт.

Су көлгендә йәр үсти жаңлинип, тирик жаңлар хошаллиқа белиниду.

Яша, Нилим, көңүллөрни хүш құлған,
Мисирни гүллітишкә алдирған.
Сән көрүнсөң, шатлиниду Йәр – ана,
Шатлиниду тирикчилик, көң дала.
Қарши алимиз сени гоя падишаңдә!

Аедиев В. И. Қедимий Шәриқ тарихи. А. 1953, 149-б. (рус тилида)

Балилар, қандак ойлайсиләр, қедимий мисирлиқлар Нил дәриясини немишка мәдһийилигөн?

Қизиқарлық мәлumat!

Менес тавутханиси.

IV Тутмос фараонниң һекүмранлиғы қылған дәвери. Бу мүкәддәс гүл асасын Жүккарқи Мисирниң тәсвири несанланған.

Бу мүнім!

Тираж сөзләр:

- ❖ Фараон
- ❖ Жосер
- ❖ III Тутмос
- ❖ Пирамида
- ❖ Тутанхамон
- ❖ Сфинкс
- ❖ Ибадетхана

Кизиқарлык
мәлumat!

Мисирда умумын 4
аял фараон болған.
Алайдилеги –
Хатшепсүт өз тәсвир-
лириде өр киши охшаш
безалған, сунъий
сақилимү болған.

§8.

ПИРАМИДИЛАР ҚУРУЛУШИНІҢ ДӘВРИ

Фараонлар һөкүмранлигиниң күчийиши.
Қедимий Мисирдикىй йезилар әр кишиләр баш-
қуридиған аилиләрдин қурулды. Улар егилик-
ниң һәрхил саһасида шуғулланды вә дәләткә
селиқ төлөп турди.

Селиқчилар адәмләрниң, йәрниң, малниң,
алтунниң несавини елип турди. Улар селиқ мәл-
чәрини бәлгүләп, уни төләлмігендәрни қаттық
жазалиди. Йәрлик зимиңдик қовумлуқ сотни
әнди фараон бәлгүлигөн қазилар башқурди.
Алий сот дегәнмү болди. Униң рәиси фараонниң
бириңчи ярдәмчеси несапланди. Сот бойичә
җинайетчиге берилдиган жаза адәттә таяқ
билән дәррә уруш болди.

Селиқ жиққучилар, сарай хизметкарлири,
қазилар, тәвә һөкүмдарлири, ләшкәр башлири
фараонға беваситә бекінди болди. Чүнки улар-
ни тайинладығанды, орнидин алидиганды фараон
еди. Фараонлар бәзи бир өзігө адил хизмет
қылғанларға йәр егиликлирни, есил ташлар
билән жүрүштін чүшкөн олжидин бөлүп бәрди.
Бу униң һөкүмранлигини күчейтти.

Сәлтәнәтлик қобул қилишлар пайтидә фараон тәхт-
те олтарған. Униң қолида наса тайиги, қамчысы болди.
Бу пүткүл қол астыдикиләрни һөкүмранлиқ қилишқа,
жазалашқа болиду, деген үқүмни билдүретти. Фараон
өлгөндөн кейин, униң падишлиқ тәхтигө оғли яки
башқа йекин түккүни олтарди.

Мисир бир пүтүн дәләткә бирләшкөндөн
кейин, ички вә сиртқи содиниң йүксилишигө
йол ечили. Бир системига кәлтүрүлгөн сугириш
иншаәтлири селинди. Фараонлар аста-аста хош-
на зимиңларни бесивелишни көзлиди.

Басқунчилек жүрүшләр. Бир мәркәзгә
бекінған дәләтниң егилиги риважлинин,
аһалисиниң сани ашти. Әнди улар үчүн Нил
вадисидикий йәрләр тар келишкә башлиди. Хам-

Тәхттә олтарған
фараон
һәйкели

Хатшепсүт
мәликиниң
саркофагдикі
рәсими

Мисир жәнчилери

әшияга, озук-тұлұқкө, башқиму нәрсилергө тәләп-еңтияж көпәйді. Бу мәсилиләрни йешиш үчүн, фараонлар һәрбий жүрүшләр уюштурды. Өз һекүмранлигини жүрүшләр билән еткүзгөн дәсләпки фараонларниц бири *Жосер еди*. У Мисирниц шималийшәрқидики Синай йерим аралиға жүрүшлөрни башлиди. Бу йәрдики бай мис канлири тәвәсини бесивелишқа интилди. Жосер һәтта жәнуптики Нубия йәрлиригиму нүжум қилды.

Мошундақ жүрүшләр давамыда Мисирниц жәнубидики Нубия билән, Пунт ели билән сода мұнасивәтлири күчәйди. Бизгичә йетип кәлгән бәзи рәсимләр билән йезиклар бу мәммилекәтләргө қилинған һәрбий сода жүрүшлири тоғрилиқ hekайә қилиду. Б.ә.б. XVI әсирдә һекүмдарлик қилған Мисирниц аял фараони Хатшепсут Пунт елиға соң жүрүш уюштурған. У әлниң байлигини елип келиш үчүн, соң деңиз флотини атландурған. Бу флот йәлкәнлик вә палақлиқ кемиләрдин тәшкіл қилинған. Мәзкүр кемиләр һәрхил ягачлар, пил устиханлири, алтун, күмүч, бағалиқ териләр, һәтта балиларниму елип кәлгән.

Хусусән III Тутмос фараон дәвридә басқунчилик жүрүшләр көң көләмде елип берилди. У Сирияға 17 қетим жүрүш уюштурған екен. Вавилон, Ассирия вә Хетт падишлири Мисирға селик тәләп турған.

Ат нарвулиқ мисир жәнчиси

Қизиқарлық мәлumat!

Хатшепсут мәликиниң һөрмиттеге селингән ибадәтхана. Дейл-әл-Бахри етигигө орунлашқан. Мәлике өзини йәрләшкә мәхсус салдурған охшайду.

Мұлахизә!

Нубияликләр IV
Тутмос фараонға
қандақ сога
әкеливатиду?

Мұланияз!

Зор қурулушларниң
егизлигигө
қараңлар! Буниңға
неме дайындар?

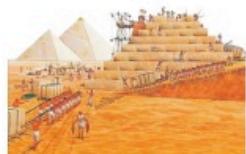

1. Нельсон түврүү
2. Сидней опера театри
3. Азатлық һәйкелі
4. Бөйтерек
5. Улук пирамида

Силәрниң
пикрицларчы!

Пирамида салгучи
кулларниң
әмгигини қандаң
баһалайылар?

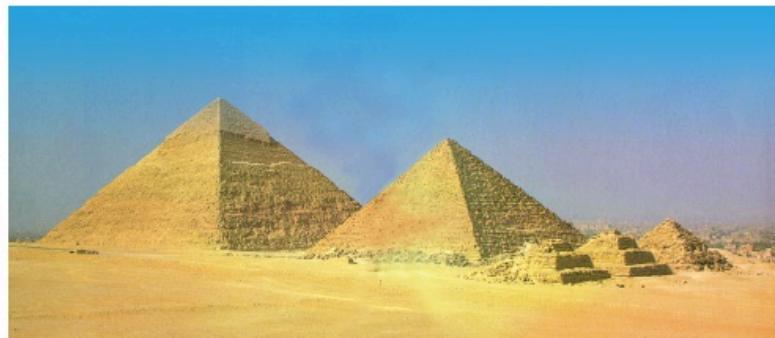
Мисир пирамидилири. Нил дәриясинин боида асман билән бой талашқан «Аләмниң үйттә карамитиниң» бири – пирамидилар туриду. Улар гоя Мисир елинин герби мисали. Қаңирә шәнириниң үениндикі Гизида Хуфу, Хефрен вә башқа фараонларниң пирамидилири қад көтәрген.

Пирамидини айлинип чиқыш үчүн бир чақиримчө йол меңиш керек. Мисирниң һәммә йеридин деханларни, һүнәр-вөnlәрни, таш тизгүчиларни вә құлларни найдап келип, қурулушта ишләткән. Уни салған вакитта, бир мәзгилдө миң киши әмгәк қылған. Қурулушқа 2 млн 300 миң йоған таш ишлитеңгән, әң қичигиниң егирилиги – 2,5 тонна болған. Мошундақ чоң қурулушни селишқа жигирмә жил вакит көткән.

Мисирдикі әң бириңчи пирамида Жосер фараонға бегишлиниң селинған екөн. Әң егиз пирамида б.э.б. 2600-жиллар әтрапида Хуфу фараонға бегишилап селинди. Униң егирилиги 146 м, йөни 50 қәвәтлик өйнің егирилигі баравәр.

Булап-талаңмияған тавутхана сүпитетіде бизгө мәлуми яш фараон Тутанхамонниң тавутханасидур. У 9 йешидин башлан б.э.б. 1332 – он жылдәк падишлиқ қылған. Тутанхамонниң тавути алтун билән қапланған. Тавутханидин көплігөн алтун билән есил ташлардин ясалған нәрсиләр көп тепилди. Буниң һәммиси шу чағлардики Мисир падишлириның байлигини көрситиду.

Сфинкс. Пирамидиларға йекін үәрдә беші адәм, бәдини шир тәсвиридики зор һәйкәл – Чоң сфинкс туриду.

Мисир пирамидилири

Мисир жәңғисиниң
курал-яриғи

Тутанхамон тавуты

Таштин ясалған бу зор һәйкәлгө қарыған адәмниң әрвайи шүнчилік учидики, хәлиқ уни «дәһшәт атиси» дәп атиди. Сфинкс ярташтики чоң таштин йонулуп ясалған. Һәйкәлниң егизлиги 20 метрдин ашиду, узунылуғи – 52 метр. Пирамидалар билән сфинкс мисирликларға фараонлар аддий адем әмес, құдратлық екәнлигини көрситиш учун ясалған.

Ибадәтханилар. Фивы, Гелиополь вә Мемфис шәһәрлиридә чоң ибадәтханилар селинганд. Улар миңлиған

жиллар давамида өз өслини сақлаپ көлди. Фараонлар ибадәтханиларни салдуруш үчүн, жай-жайлардин миңлиған һүнәрвән, таш тизғучи, дехан вә құлларни жигди. Ибадәтханилар шәһәрдикі өң чоң вә гөзөл қурулуш болуп несанланған.

Фивы шәһиридики ибадәтхана даңылқ болған. Ибадәтханини аләмниң һәрхил йеридин көлгөн, талланған майнир устилар салған. Униң көплігөн бөлмилири билән залири болған. Ибадәтханиниң киридиган йеридә фараонлар билән сфинксларниц һәйкәллири қатар-қатар тизилған. Дәрвазиниң иккى тәрипидә нәқишлиқ мұнар турғузулған.

Фивы ибадәтханиси. Ибадәтхана ичики бөлмиләрдә 200 дин ошук һәйкәл бар. Залларниц тамлири билән торуслири алтун ялтилған таҳтайчилар билән қапланған. Ибадәтханиниң ичкирисидики мәхпий бөлмидә худаниң һәйкили туриду. Бу бөлмігә фараонлар билән қаһинларла киришкә һоқуқлуқ болған.

Ибадәтханиниң әтрапида су амбарлири ясилип, уларни айландуруп дәрекәләр тикилғен. Ибадәтханиларда қаһинлар хизмет қылды. Бу йәрдә һәрхил диний мәрасимлар өткүзүлгөн. Мәйрәм-мәрасим құнлири ибадәтханига хәлиқ наһайити көп жиғилған.

Б.ә. б. II миңжилликта Мисир йәр йүздиди өң бай вә құдратлик дөләткә айланды.

1. «Фараон» укуминиң чүшәндүрүнлар. Уларниң чәксис һекүмдерлигиниң дөлили сүпитети деңгеләрни ейтқан болаттыңлар?
2. Мисирда ақсүйәкләр топига кимләр кирди? Уларниң хизметиниң төрипләңлар.
3. Пирамидини немишикә «аләмниң йәттә карамитиниң» бири дәп несанпайды?
4. Тутанхамонниң тавутханиси тогрилиқ һекайә түзүңлар.
5. «Сфинкс» немишикә «дәһшәт атиси» дәп аталды?

Қазиқарлық мәлumat!

1922-жылы

Луксор

йенида

оруналашқан

Падишалар

түзелицидике

Тутанхамон

тавутхани-

сина ачқан

инглиз архео-

логи, мисир-

шунас.

Говард Картер

(1874 – 1939-жж.)

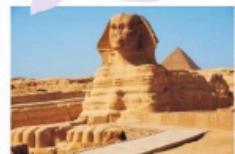

Тутанхамон тавутханисидиң қандак қазиқарлық олжылар төпилдекин? Картотекисиниң түзүп көрүңлар.

Мұлаһизә!

Мону сфинкс силәрниң әрвайицларни қанчилық дөрижидә үркүтти? Тәсөввүр қылғылар... Силәр сфинксниң алдада турислер...

Қедимий Мисир ақсүйәклириниң һаят нәпәси

Қедимий Мисир ақсүйәклири йоган, чирайлиқ, йоруқ вә егиз ейләрдә яшиған. Уларниң өйлири көп бөлмилик болди. Бөлмиләрниң тамлири һөрхил ташлар билән зенәтләнгән. Шуңлашқа бөлмиләрниң ичи бир-биригә охшаматти.

Өйнин әтрапи бағ-варан, гүлләр билән мөвә дәрәклирига толуп-ташқан. Сәйлә қилишқа бегишланған бағларму бар.

Бағнин оттурисида фонтан билән бассейн жайлашқан. Ақсүйәкләр күн иссиқ чағда бағ билән сунниң яқисига келип, дәм аллатти.

Өйнин өлмиләрни түрлүк-түмән жиһазға толған. Унинде наһайити баһалиқ яғачтын ясалған жиһазлар, чирайлиқ кутилар вә гүл салидиган һөрхил шәкилдике вазилар қоюлған.

Физалинидиган бөлмисиниң оттурисида дәстихан йейиқлиқ, унинде хилму-хил таамлар: нанлар, құш гөши, мал гөши, һәр түрлүк мевиләр, татлиқ таамлар билән иримчииң түрлири қоюлған.

Ақсүйәк меһманға барғанда, меһман қобул қылғанда, наһайити чирайлиқ кийимләрни кийип, бойнуга безәлгөн зәңқир, билигигә алтун биләйүзүк, бармақлириға есил ташлиқ үзүк селип чиққан.

Дуния үзүсүнүң сүрәтлік тарихи.
М., 1995, 54 – 55-б. (rus тилида).

§9.

ҚЕДИМИЙ МИСИРНИҢ ИХТИСАДИЙ ВӘ ИЖТИМАЙ ТҮЗУМІ

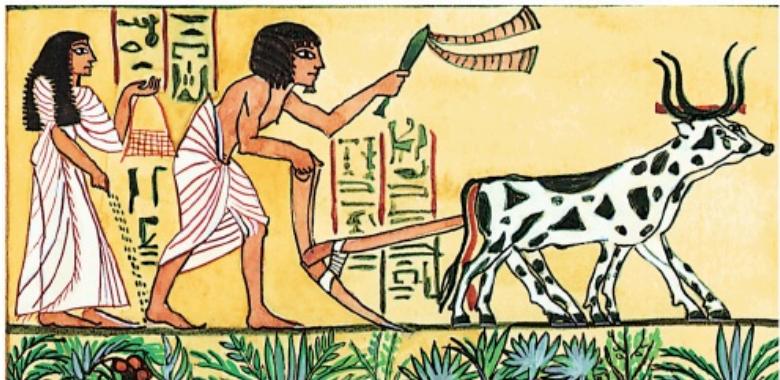
Бу мүнім!

Тирек сөздәр:

- ❖ Чарвичилиқ
- ❖ Йәр егиліги
- ❖ Һүнәрвәнләр
- ❖ Фараонлар
- ❖ Һөкүмран синин вәкилләри
- ❖ Шадуф

Чарвичилиқ. Мисирда қедимий заманда һайванат көп болди. Шуңа мисирлиқлар ов вә белиқ тутуш арқылы үемәкли-ичмәклик тәпеш үсуллирини яхши өзләштүргән еди. Уларниң турмушыда ғаз билән өдәк бекишиш өзигә хас әһмийәткә егә болған. Бу қүшларниң гөшиниша әмәс, тухуминиму озуқ, сүптидә пайдиланған. Бизгичә йетип кәлгән мәнбәләрдә ғаз-өдәкләр билән биллә аққу билән кәптәрләрніму бақидиган чоң қүш фермилири тогрилиқ йезилған. Шуның билән биллә һәрә бекіп, униң һәсилини елиш үсуллири тәсвирләнгән рәсимвәрніму қалдурған.

Мисирда қара мал билән ушшақ малларму бекілди. Болупмұ Нил вадисидиқи түзләңгілікләрдә мұңғузлук қара мал, қой, өшкә отлап жүргән. Ат билән ешәк улақ сүптидә пайдилиндиди. Қора-қора мал байлиқниң асасий түрлириниң бири болуп несапланди. Лекин дәрия вадисидиқи етизлиқларниң азлиғи мални көп тутушқа, асасен қолда бекишишқа тәсир қилди. Шуңа хошна мәмликтәләр билән уруш давамида олжы көрүнүшидә малларниму һайдап келиш кәң тарқалди.

Нил бойидики деханчилиқ

Йәр егилиги. Мәмлікәтниң егилик турмушыда деханчилиқнин әһмийити наһайити соң болди. Бизгичә йетип көлгөн бир рәсимдә фараон бириңчы болуп йәр найдашқа тәйярлениватиду. Униң алдидә төвәнгә ицишкән кичигирәк адәм уруқ теришкә назирланмақта. Бу рәсимдин, бириңчидин, башқа егилик саһаси билән селиштурғанда, деханчилиққа соң әһмийәт берилгәнлигини көримиз. Иккىнчидин, деханлар әмгигиниң наһайити қәдирлик болғанлигиниң гувачиси болимиз.

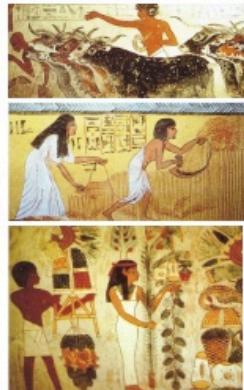
Мисирлиқлар йәрни суғириш вә сазлиқларни қурутуш ишини пат-пат атқураган. Шуңлашқа ериқ вә өстәңләрни колиған. Хусусен суғириш системисини бәрпа қилишқа көп күч чиқарған.

Жирик суғириш системиси Фаюм бостанлигыда жүргүзүлди. Бу йәрдә мәхсус өстәң арқилицә Нил билән қошулидиган соң су амбири ясалди. Шуның нәтижисидә Фаюм бостанлигыда мунбәт деханчилиқ мәйдани пәйда болди. Деханлар арпа, бұғдай охшаш данлиқ зираәтләрни тәрди. Уларни күтүп, пәрвиш қылди. Ашлық пишқанда, уни оруп, хаманларға жигди.

Деханчилиқ билән биллә бағвәнчилику мәржанданды. Іәрхил мевә-чевиләр өстүрүлди. Болупму үзүм вә зигир өстүруш кәң қолға елинди. Зәйтүн дәригини тикип, уни мәвисидин май елиш кәспи овжә алди.

Іұнәрвәнчилиқ. Бизгичә қедимий заманларда Мисирда таштит ясалған ойләр йетип көлгөн. Бәк маһарәт билән ясалған пирамидилар инсаннаның миңлиған жиіллар давамида һәйран қалдуруп көлмектә. Улар таш ишләш техникисиңиң яхши

Мисирлиқларда егиликниң қайсы түрінә көпірәк көңүл бөлүнді?

Мисир тоқумичилири

Жәдәвәл немә дайы?

Қедимий Мисир һүнәрвәнчилигинин тәрекцияти

Бүнәр-вончиллик

Бәдийи һүнәрвәнчиликтік Металл ишләш

Кача-комуч, кийим түрлири Зәргарлық буюмлар Соқущусули Куюшусули

Йәци сөзләр:

- ❖ Малахит
- ❖ Лазурит
- ❖ Яшма
- ❖ Пунт ели
- ❖ Ладан
- ❖ Павиан
- ❖ Пантера
- ❖ Мирра

тәрекқий қылғанлигини испатлап турғандәк. Әшу ташларни ишләш үчүн, көплигөн қуран-әслаһлар ясалди. Үлар: яғач тоқмақ, чапқұ, бурға, болқа, ара вә б. Буларни һүнәрвәнләр ясиган еди. Һүнәрвәнчиликтин үшін риваражланған вә егиликлик әһмийәткә егө болған түри *металл* ишләш болди. Мистин, төмүрдин әмгәк қуранлири билән билә қуранлақтар ясалди.

Гил билән папиустин қача-қомуч вә башқиму наңжәтлик нәрсиләр ясалди. Мал терилирини ишләп, кийим, аяқ кийим тикти. Зигирдин тоқулған кийимләрму болди.

Бәдийи һүнәрвәнчиликтік, хусусан зәргарлық алий дәрижидә йүксәлди. Алтундин, күмүчтин вә башқа есил ташлардин зенәтлик буюмлар билән безәкләр ясалди. Бир мәликиниң қәбридин тепилған күмүч биләйүзүкләр шуниң дәлили. Бу биләйүзүкләргә малахит, лазурит вә яшма қатарлық есил ташлар чапланған. Бу интайин назук, нәпис безәлгән әжайип биләйүзүкләр еди.

Сода. Йеза егилиги билән һүнәрвәнчиликтин риваажлинини давамида ошук мәңсулат пәйда болди. Әнди уни сетиш үчүн базарга чиқиришқа башлиди. Бу умумий содиниң йүксилишигө тәсир тәккүзди. Униң үстигө Мисирда қурулушқа лазимлиқ дәрәқләр аз өсөтти. Риваажлиниватқан һүнәрвәнчиликтік үчүн металлар, есил ташлар наңжәт еди. Мошуларнин һәммиси уларға болған тәләп-еңтияжны ашурди. Әнди мундақ наңжәтлик нәрсиләрни чәт әлләрдин әкелиш керек болди. Таштики жилнамида қиммәт баһалиқ дәрәқләр үчүн чәт әлләргө чоң сода карванлири әвәтилгәнлиги һәққидә йезилған. Қошдәрияның шималий-шәрқидин бронза, лазурит, мата, кийим, май, қош чақлиқтары, атларни алдуруп турған. Өзлири болса Азия әллиригә пил устиханлири, алтун вә күмүчтин ясалған нәрсиләрни әвәткән.

Мисирдикі бир ибадәтханыда жәнуптики Пунт мәмлиkitигө берип көлгөн сода кемиси тәсвирләнгән. Униңда: «Пунт елиниң һәрхил карамәтлири: хуш пуракълик дәрәқләр, мирия дәригидин ясалған қара май, пил устиханлири, алтун вә күмүч, ладан, көз сүрмиси, павианлар, иштлар, жәнуп пантерисиниң терилири, йәрлик явайи хәлиқләр билән уларниң балилири кемиләргө лиқ бесилип елип келинди» – дәп йезилған. Мошунин өзи Мисир һөкүмранлириниң жәнуптики мәмлекәтләр биләнму сода мұнасивәтлирини риваажландурғанлигини көрситиду.

Иҗтимае түзүм. Чарвичилиқ, һұнөрвәнчилик, сода йүксөлди. Басқунчилік урушлар көпейди. Ұруш жүрүшлири билән сода пәйтиде қолға чүшкән һәрхил байлиқлар: маллар, құллар, зенәтлик буюмлар, йәр вә башқа олжилар хәлиқ арисида тәң тәхсим қилинмиди. Чүшкән олжы билән байлиқниң көп қисми фараонниң вә құл егилігүчи ақсүйәклөр падиша соғилири түпәйлимү бейиди. Фараонларға йекин һакимлар ұнұмлук вә тоң қора-жайларға егә болди. Аддий пухраниң әhvали құндин-күнгө төвәнләшкә башлиди. Қепчилиги жәң мәйданлиридин нақа болуп қайтқан, шуңлашқа улар әмгәккә ярамсиз еди. Шу түпәйли қембәрлічилик билән тилемчилик шараптида яшиди. Мәмликттә мұлкий вә иҗтимаий бөлүнүш тоңқурлашти, йәни қедимий Мисирда *һөкүмранлар*, *бай* вә *қембәрләр топлири* пейда болди.

Фараонлар. Қедимий Мисирниң һөкүмранлири фараон дәп аталған. Фараонлар һөкүмдарлығыда чәк болмиди. Улар пүткүл Мисир хәлқи билән тәбиий байлиғига егидарчилик қылған.

Қедимий Мисирда Тутмос, Аменхотеп вә Рамзес исимлиқ мәшһүр фараонлар һөкүмранлық қылған. Бөзідә фараонларниң аялларынан әл башқуруш ишиға тәсир көрсетип турған. Мәсилән, II Тутмос фараонниң аяли Хатшепсут мәлікә мемлекеттө ибадәтханиларни салғузуп, Африкиниң шәрқиге басқунчулук жүрүшлөр үштүрган.

Һөкүмран синип вәкиллири. Қедимий Мисирда һөкүмран синип вәкиллиригө сарай хизмәткарлири, қазилар, тәвә һөкүмдарлири, һакимлар, язгучилар, сақчилар билән чапармәнләр кирди.

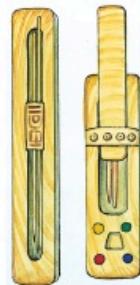
Ақсүйәклөр топи падишаниң туққанлиридин тәшкил тапти. Шуңа уларға фараон һәр түрлүк соғиларни берип турди. Ақсүйәклөр тоң вә чирайлық сарайларда турди. Музықантлар билән чирайлық уссулчилар уларниң көңлини көтириш учун уссул ойнап, нахша ейтқан.

Құллар ақсүйәклөрни мәхсус тәхтираванға селип, көтирип жүргөн. Ақсүйәклөр техи наят вақтида өзлиригө таштит мазар салдурған.

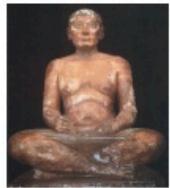
Қазилар һөкүмран синип вәкиллириниң турмуши билән дүния, мұлкиге хиянәт қылғанларни шәпкәтсиз жазалап турған.

Язгучлар фараон билән жирик ақсүйәклөргө наһайити керек болди. Улар фараонниң буйругини юезип, гәзниде қанчилик ашлиқ бар екәнлигини, деҳанлар пәрвиш қылған етизниң көләмини, деҳанларниң һәрқайсиси һәр жили падиша ғәзнисиге қанчилик селиқ бериш көреклигини һесаплан турди.

Жилниң мәлум бир мәзгилидә селиқ жиққучилар язгучлар билән бирнәчә күзәтчини өгештүрүп, деҳанларниң өйлиригө келәтти. Әгәр деҳанлар селиқни төләлмисө, уларға дәррә уруп, жазалатти.

Пәй қәләм вә униц қепи

Мисир язгучи. Колидапапибури билән йе-зиш қурали. Улар – һакимийәт адими.

Силәрниң
пикриңләр!

Язгучлар
етизлиқ
көләмниң
неме үчүн
несаплан
турған?

Силәрниң
пикриңләрчө...

Бизниң жәмийитимизде
«кул» деген чүшәнчө
барму?

Ақсүйәкләрниң турушлуқ жайи

Сақчилар билән чапармәнләр ақсүйәкләрниң мелини, етизлигини вә өйлирини күзитәтти. Уларниң буйруқлирини орунлатти.

Кулларниң әһвали. Мисирлиқлар тутқунларни «тирик өлүкләр» дәп атап, уларни қулға айландурди.

Куллар әң егир ишларни қилди. Улар етизлиқ даласида, қурулушта, чевәрханиларда ишлиди. Чаң ибадәтханилар билән фараонларниң мазарлирини салди. Таң атқандын күн патқичә ишлиди. Кулларға пәкәт ишчи күчи сүпитетида қаратти.

Деханларниң әһвали. Қедимий Мисир деханлири деханчилик билән шуғулланды. Деханниң өлчүк йери, мели вә мевә дәрәклири болди. Деханчилик кәспи зор өмгөкни төләп қилди.

Деханлар носул териппүр үчүн йәрни қумдин, саз-патқақтын, чатқаллардин тазилап турди. Етизлиқларни, бағларни мәхсус ясалған **шадувларниң** (кудуқ) ярдимидә суғарған.

Йәрни тесиләр билән, соқи-лар билән найдап, арпа, бугдай тәргән. Жиғилған ашлықни дәсситиш үчүн, үстидин мал найдиган. Тазиланған данни мәхсус саңларға қуювалған.

Бирақ мөшү елинган носулниң көп қысмини һәрхил селиң төлими сүпитетиңде селиң жиққучиларға беришкә мәжбур болған. Деханлар үчүн әң егир

Шадувниң ярдими билән
бағ сугириш

вәзипиләрниң бири фараон ләшкири тәркивидә хизмәт қилиш еди. Чүнки улар һәрбий жүрушләрдә жүргөндө, йәрлири пәрвиш қилинмай қалатти.

Һүнәрвәнләр. Қедимий Мисир рәсимилиридин һүнәрвәнчиликниң һәммә түринин тәреқкүй қылғанлыгын көримиз. Улар ясилиши жәһәттін төвәндикигә бөлүнидү: мис еритқучилар, тоқумичилар, палтичилар, терә әйлигүчиләр, кемә ясигүчилар, козичилар ве зәргарлар.

Уларниң көпчилиги фараонлар билән бәгзадиләрниң ишханилирида әмгәк қилди. Асасен һәрбий қошунға лазимлиқ қурал-ярақларни ясиган. Һүнәрвәнләр күндүзиму, кечисиму ишлігөн. Уларниң ишини назарәт қылғучилар давамлиқ күзитип турған.

Қедимий дәвирдике Мисир турғулириниң бири һүнәрвәнләрниң әмгиги билән түрмушини мундаң тәсвириләген: «тоқумучи һәр куни дәстигаһ (станок) йенида қадилеп туруп, зигирниң чаң-тописига түнжүкүп олтириду. У таза һавага, йорук յәргә чиқиш үчүн, назарәтчигә өзи յәйдиган ненини беришкә мәжбур болиду. Әгәр тапшурукни вақтида орунлалмиса, назарәтчи уни шәпкәтсиз уруп, соқиду. Һүнәрвөнниң кийми жүл-жүл еди, өзиниңкүмү, балилирининму бешидин таяқ көтмеген. Болупму яғашчиниң әһвали бек егер болған. Чүнки уларни қолидин көлмәйдиган нәрсиләрниму ясашқа мәжбурлана. Яғашчилар сарай қуруулушлирини селишкиму қатнашқан. Улар наһайити егер шарапта әмгәк қилип, бөзидә бир парчә нангиму зар болған».

Қедимий Мисирда болупму таш қурулуши кәң риважланди. Пирамидилар, ибадәтханилар, сфинкслар мошуниң дәлили.

1. Ички ве сиртқи содиниң риважлинишига тәсир қылған әһвалиарни тәһлил қилиңлар.
2. Құлларниң «тирик өлүклөр» дәп атилишига силәрниң көзқарышылар қандақ?
3. Дәрислиktи деханларниң рәсимилиригә қарап, қандаң әмгәк қылғанлыгын тәсвиirləp бериндерлар.
4. Мисир жәмийитиде мүлкій ве ижтимайи бөлүнүшниң чоңқурулишишига қандаң әһвалилар тәсир қилди?
5. Төвәндике жәдвәлни дәрислик мәтинидин ве рәсимиләрдин пайдишинип толтууцлар. Жәдвәлни толтуруп, әмгәкчиләрниң әһвалидике охшашлыklar билән пәриклөрни төпиндерлар.

Шалуф!

Еникланылар!

Назиркү заманда сугиришиниң қандаң системиси қоллинилидекөн?

Қизиқарлық
мәлumat!

Алтун ялтилған бу
аяқ кийим Шешонка
мазиридин тепилған.

Мұваффекійет
білдірүші

Мону билейзүккә
уджат көзи немишкө
тесвирләндекин?
Көз мончақ билән
қандақту бир
бағлиниши бар дәп
ойламасылар?

№		Құл	Дехан	Іүнәрвән	Тағ-кан иішчисі
1.	Немигө егидарчилік қылди?				
2.	Қандақ иш атқурди?				
3.	Қандақ һоқуқлири болды?				

Қедимий Мисирдики аддий аилиниң түрмуш өhvали

Қедимий Мисирдики әмгәкіләр аддий яшиған. Уларниң өйлири лайдин селинған. Авал лай етип, хиш қуоп, уни тизип, туз чиқишиға алғанда өммийет бәрген. Өйнің торусы пальма йопурмақлири билан йепилди. Еденинға қомұчин токулған паяндалдар селинди. Уларниң қача-қомучлари сапалдин ясалды. Өйнің оттурисида дәстихан йейиқлиқ турди. Униң үстігө нан қоюлди. Мәйрәм құнилирила дәстиханға ғеш, шарап, хорма ве үзүм қатарлық мевиләр қоюлди.

Дуния үүзинин рәссимлик тарихи.
М., 1995, 54 – 55-б. (рус тилида)

§10.

МИСИРДИКИ ДИНИЙ ИШӘНЧ-ЕТИҚАТЛАР ВӘ ИЛИМ-ПӘН

Диний ишәнч-етиқатлар. Қедимий Мисирда тәбиәт билән адәм наятыни худалар башқуриду дәп чүшәнди.

Мисирлиқлар худаларни найван башлық, адәм тәсвиридә көз алдига кәлтүргән. Улар худаларға иззәт-һөрмәт көрситип, уларниң көнлини елишқа, ялвуруп, меңригө илинишқа тиришкән. Худаларға бегишлап ибадәтханиларни салған. Таشتин худаларниң һәйкәлләрини ясиди вә улардин яхшилиқ күтти.

Улар көплігән худаларға чоқунди. Болупму Йәр билән Күнгә сиғиниш аләнидә болди. Күнни әң мұнім, әң құдрәтлик, көркәм худа дәп несаплиди. Уни Амон-Ра дәп атиди. Амон-Ра һәр күни әтигән шәриқтін көрүнүп, адәмләргө иссиғи билән нүрини бериду. У көрүнгәндін кейинла, өсүмлүккләр жәнлинип, адәмләр билән жәнниварлар шатлиқта бөлиниду, дәп несаплиған. Шуңлашқа Амон-Рани мәденийилігән.

Деханлар Нил дәриясини тәсвиrlәйдиган Хапи худаға сиғинишни наһайти һөрмәтлик иш дәп саниди. Әқил худаси Тотни адәмләргө оқушни, йезишни угеткән, дәп аләнидә һөрмәтлиди.

Мисирлиқлар Күн худасини худалар падишаси, уның оғлы фараонни адәмләрниң падишаси дәп чүшәнди. Уларниң чүшәнчисидә Күнсиз йәр йүзидә наятылқ болмайдындақ, фараонсизму яшаш мүмкін әмәс. Нил дәрияси фараонниң пәрмани билән ташиду, у најәт құлмиса, ташмиган болатти, дәп несаплиди. Пәкәт адәмләрла әмәс, тәбиәтму фараонға бекиниду дәп ойлиди.

Бу мұнім!

Тиrек сөзләр:

- ❖ Мисир худалири
- ❖ Иероглиф
- ❖ Папирус
- ❖ Математика
- ❖ Геометрия
- ❖ Астрономия
- ❖ Календарь

Күн худаси – Ра

Қайта тирилгән Осирис

Худаларниң кийминиң аләнидилігі неміде? Кандақ ортақ бөлгүни көрүватисиләр?

Қизиқарлық
мәлumat!

1822-жили
Розетта тешиге
йонуп йезилған
қедимий
иероглифтарнан
сирини ачкан
француз алими.

Жан Франсуа
Шампольон

Бу
ядикарлық мәнбениң
қайсы туригө ятиду?

Язма ядикарлыкни
1799-жили Мисирниң
қедимий Рашид
(Розетта) йезисидин
француз ләшкери
тәсадипи тегівалған.
Ташқа грек һекүмдари
V Птоломей давриде,
енінгіраги б.э.б. 196-
жили елан қилинган
падиша пәрмани
йезилған.

Мисирда йезиқниң чиқиши вә риважлиниши. Б.э.б IV
миндиллиқниң өзидила мисирлиқларда илимниң һөрхил са-
налири можут еди. Мошуниңга мунасивәтлик йезик зөрүри-
йити пәйда болған. Даңләп мисирлиқлар ейтмақчи болған
ойини рәсим арқылы билдүргөн. Бу рәсим-
ләрни Мисир ибадәтханилири билән ма-
зарлириниң тамлиридин, қача-қомучлар-
ниң сунуқлиридин учритимиз. Бу рәсим-
ләр *тамға рәсимләр* яки *иероглифлар* дәп
атилиду. Уларниң сани 750тәк болған. Бу
тамға рәсимләрни ташқыму, яғачқыму оюп
сизған екән. Нәрбер сөз бир рәсим тамғиси
билән тәсвирләнгән.

Лекин тамға рәсим арқылы көплігөн
сөзләрниң дәл мәнасини бериш мүмкін
болмиди. Адәмләрниң, йәрниң намины
рәсим билән тамғилаш мүмкін әмәс еди.
Пәйдин-пәй мурәккәп сөзләрни бәлгүләйди-
ған тавушлуқ тамғилар пәйда болған. Мошу
тавушлуқ тамғилар алфавитлик (елипбәлик)
тамғиларға айланған. Шундақ қилип, қеди-
мий падишлиқ замандыла Мисирда 24 та-
вушни ипадиләйдиган алфавитлик система
болған. Мәсилән, «нан» иероглифи «т»
тавуши билән ипадиләнди. Чүнки Мисирда
нан «тә» дәп аталды.

Қедимий Мисирда йезиш учүн асасен
папиус пайдилинилған. Папиус қияқ
аилилил көп жиллик, үч қырлық, қелин,
төвөнки тәрипи қасириқ йопурмақлық ке-
лиди. Папиусниң ғолини непиз тилип,
бир-биригө чаплап, қәрәз охшаш варакълар-
ни тәйярлиған. Папиусқа бир тәрипи
учланған қомуч билән язған. Әгәр йезик
вараққа сиғмиса, униң төвөнки четигө йәнә
бир варакни чаплиған. Шундақ қилип,
узун лента пәйда болған. Лентиларниң бәзи
бирлириниң узунлуги 45 метрга йөткөн.
Папиусларни дүгләк йөгөп сақлиған.
Мисирда қедимий китаплар мөшундақ
ясалған. Улар китапни бәк қәдирилгөн.

• Күн

₩ Кудук

↑ Уруш

↓ Жәңчи

👁 Жиглаш

∏ Мециш

Мисир
иероглифлери

Папиус вариги

I	1
II	10
III	100
IV	1000
V	10000
VI	100000

Санлиқ тамғилар

Математикилиқ билим. Қедимий Мисирда математикилиқ билимниң болғанлигини «Математикилиқ папируслар» испатлайды. Демек, улар санларнаму папирусқа язған. Униздики математикинин қоң мувалпәқійәтлириниң бири – онлуқтар бойичә саниған. Улар шу өңділа 1, 10, 100, 1000, 10000 санлирины тамғилашни билгән.

Мисирда математикинин қиқишиға күндилік турмуштиki тирикчилик тәсір құлған. Мәсилән, дехан жиққан ашлиғи-ниң қанчисини урукқа қалдуруп, қанчисини күндилік тамаққа пайдилиниши көрөк екәнлигini несаплиған. Нұнәр-вән бронзини қуйғанда, мис билән оловониң (қәләй) қанчә қысмими ишлітиш көрөклигini дәл өлчиди. Қурулушлар, тосмилар үчүн қанчилик қурулуш материаллари һажәтлиги-ни несаплиди. Әмгөк қилиш жәриянидики несаплашлар нәтижесидә *арифметика* пәйда болған.

Мисирда әң алай дәрижідә тәрөккүй әткән илімларниң бири геометрия болды. Чүнки уни күндилік турмушта, қурулуш салғанда, йәр өлчигендә, мәйдани билән һәжімими ениқлиғанда пайдиланған екен. Мисирлиқтар тик төртбулунлуқниң, үчбулунлуқниң, трапецияниң вә чөмбөрниң һәжімими несаплашни билгән.

Асман алими. Қедимий мисирлиқтарниң асман алими (астрономия) һәккідіму хелә илмий билими болған. Нилниң ташидиган вақтini, һава райидики өзгиришләрни молжалаш деханчилик билән шүгүллинидиган мисирлиқтар үчүн нағайити муһим болди. Шуңлашқа улар асмандики юлтузларниң, ай билән күнниң һәрикитини назарәт қилип түрди. Шу жәриянда сәйяриләр билән юлтузларни бир-биридин пәриқләп, тонушни үгәнді. Тәбиэтте йүз берип туридиган һадисиләрни асмандики юлтузларға қарап, ениқлашни билди. Мәсилән, қаһинлар асманни күзитип, еник календарь түзүп, Нил дәриясиниң қайси күни ташидиганлигини алдин-ала ейтип бәргән. Мошуниңға бағлиқ деханлар Нил дәрияси тешишиниң алдида ериқлар билән тосмиларни тәйярлиған. Улар юлтузларға қарап, кечилик вақытниң мәзгилиникум ениқлашни билгән.

Мисирлиқтар асман алими һәккідіки билимлири асасида *календарь* түзгән. Улар Нилниң тешиши билән иккінчи көтимлиқ тешиши вақтiniң арисини бир жил дәп несаплады, уни 12 айға бөлгән. Уларниң несавиғе, бир жилда 365 күн болды. Күн вә су saatлириникум көшип құлған.

Нилометр дәп атилидиган текчиләр қатары

Топлук иш!

Бу немә үчүн һажәт дәп ойлайсиләр?

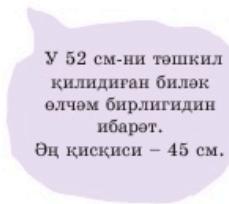
Мону иероглиф-лардин қандақ сөзләрни түзсөм болидекин?

Математикилік илимнің риважлинишига қандақ өтваллар тәсір көрсетті?

Кизиқарлық мәлumat!

У 52 см-ни төшкіл қылдиган биләк өлчөм бирлігидин ибарет.
Өң қисқиси – 45 см.

Селиштуруңдар!

Биз пайдилиніватқан каленъдардин қандақ пәрқи бар?

Мисирдикі медицина. Қедимий Мисирда нағайити көң таралған илмий билимнің бири медицина еди. Мисир дохтурлари ағриқниң айрим турлиридин мутәхәссис болди. Улар: ашқазан, нәпәс елиш йоллири, көз, терә вә б. мутәхәссисләр болуп бөлүнді. Бәзібір медицина мәтінлириде ағриқларниң давалаш йоллири дәл көрситилгенді. Дохтурлар көплигін өсүмлүккләрниң шипалиқ хусусийитини билгенді. Шуңлашқа адәмләрни давалаш жәриянида һәр түрлүк чөпләр билән өсүмлүккләрни пат-пат пайдиланды. Дохтурлар хирургия усулини пайдилиніпмұ давалиған. Улар операцияға бронзидин ясалған һәр түрлүк медицина қураллирини қолланған. Իазир Мисир ми-растағыларда шошундақ медицина қурал-лири сақланған.

Қедимий Мисирдикі мәктәп. Мисир балилири билимни мәктәптө алған. Мәктәпләр сарай вә ибадәтханайларниң қешида болды. Уларда қаһинлар муәллімлік қылды.

Мәктәп асасөп балиларниң саватини ачты вә хәттатлар билән қаһинларни тәйярліди. Бу йәрдә пәкәт оғул балиларла оқатти. Шунциң ичідә пәкәт һаллиқ адәмләрниң балилирила билим елишқа һәққиқ еди. Мәктәпкә аддий деханлар билән һүнәрвәнләрниң балилири барады. Улар дадилириниң кәспини давамлаштуруп, уруқ теришни, мал бекешни, гәзмал тоқушни вә таш пәдәзләшни үгәнді. Мәктәптө йезишни үгинип, несан чиқиришқа мәшиқләнгенді. Оқуғучилар папирус варақлириға язди.

Мәктәплөрдә қаттық тәртип болды. Уни бузғанларни тәртипкә кәлтүрүш жазалыры қоллинілди. Шундақла оқуғучиларға бегишлиған қаидә болған. Қаидидә мундақ сөзлөр бар: «Әз қолун билән йезип, өз ағзин билән оқи. Өзәңдин артуқ билидиганлар билән мәслинәтләш». Іорун вә тәртипсиз оқуғучиларни уруп, жазалап турған.

Әдәбияти. Қедимий Мисирда көплигін әдәбий өсәрләр болған. Бу өсәрләр Мисир хәлқиниң бәдий әдәбий байлигини көрситиду. Болупмұ хәлиқ егиз адәбияти алайында риважланған. Әсәрләр мәзмұну – хәлиқниң наяты, нәпәс-

Мисир дохтурларының медицинилиқ асвааплири

тирикчилиги, кәспи, турмуши вә қәһриманларниң жасарити. Шундақла Мисир худалири тогрилиқ риваійт-hekайиләр билән әпсаниләр көп болған. Шуларниң бири – «Осирис билән Исида тогрилиқ» әпсанә. Әпсанә мәзмүнида Мисир падишаси Осирис билән Исиданиң хәлиққә қылған ғәмхорлуғы тәсвирләнгән.

Мисир әдәбиятида сәяһет сәпәрлириму боянланған. Шундақ әсәрләрниң бири «Синухетhekайиси» дәп атилиду. Синухетниң жирақ сәпәрләрдә тартқан азап-оқубәтлири билән мәшәккити вә униң hәр түрлүк жасарити hekайә қилиниду.

Мисир әсәрлириде Нил дәриясини, худалар билән фараонларни мәдһийилейдиган гимнлар билән шеирларму болған. Мисир намратлириниң өзлириниң егир турмуши билән аччик мұң-зарини билдүридиған нахшилири билән мақалтәмсиллири болған. Шуларниң бири «Ашлиқ тошиғучиниң нахшиси» дәп атилиду. Бирақ уларниң әсәрлириниң көпі сақланғынан. Пәкәт әвлаттін-әвлатқа еғизчә қалдурулған.

1. Мисирда қандақ худалар болған екөн? Мисирдикі диний чүшәнчилерниң алғындылыклири қандақ?
2. Мисирда йезиқниң қандақ пәйда болуп, риважланғанлыгини сөзләп беріңдер!
3. Қедимий Мисирдикі йезиқниң һазирқи йезиқтін қандақ пәрқи бар?
4. Дәрисликтә берилгөн рәсім тамғиларни дәптириларга чүшириллар. Иероглиф дегөн немә?
5. Мисирда илмий билимләрниң қандақ түрлири тәреккүй қылған?
6. Мисир мәктәплириде шагиртлар өз ихласи билән оқудыму? Мәктәптердә қандақ тәртип орнатты? Бу һәккіде немилөрни ейталаيسиләр?
7. Қандақ әдәбий әсәрлири болди? Уларда немә тогрилиқ ейтілған?

Қедимий Мисир hekayisi

Синухетниң сәргүзәштири. Синухет Мисир ақсүйигиниң оғли – бәзәдә еди. Һәрбій жүрүш пәйтлириде фараонниң оғли қешида жүргөн. У Мисир фараониниң вапат болғинини аңтайды. Мошу ғағда фараонниң оғли инилириминиң бири тәхтқа оптиривалимдекін, дәп тәшвишинип, Фивы шәһиригә атпиниду. Синухет бу ғағда фараон тәхтігә мирасхор балилириниң арисида уруш чиқип, наһәқ налақ болимен дәп, Мисир йеридин кетиду. У Азия зимиңига кечип келиду. Синухет Азия чөленини көзіп, тенәп-тәнтираң, узақ жүриду. У чөл-баяванды уссузлуктың налақ болушқа тас-тас қалиду. Шу ғағда у: «Тамигим қуруп, тунқуқуватимен. Әжел деқиқиси мошумекин», – дәп ойлиған екөн.

Қизиқарлық мәлumat!

Мәктәп тапшурғылары асасен таш яки сапал қаçиларниң сунуклирига йезилған. Хаталари түзитилгөн мошундақ үлгілөрниң хелиси Мисирда тепилған.

Селиштуруп көрүңдер!

Қедимий Мисир мәктәви билән өзөңләрниң мәктәвиларниң селиштуруңдар.

Арфа челиватқан мұзықант

Пикрилар
нақәт!

Синухетниң пааллийитини қандақ баһалайсилөр?

Достум, қедимий
Мисирниң селиштурма
хәритисидин қандақ
алаңидилеклөрни
байқидициз?

Уни чөл-далада мал һайдап кетип барған көчмөнлөр қутулдурувалиду.

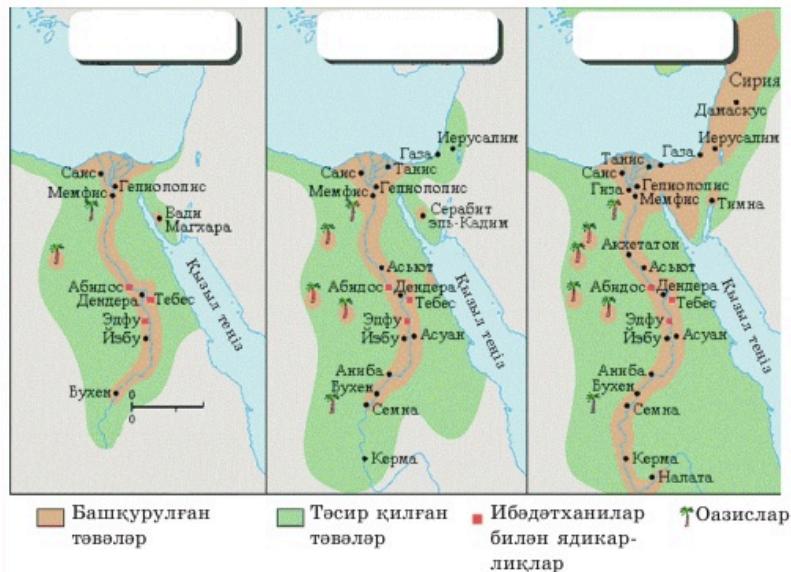
Азия зимиңінде көлгөндін кейин, Синухет қебиле дәнисиниң қол астига хизметкө кирип, һәрбій башы болиду. У кеплиған һәрбій жүрүшләргө қатнишип, өзиниң қоркумсыз, ғалибийткө йәткүчи сүптидө тонутиду. Синухет байлық билән һәрмәткө еришиди.

Көп жиллар өтиди. Синухет һәккідікі һекайилөр Мисиргіму йетиду.

Синухет мөшү чағда өзиниң туғулған йеригө қайтишни ойлады. Шундақ қилип, фараондин рухсәт сорайды. Фараон унинга рухсәт берип, салам хәт әвәтиди. Хәт мундақ дәп һәзилған: «Мисир падишиаси Күнниң оғли, ез ақсүйәліринин өлге қайтишини илтимас қилиду. Сөн ят һәрдә өлушкө тегишлик өмессен. Саңа таштн мазар селининг, уни атақтық мемар ясады». Синухет мөшү салам хәттін кейин, Мисирға қайтиду. Мисир йеригө көлгөндін кейин, фараонниң сарийига қәдәм тәшрип қилиду. Сарай босугисини атлиғанда, тәхтте олтарған фараонни көриду. Синухет шунда фараоннин үтүгі жиқилиду. Фараон тәхттін туруп, унин бешини үеләп түргузган екән.

Фараонниң перманы бойичә унинга бағ-варини бар чирайлик вә кан-таша ей соға қилиниду. Унинча күтүп, первиш қилидиган, мәхсус тамақ етидиган хизметчилөр белуңиду. У Мисирға қайтил көлгөндін кейин, мисирликтарче кийинип жүридиган болған. Синухет ватап болғандын кейин, фараонниң перманы бойичә таш тизгүчилар мазар салди. Мазар ичиге алтун билән қапланған Синухетниң һәйкелини қойди.

Аедиев В. И. Қедимий Шәриқ тарихы.
А., 1953, 269 – 271-б.

IV БАП ҚОШ ЧАҚЛИҚ ҺАРВУЛАР ВӘ ИМПЕРИЯЛӘР

§11.

ҚЕДИМИЙ ДӘВИРДИКИ ҢӘРБИЙ СӘНЬӘТ

«Империя» чүшөнчиси. Қошдәрия, Мисир дөләтлири тарихидин биз буларниң хошна мәмликтеләргә жүрүшләрни уюштурғанлыгини билдуң. Улар шундақ жүрүшләр жәриянида пәкәт булап-талапла қоймай, шу тәвәләрни өзлиригө қошуvalған. Бундақ чағларда жуқуридики тилға елинған дөләтләрниң зимины кәңәйгөн. Уларниң тәркивидә бирнәччә мәмликт болған. Мана мөшүндақ дәрижидики дөләт *империя* дәп атилиду. Бу латин тилида *империум* – *һөкүмранлиқ* дегән уқумни билдүридиған сөздин чиққан. Империя – жәмийәтниң дөләтлик тәшкиллатиниң қедимий түрлириниң бири.

Империя дегән бирнәччә дөләт билән хәлиқни бир башқуруш системисига бирләштүридиған жирик дөләтлик қурулма. Империя асасен бесивелиш, бекиндуруш арқылы қелиплишиду. Шу сөвәттин уницидики идарә қилиш (башқуруш) бир һөкүмдарниң қаттың һөкмігө аласынниди. Күч билән бирләштүрүлүп, башқурулидиған мундақ империяләр узак мөжүт болалмайды.

Уруш һарвулири. Хошна мәмликтеләр билән зиддийәтләр давамида урушни елип бериш усуллири билән қурал-ярақлар мукәммәлләштүрүлди. Урушта пайдилинилидиған қош чақлиқ һарбулар пәйда болди. Шумерниң Лагаш шәһириниң һөкүмдары Эанату қош чақлиқ һарвуға олтарған. Демәк, шу б.э.б. III миңжыллиқтила қош чақлиқ һәрбий һарбулар болған.

Лекин қош чақлиқ һарбуларни асасен һөкүмдарлар пайдилинган болса керәк. Қедимий мисирлиқ ядикарлиқлар арисидин бирнәччә ат қошулған қош чақлиқ һарвидику Тутанхамонниң рәсми аләнидә. Униңда Тутанхамонниң шикарга (ов) чиққан пәйти тәсвирләнгән.

Бронзини пайдилиниш давамида металл ишләш вә уницидин һәрхил нәрсиләрни ясаш риважланди. Қош чақлиқ һарбуларни жәңчиләр өнді уруш пәйтиде пайдилинишқа башлиди. Бу һарбулар жәндә һүжүм қилишқа бегишланды. Шуңа уларниң алди тәрипини қоғдайдыған қалқан орнитилди. Һарвидику жәңчиләр дәслеп нәйзә, ай палта билән қуралланды. Кейинирәк оқяни пайдиланды.

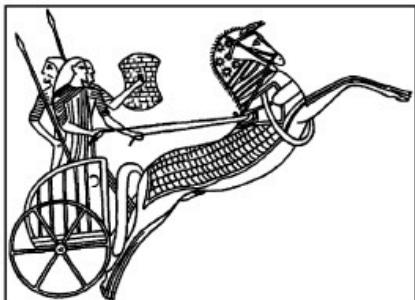
Бу мұним!

Тирәк сөзләр:

- ❖ Империя
- ❖ Уруш һарвулири
- ❖ Ассирия
- ❖ Кир
- ❖ Камбиз
- ❖ I Дарий

Тутанхамонниң қош чақлиқ һарвуда шикарга чиққан пәйти

Бир ат қошулған қош чақлиқ уруш һарвуси

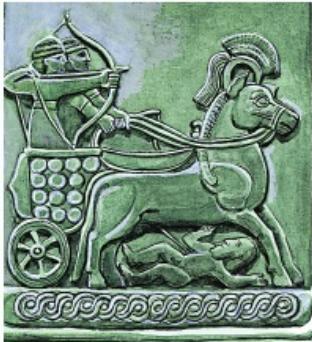
Қош чақлиқ уруш һарвулириниң һәҗимигө, ясилиш алаһидилигигө қарап бир, икки яки төрт ат қошулди. Һарву яғачтин чақкан қилип ясалди. Униң сирти терә билән қапланди. Ички тәрипигө оқ селинған оқдан бәкитилди. Жәндә һарвуда асасән нәйзичи билән садақчи орунлашты. Бәзидә айрим оқячи билән биллә қалқан, нәйзә билән қуралланған ат һайдигучиму болди. Қаттиқ жәң пәйтидә уларни қоғдайдиган икки қалқанчиму һарвуға орунлаштурулди. Қош чақлиқ уруш һарвулири хусусен түз йәрдики жәңдердө қоллинилди.

Қош чақлиқ һарвулар қедимий замандықи

көплигөн мәмликәтләрниң уруш қуралиға айланди. Уни Шумерлардин башлап Мисир, Ассирия, Урарту, Хетт, Һиндистан, Хитай, Грекия, Рим дәләтлири пайдиланди. Шу дәвирләрдилә уларниң бирнөччә түри ясалди. Һарвулар кейинки дәвирләрдике урушлардыму кән қоллинилди.

Атлиқ қошунинин пәйда болуши. Атни дәсләп қолға үгөткән тәвә сүпитидә һазирқи қазақ зимины ейтилидиганлыгини Қазақстан тарихидин билисиләр. Бу жүгрүк вә илдам жәнівар улақ сүпитидә өкүз, ешәк, хечир қатарлық мallларни сиқип чиқарди. Бирақ у һәммә мәмликәтләрдө учришивәрмәтти. Мәсилән, Мисир фараонлири атни, қош чақлиқ һарвуни Ассирия билән Митания мәмликәтлиридин алдуруп турған.

Хитай императорлириниң сақларниң дулдуллирини жуқури баналиғанлыгиниму билисиләр. Тәтқиқатчилар дәсләпки атлиқ ләшкәрләрни чевәрлик билән пайдиланғанлар сүпитидә *сақлар* билән *кемерларни* атайду. Жәнубий-ғәрбий Азия һәкүмранлириму Евразия көчмәнлириниң асасән атлиқ ләшкәрләр көрүнүшидә жәң қилишини байқиди. Мана шу жәриянида ети бар наллик адәмләрдин атлиқ қошун үюштурушқа башлиди. Шу ҹаглардин башлап узақ вақыт давамида атлиқ ләшкәр қошунниң құдрәтлик вә хәтәрлик бөлигигө айланди.

Хеттниң ат һарвулук жәңчеси.

Рельефлик рәсим

Қедимий атлиқ ләшкәрләр асасән икки топқа бөлүнди. Улар *egeip* вә *йеник қуралланғанлар* дәп аталди. Атлиқ ләшкәр алдига қойған меҳсөт, вазиппилиргө бағылғы болууди. Шунцига мұвапиқ қуралландурулди. Мәсилән, *йеник қуралланған* атлиқ ләшкәр дүшмәнгө құтұлмғанда, туоксиз нұжум қилип, тез чекинип кетәтти. Улар ҹарлыгучи вәзипсисиниму атқаруди.

Егер қуралланған атлиқ ләшкәрдә жәңчиләрму, уларниң атлириму баштнин аяқ савут кийди. Униң ениқ дәлили – Оттура Азиядин тепиган қедимий сарайдики рельефлик рәсим. Униңда савут кийгән жәңчи ат үстидә чепип кетип берип, кәйнігө қарап оқя атмақта. Үмумән, ат үстидә уруш вақтида оқя етиш маһарәтни тәләп қылған екән.

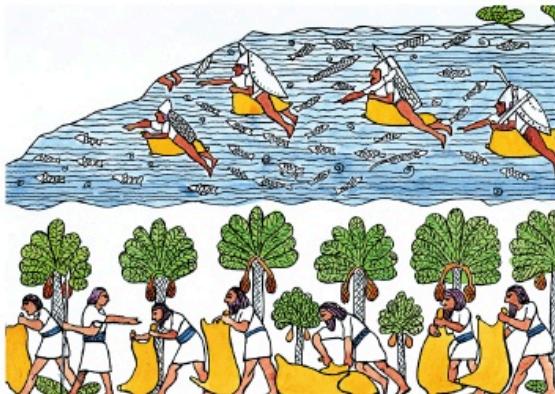
Қедимий һәрбий сөнъет тәрәкқияти. Жәнубий-гәрбий Азиядикі һәрбий сөнъет риважланған мәмлекәтләрниң бири Ассирия еди. Ассирия падишалириниң басқунчилік жүрушлири жәриянида уруш тәжрибиси кәңәйди. Болупму б.э.б. VIII әсирдикі падишалар бирнәччә һәрбий исланаат жүргүзди. Яхши қуралланған құдрәтлик қошун қурулди. Шунин билән биллә падишани һимайә қилидиган һәрбий гвардиямұ тәшкіл қилинди. Қошун *пиядә, атлиқ* вә қош чақлиқ *нарвулук ләшкәрләр* топлириға бөлүнди.

Шикарга чиққан
Ассирия падишаси

Қуал-ярақ билән ләшкәрләрниң баравәрлигини сақлашқа әһмийәт бериләтти. У бойичә 200 пиядә ләшкәргө 10 атлиқ ләшкәр билән 1 уруш нарвуси болуши шәрт еди. Қош чақлиқ нарвулар билән атлиқ ләшкәрләр Ассириядә б.э.б. IX әсирдә қоллининшқа башлиған дейилиду. Бу ләшкәрләрниң илдам силжишига, уларниң дадил һүжүм қилишига вә чекингән дүшмәнни қоғлишиға имканийәт яратти. Лекин қошунниң асасий қисми пиядә ләшкәрдин тәшкіл қилинди. Уларниң арисида оқычилар, нәйзичиләр, сүңғу атқучилар билән қалқан тутидиган топлар болди. Жәңчиләр бешиға дубулға, үстигә савут кийди. Асасий қураллири оқя, қилич вә нәйзә еди.

Пат-пат жүргүзүлгән урушлар һәрбий сөнъетниң риважлинишиға тәсир тәккүзді. Ассирияликләрдә жүрүш пәйтидә йол ясайдиган, көрүк салидиган, уруш лагерини тургузидиган мәхсус ишчи һәрбий қисимларму болди. Ассириялик қошунниң артуқчилігі күтмігән йәрдин тез зәрбә беришни

Ассирия
жәңчиліриниң
дәриядин өтүши

Пикриңлар нақәт!

Нава толтурулған
терә тулумни
неминиң прототипи
дейишкә болиду? Рәсім бойичә
некайә тұзуңлар,

**Манааритицларни
корситиңдер!**

Көм чакылғық
нарву үстидиңк
жәңччинин
рәсимиини
сизиндер. Мав-
зу қоюшын
үнтимаңдар

билишидө еди. Мана мешундақ уруш сәнъити түпәйли Ассирия қедимий дуниядикі әң қудратлық һәрбий дөләтниң биригө айланды.

Шәһәрни бесивелиш усулири. Ассирия сарайлириниң тамлирида қалъени қоршавелиш, һүжүм қилиш пәйтлири тәсвирләнгән. Чақылғық нарвуниң үстигә орнитилған сепиллар бузидиган қуралларму әкс етилгән. Униң асасий бөлиги учи төмүр металл билән қапланған чәңзидин ибарәт. Нарвуниң қалқан билән қапланған йерида туруп жәңчиләр чәңзини шилтип уруп, сепил темини бузди. Шундақ қилип, шәһәргә бесип киргән.

Йәкмұ-йәк һүжүм билән биллә икки қанаттын зәрбә бериш усулиму қоллинилди. Миқияслиқ һүжүм давамида мәзкүр икки үсүл тәң қоллинилған. Шунин билән биллә дүшмәнгә кечиси һүжүм қилиш усулиму әмәлгә ашурулди. Шундақла шәһәр турғунылирини ачарчиликқа учритип, фәлибә қазиниш усулиму пайдилинилди. Шәһәргә елип келидиган йолларни, дәриялар билән қудуқларни бесивелип, озуқ-тұлұксиз, ичидиган сусиз қалдурди. Шундақ қилип, оруқлап, жұдигән, ач қалған шәһәр турғунылири билән жәңчилирини тиз пүктүрди. Қурал-ярақниң йұқсилиши басқунчилік үрушлириниму күчәйтти.

Басқунчилік үрушлар билән империяләр чегарилириниң өзгириши. Хетт падишалигиниң һәкүмдарлығы күчәйгендә, мәмлекәтниң жәнубидики Сирияни бесивалди.

Б.э.б. XIV өсирниң ахираға қәдәр Мисирниң қайта гүллиниши Сирия зимини үчүн Хеттлар билән мисирлиқларниң күришини йәнә жәнланкурди. Бу күрөш узаққа созулди. Ахира инсанийәт тарихидики икки мәмлекәт оттурисидики бириңчи течлиқ шәртнамә вұжұтқа кәлди. У б.э.б. 1280-жили *Мисир* билән *Хетт* дөләтлири арисида түзүлди. Мәзкүр шәртнамә бойичә Сирия зимини иккигә бөлүнді. Шимали – Хетт, жәнуби Мисир дөлитиге қариди.

Шәһәрни қоршавелиш

Урартуниң ат нарвулық жәңчиси

Парс жәңчилери

Б.э.б. VIII өсирдә Ассирияниң құдрити бек ашти. Ассирия һөкүмдарлири йеци йәрләрни бесивелишқа киришти. Улар алди билән өзиниң шималидики хошини Урартуға зәrbә бәрди. Андин кейин ғәрипкә атланди. У йәрдикі көплігөн мәммилекәтләрни бекіндуруп, Йәр Оттура деңизиге йәтти. Андин жәнупқа жүрушләрни уюштуруп, *Вавилонни* бекіндуруди, Мисирни бесивалди.

Парс падишиаси Кураш (Кир) Мидияни бесивалди. Андин ләшкири билән Вавилонга бесип кирди. Шуниндин кейин ғәрипкә атланди. Техи түнүгүнла Мисирға бекінде болған Финикия билән Палестина парсларға қаршилиқ көрсөтмиди. Әнді у Оттура Азиядикі жәңгивар сақ қәбилилиринин йерини өзиге қаритишқа интилди. Лекин униң сақларға қарши жүрушиниң оңушсыз аяқлашқанлығини силәр Қазақстан тарихидин билисиләр.

Униң орниға Камбиз падиша болиду. У Мисирға жүруш қилип, уни тиз пүктүриду.

I Даңыяуш (Дарий) б.э.б. 518-жили сақларға қарши жүруш башлиди. Униң бу жүрүши мұваффқийәтсиз аяқлашти. Мирасхори Ксеркс Грекиягә жүрушләрни уюштурди.

Шундақ қилип, жәнубий-ғәрбий Азиядә бирнәччә дөләт тарихий тәрәккиятниң һәр дәвридә һөкүмранлик қилди. Йенидин қурулуватқан соң мәммилекәтләрниң тәғдириму турақтық болмиди. У тәвәдикі дөләтләр чегарилириниң өзгірип турушини кәлтүрүп чиқарди.

Б.э.б. II минжиллиқниң оттурилирида Хетт падишиаси пүткүл Кичик Азияни бекіндуруп, һөкүмранлик қилди.

Б.э.б. VIII–VII өсирләрдә тәвәдикі тарих сәһнисидә Ассирия ялт қилип көрүнди. Униңға шималий Урартудин, жәнубий Мисир зимиnidин, ғәрбий Йәр Оттура деңизи билән шәрқи Мидиягичә болған тәвә бекінде болди.

Б.э.б. VI өсирдә парс империясиниң чегариси шәриктә Оттура Азиягә, ғәриптә Йәр Оттура деңизи билән Мисиргичә болған арилиқни егиләп ятти. Мана шундақ басқунчилік жүрушләр билән йеци тәвәләрни бекіндуруш жәриянида дөләтлик чегарилар өзгірип турди.

Ширии йәңгән
I Дарий

5-2716

Мошу мавзуди
асасий вакылдарни
ениклацлар.

Камбиз падишиаси
Мисир фараони III
Псамметихи өсиргө
еливатқан пойти.
Б.э.б. VI ө.

III Псамметих фараон
Тутанхамондин
кейин нөчіле өсир
өтүп һөкүмранлик
қилған?

Басқунчилік
жүруш елип барған
мәммилекәтләрни
таһлил қилиндер.

65

?!

1. Империя қандак пәйда болди? Униң узак һөкүм сүрүшиниң сөвөви немидә дәп ойлайсиләр?
2. Қош чақылғарының урушта қоллинилиш аләнидилік-лириниң сөзлөп беріцлар.
3. Қедимий һәрбій сәнъет қандак риважланды?
4. Басқунчилік уруш жүргүзгөн мәмлекәтләрни тәhlил қилиңлар.
5. Басқунчилік урушлар давамида чегарилар немишка өзгіріп турды?

§12.

ЖӘНУБИЙ-ҒӘРБИЙ АЗИЯ ИМПЕРИЯЛИРИ

Бу мұным!

Тирек сөзләрни
ениңдеңдер!Селиштурма тәhlил
қилиңлар!

Хетт, Ассирия, Парс падишалиғириңиң географиялық хәритисиге қарап, уларның егілеп ятқан мәйданы тогрилиқ сөзлөп беріцлар.

Хетт дөлити. Һазирқи Түркия йеридә кона заманларда Хетт дөлити можут болди. *Кичик Азия* дәп атилидиган бу тәвө-тағлиқ идиirlар билән далалиқ өлкә. Деханчилиққа қолайлық кәң мәйданлық түзләндләр аз. Бу йәрдә Нил, Ефрат билән Тигр охшаш сүйи мол дәрияларму йоқ. Әң чон дәрия – қедимда *Галис*, һазирқи *Қизил Ирмак* дәп атилидиган дәрия. Униң сүйи улук әмес еди. Буниң һеммиси деханчилиқ билән шүгүллинишқа сәлбий тәсир қилди.

Бирақ отлақлириниң көплүгі мал өсиришкә қолайлық болди. Шу сәвәптин, қедимдинла чарвичилик риважланды. Тағларда һәр түрлүк дәрәқтәр билән өсүмлүктәр өсти. Қедимий заманда hairyналарму көп еди. Тағ қатламлирида күмүч, мис, қоғушун, темүр охшаш металлар нурғун еди. Шуңа мәмлекәтниң жәнубидики тағ тизимилири *Күмүч тағлар* дәп аталды. Мошундақ тәвәдә дәслөп чон дәләт құрған – Каспий деңизи бойидин кәлгән хәлиқләр.

Хетт падишалиғиниң мәйданы

Қизиқарлық
мәлumat!

Генри Остен Лейард
Ассирияның асасий шәһерлері Ашшур,
Ниневия, Нимрудиң ечилишига тәсір
қылған Британия археологи

Б.э.б. III миңжиллиқниң ахирида хеттлардикі қабилә-уруклук түзүм белгінүшкө башлиди. Қабилә иттипақлириниң арисидики күрөш жәриянида хеттларниң бир мәркәзгө бекиниши башланды. Башқыларға қариганда Ниса шәһири пухтарақ еди. Униң падишилари дәсләпки Хетт дәлитини құрды.

Табарна исимлиқ падиша б.э.б. II миңжиллиқниң оттүрисида Кичик Азияның көплигөн йерини бекіндурды. Шундақ қилип, Хетт дәлити кәцийип, күчәйdi. Дәләтниң пайтәхти Хаттуса шәһиригө көчирилди. Хеттлар Қошдәрия бойына журушләргө чиқты. Улар һәтта Вавилонгичә йәтти, б.э.б. 1595-жили Вавилонни булап-талиди. Хеттлар Сирияни бесивелип, Мисирға қарши чиқты. Шу вақитта Хетт дәлити Кичик Азиядә әң күчлүк дәләткө айланған еди.

Қедимий Ассирия. Вавилонниң шималыда пәйда болған соң дәләтләрниң бири *Ассирия* дәп аталды. Б.э.б. IV әсирдә *Ашшур шәһәр-дәлити* йүксилешкө башлиди. Ашшурниң ләшкәр башчилири билән содигәрлириниң роли ашти. Уларға таянған һекүмранлар һәммә һекүмни өз қолига елип, падишиға айланди. Униң падишилары Ассирия дәп аталди.

Ассирия падишилари һәrbий иш билән уруш сөнъитини риважландурушқа көп көңүл бөлди. Шундақ қилип, Ассирия қедимий дуниядикі әң қувәтлик, құдрәтлик һәrbий дәләтләрниң биригө айланди. Ассирия падишилари бесип алған әлләрни кичик өлкіләргө бөлүп, һәrbий күч билән ишғал қилди. Улардин алтун, күмүч, ашлиқ, мал һесавидики селиқларни елип турди. Йәрәлк хәлік ассирияликләрниң шәпкәтсиз езишиғө қарши пат-пат қозғыланыларни көтөрди.

Ассирия дәлитиниң
территориясы

Нимруд шәһиридикі падиша II Ашшурнасир-пал (б.э.б. 883–859 жж.) сарийиниң узуулуги 6 метр көлідіган адәм башлық қош қанатлық буқилар билән безилishi археологларни нәйран
калдурды.

Ненивея шәһиридин 30 пана таҳтайды сакланған әң қедимий вә әң соң қи-
тап амбириниң тепили-
ши зор юецилиқ
болди.

Сепилга нүжүм

Қулларни
елип келиш

Хетт, Ассирия, Парс падишилигидики асасий вақылар тизимини түзүнлэр.

Ассириялайларниң мустәмликичиликті сәяситидиң аланидилләрниң бири бекіндүрүлған хәлиқләрни ана жутидин башқа яққа көчириш болди. Бу хәлиқләрни бир-биригө қарши қоюш, уларниң бирикишигө йол қоймаслиқ, шундақ қилип, исиян көтиришигө имканийәт бермәслік мәхситидә қилинди. Бирақ тәслім болған хәлиқләрниң ғәзәп-нәпритини күчәйтти. Униң үстигө Ассирияниң шимали билән шәрқидиң сақлар билән мидиялик көчмөн хәлиқләр ховуп туғдуруп турди. Буниң һәммиси чоң Ассирия дөлитини налсиратти. Ахири, б.э.б. 605-жили, Мидия билән Вавилон иттипақлашип, Ассирияни йәнди. Буниңдин кейин Ассирия чоң дөлөт сұпитидә тарих сәһнисиге қайтидин чиқалмиди.

Парс империяси. Қедимий Парс империясиниң гүллиниши I Даръявушниң (Дарийнин) һекүмранлық қылған пәйтигө тоғра

Қедимий Парс падишилигі

кәлди. У империяни 20 тәвөгө бөлди. Йәрбір тәвөни падиша тайинлиған адәмләр башқурди. Тәвәләр мәлүм бир мәлчәрдә падиша ғәзнисигә селиң төләп турди. Іншір тәвәдә һәрбий қошунлар турди. Уларни беваситә падиша тайинлады. Улар тәвә башликлирига әмес, беваситә падишаға бекінди. Бу йәрлик һекүмдарларни падишаға бекінде қылды. Нәммә һекүмдарлық падишиң қолига жигиливөрди.

I Дарий киргүзгөн чоң یецилиқларниң бири дуниядикі әң таза (сан) алтун тәңгө чиқырыш болди. У дарик дәп атала. Уни Парс дөлита әмес, көплігөн башқа мемлекеттермен қиммәт ахча сұпиді пайдиланды. Шундақ қилип, дарик бүгүнки таңдикі америка доллари охаша хәлиқара содида асасий ахча хизметтінін атқурди. Бу хәлиқара содидики Парс мемлекитиниң абройини көтөрді.

Мемлекеттики содиниң риважлиниши, һәрбір тәвә арисидики алақыларниң мұстәһкәмлиниши учун чоң йол селинди. У йол әшу бир Сарды шәһиридин башлининп, пүткүл Кичик Азияни бесип өтүп, Сузы шәһиригічә созулуп ятты. Йол бойидики һәрбір 20 км йәрге бекәтлөр билән карван сарайлар селинди. Уларда чапармәнлөр билән хәт тошиғучилар атлири билән хәвәрни новәттики бекәткічә йәткүзүшкә тәйяр турди. Мошу йол арқылы әл мәркизидин падиша еланлири униң чәткі тәвәліригө тез йәткүзүлүп турди. Бу йолни шу сәвәптин бәзиде «падиша йоли» дәпму атайду. Бу йол билән сода карванлируму маңған.

«Авеста» қоязмисиңиң бир бети

диган диний тәлимәтни дәслеп Заратуштра тәлимәти дәп атиди. Мәзкүр тәлимәтниң мәнаси – яхшилиқ, меңрибанлиқ худаси Ахурамазда билән яманлиқ вә рәһимсизлик худаси Анхра Манью арисидики күрәш дуниявий тәрәкқиятниң асаси дейилди.

Гайәт зор Парс империясиниң қурулуши, бир худага сиғиниши умумий дәләтлик динни төләп қылды. I Дарья-вушниң (Дарийниң) дәвридин башлап Ахурамаздига сиғиниң кәң тарқилишқа башлиди. У Ахурамаздини йәр билән асманни, адәмләрни яратқучи мүкәддәс худа дәп елан қылды. Шундақ қилип, Ахурамазда баш худа, асман падишасти вә йәр падишасти

Дарик

Доллар

Иккى валютиниң умумий гайиси немидә?

Бизниң миллий валютамыз кимниң дәвриде чиқырıldı?

Мұваниқлаштуруцлар!

Заратуштра тәлимәтниң асаслири билән мисирлиқ диний чүшөнчә арисида қандак охашашылар бар?

I Дарьявшниң тәмхорчысы дәп несанланы. I Дарийниң мирасхори дәвридә Ахурамазда парсларниң асмандини егиси болуп тонулды.

1. Хетт дөлитиниң тәбиәт шаралитини тәрипләнлар.
2. Хетт дөлите құдритиниң ашқанлығини дәлилләйдиган қандақ фактларни көлтүрәләйсиләр?
3. I Дарийниң падишалиқ хизметтегі баһа бериллар.
4. Ассирия дөлитиниң қурулушидикі Ашшур шәһәр-дөлитиниң ролини ениқлаңлар.
5. Ассирияның һәрбій сағаниң риважландуруши униң күч-құдритиниң ешишига қанчиллик тәсир көрсетти?
6. Ассирияның басқунчалиқ сәяситиниң мәнаси немидә? У қанчиллик нәтижидарлық болди?
7. Заратуштра тәлематиниң мәнаси немидә?

Хетт қанунлиридин:

103. Әгер йеза туруғын башқа бириниң йерини егилөвалса, у йәрни егилишиға бағылқ мәжбүрийетләрни орунлаши лазим. Әгер у бу йәрни бош қалдурса, башқа адемнин үйәрни еливелишиға болиду, бирақ у бу йәрни саталмайды.

104. Әгәр кимдү бири үзүмзарлықи, алма дәрігіні кәссә, күмүч тәңгә төлиши керәк.

106. Әгәр кимдү бири өз йеридә от қалиса, от башқа бириниң йеридикі пишип-йетилгән етизлигини кейдүрсә, бу һаңда у от кәткән үйәрниң егисиге яхши үәр беришке, кейүп кәткән үйәрниң егиси у үйәрниң һосупини жигивелиши лазим.

168. Әгәр кимдү бири үйәрниң чегарисини бузуп, бир боразда йочун үәр алса, у үйәрниң егиси гунакардин бир гиппесар үйәрни елиши керәк. Чегарини бузған адәм 1 қой, 10 наң вә 1 комзәк пиво бериши лазим.

Гиппесар – 176 м² тәң.

Қедимиү Шәриқ тарихи бойичә хрестоматия. I бөлүм.

М. А. Коростовцев вә б. төһірлігідө. М., 1980, 283, 287-б. (рус тилида)

Ассирия қанунлиридин:

18. Әгәр адәм өз қовминиң үйериниң өзекини бузса вә уни қәсемяд берил гуналап, ашқарилыса, у бесивалған үйерини үч һәссә қилип қайтуруши керәк. Униң бир бармығы кесиліп, таяқ билән 100 дәррә урулуши һажәт һәм у бир ай давамыда падишаниң бүйргүнини орунлаши лазим.

9. Әгәр адәм өз қовминиң үйериниң кичик өзекини бузса, уни қәсемяд берил ашқарилыса, у бир талант қоғушун бериши, бесивалған үйерни 3 һәссә қилип қайтуруши лазим. Униңға 50 дәррә урулуп, у бир ай давамыда падишаниң ишиниң қилиши керәк.

12. Әгәр адәм өз қовминиң үйериге көктат терип, қудук колап, дәрәк өстүрсө, у үәр пәрвиш қылғучыға әризә қилаптайду. Бирақ үәр первиш қылғучи үәр егисиге дәл шундақ үәр бериши һажәт.

13. Әгәр адәм бosh ятқан кимдү бириниң үйериге көктат терип, қудук колап, бағ тикип яки дәрәк өстүрсө вә униң бу иши ашқарыланса, бу һаңда у үйәрниң егиси у кишидин бегини мевилири билән тартывалса болиду.

Қедимиү Шәриқ тарихи бойичә хрестоматия. I бөлүм. М. А. Коростовцев вә б. төһірлігідө.

М., 1980. 2004 – 2005- б. (рус тилида).

I Дарий өзи һәккүдә

Хадилардикى үезиқ

Көзгө көрүндиған һәммә өжәйип мәжүзини бәрпа қылған, адәм үчүн яхшиликларни яратқан, Дарий падишаға әқиқ-парасөт билән қәйсәрлік соға қылған Улук Худа – Ахурамазда. Дарий падиша мундақ дәйду: «Ахурамаздиниң ихтияри бойичә мән мундақ хулуқтимән, һәккүәтчиниң достимән, адапәтсизгә дост әмәсмән. Мән ақынин күчлүк болғини үчүн, адапәтсизликкә бой сунгинини халимаймән. Бирақ күчлүкниң ақын үчүнүе адапәтсизликкә төзгинини халимаймән. Мениң тилигим – һәккүәт. Ялғанчы адәмниң дости әмәсмән. Аччигим

көлгөндө, уни мән өзәмниң ичимдә сақтайды. Өзәмни-өзәм қетый башкуримән. Маңа ярдәмләшкән адемгә, униң ярдимиге қарап, яхшилиқ қилимән. Яманлық қылған адемни, униң қылған яманлығига қарап, жазалаймән. Адемниң зиян көлтүргинини халимаймән вә у зиян көлтүрсө, жазаланмай қалғининиму халимаймән. Адем өз имканийитиге қарап ишлісе, мениң көңлүмни рази қилиду. Мән униңға яхшилиқ қилимән вә бәк миннәттар болимән.

Қедимиң Шәриқ тарихи бойиче хрестоматия. I бөлүм.
М. А. Коротовцев вә б. тәһирлугидө. М., 1980. 37-б. (рус тилида).

§13.

МӘРКИЗИЙ АЗИЯНИҢ ҚЕДИМИЙ ДӨЛӘТЛИРИ

Мәркизий Азия хәлиқлириниң грек-македонлук басқунчилириға қарши құриши. Парс мәмлиkitиниң әскәрлирини вәйран қылған Искәндәр Зулқәрнәйн (Александр Македонский) шәриққә қарап йол алды. Б.э.б. 330-жили Амудәриядын өтүп, Соғда дөлитиниң пайтәхти қедимий Сәмәрқәнт шәһирини бөсивалди. Соғдилуктар қозғилаңға чиқты. Грек-македонлуктар қозғылаңған соң чиқым билән аран басти. Нәтта Искәндәрниң өзи егир яриланды.

Мошу чағда пүткүл Согда вә Бактрия йөрлиридә қозғылаң көтирилишкә башлиди. Бу қозғылаңни Спитамен исимлиқ жасур сәрдар башқұрди. Спитамен б.э.б. 329-жили хәлиқни уюштуруп, Искәндәр қалдурған һәrbий қисимға зәрбә бәрди.

Уларниң көпчилігі қирилип кәтти, қалғини шәhәр мәркизидики қорғанға берип йошурунди. Әhвални аңлиған Искәндәр уларға ярдәмгә ләшкөр өвәтти. Спитамен сақларниң ярдими билән Александр ләш-кириниң бу топини толуқ тармар қылди.

Искәндәр қошуни биринчи қетим соң мәглубийәткә учриди. Униң һәddидин ашқан шәпкәтсиз жазалашлириға қаримай, мундақ бир вақиә йүз бәрди. Искәндәр йәрлик хәлиқни бойсундурмақ болди. Уларниң абройлуқ 30 ақсүйигини чакирди. «Мән симәрниң һакимийтиңларни, байлигиңларни қайтуруп беримән, Пәкәт маңа селиқ төлөп туруңлар. Болмиса, әзу турған дар яғачларға есип өлтүримән,» –деди.

Сақ жәнчиси

Бу мүһим!

Ти्रек сөзләрни
ениқлаңлар.

Хәрите бойиче:
Мәркизий Азиядикى
қедимий дөләтләрни
енникацىлар;
уларنىң тәбiiй
аланидиликлригө¹
тохтилилар
(орунлишиши,
чегаридаш
мәмлекетлири, жирик
дәрия-көллири).

Селиштурма
тәнлил!

Назирки Оттура
Азия дөләтлериның
хәритиси билөн
селиштуруп
корынлар.

Мәркизий
Азиядикى
қедимий
дөләтләр

Ақсүйәкләр қол тутушуп, дар яғицига қарап нахша ейтип
манди. Уларни көргөн грек-македонлуқлар бәкму тәәжүпләнди.
Шуниңдин кейин мундақ хәлиқни йеңәлмәйдиганлигини
чүшәнді.

Дунияниң йеримини титритип, пүткүл аләмни бесивелишни
көзлигөн Искәндәргә бирнәрчә қетим зәрбә бәргән саңлар,
бактрияликләр вә соғдилиқлар еди. Уларниң үч жилдин ошуқ
вақитка созулған жасуранә куриши Искәндәр қошунини
һалсиратти. Униң жәңчилири билән сөрдәрлириниң арисида
нәтижисиз урушни тезирәк түгитип, әлгә қайтиш тогрилиқ
пикирләр көпәйди. Искәндәр Ҳиндистанға һүжүм қилип, йеңи
ғәлибиләргә йетишни көзләп, қошунини жәнупқа елип кәтти.

Қедимий Бактрия. *Бактрия* – назирки Тажикстан билөн
Афганстан зимиңида қурулған қедимий дөләт. Бактрия-
ликләрниң асасий кәспи деханчилик болди. Амудәрия,
Сурхандәрия, Кафирниган, Вахш түзләнликлридә ашлиқ
терилип, бағ естүрүлди. Тағлиқ идиirlарда, далалиқ төвәдә
мал бақти.

Бактрия құммәт лазуритниң бирдин-бир мәркизи болди. Бу Бактрия йериниң көплигөн мәмлекәтләргө тонулушиғиму тәсир қылда. Б.э.б. II миңжилликниң өзидила лазурит Мисирға мәлум болған.

Б.э.б. IV-III өсирләрде Бактрия зиминың соң үйе-кәнтләр билән шәһәрләр көп болди. Шуңлашқа шу ҹагдикі Бактрия падишалирины «миң шәһәрниң һөкүмдәрлери» дәп атиған. Бактрия дөлити Евтидим исимлиқ падишаниң дәверидә нағайити күчәйгөн.

Бактриядә риважланған шәһәрлик наят һөкүм сүрди. Сарайлар билән өйләр хишин, таштин ясалди. Һүнәрвәнчилик мукәммәлләшти. Сода йүксөлди. Шәһәр кочилирида һүнәрвәнлөр ишханилири қатар-қатар орунлашты. Сирттин қариган адәмгә һүнәрвәнлөр кочилири һәм соң ишхана, һәм базар охшаш болуп көрүнәтти.

Бактр шәһири мәмлекәт пайтәхти сүпитетдә дүнияға мәшһүр еди. У йәрдә базар болди. Базарда мәмлекәтниң жай-жайлиридин кәлгән сода карванлири өз товарлирины сататти. Содигәрләр Грекиядин, Мисирдин, Һиндистандин, Хитайдин, сақлар зиминын келәтти.

Күшан падишалиғи. Күшан дөлити Мәркизий Азияниң (Назирқи Өзбекстан, Қирғизстан вә Қәшқәрийә зиминың) қелиппашти. Б.э.ниң бешида шималий-шәриқтің кәлгән көчмәнләр Бактрия йерини бесивалди. Улар бесивалған йерини бәш тәвәгә бөлди. Шу тәвәләрниң бири Күшан дәп аталди. Йүз жил өткәндеги кейин, Күшан тәвәсииң һөкүмдәри башқа төрт тәвәни өзиге бекіндеруп, жирик дөләт қурди. Мана мошу дөләт Күшан дөлити дәп аталди. II Қатпыйз исимлиқ падиша дәверидә зимиңиң кәңәйди. У Һиндистанға жүрүшкә чиқып, униң шималини бекіндерди. II Қатпыйз өз ахчинини чиқарди. Қатпизниң алтун тәңгилири мәмлекәт содисиниң йүксилишигө соң тәсир көрсөтти.

Күшанлиқ һөкүмдарларниң ичилиги өң данылғы Қанышке 23 жилдин ошук вақыт башқурди. Мана шу ҹагда Күшан дөлити гүлләнди. У Һиндистандың зимиңиң кәңәйтти. Назирқи Шәрқий Түркстан йерини бесивалди. Мошу ҹагда тунжа қитъәләр ара соң сода йоли – Хитайдин башлинин Римға баридиган Улук Ипәк йоли ечилди. Шуниң нәтижесидә хитай вә сақ, күшан содигәрлири Мисирға, римлиқ содигәрләр Хитайга карван тартып барди. Улар, сөзсизки, күшанлар зимиңи арқылы өткән еди.

Парфия падишалиғи. Б.э.б. III өсирдә Назирқи Иранниң шималида Парфия дөлити пәйда болди. Униң асасини салған көчмән қабилицеләрниң өвләди әр жүрәк Арсак деген адәм еди. Арсак өз падишалиғини қоғдаш учүн, жәндә қаза болди. Униң орнига тәхткә иниси Тиридат олтарди. У Парфия падишалиғиниң йериниң кәңәйтти. Парфияниң башқуруш системиси бурунки ахеменидлиқ парсларниң күчәйтти. Парфияниң башқуруш системиси бурунки ахеменидлиқ парсларниң күчәйтти.

Рим дөлити Азияниң Йәр Оттура деңизиға үеқин қысмани бесивалған өзиниң шәриқтиңи басқунчилік һәриkitini күчәйтти. Рим билән Парфия чегаридаш еди.

Өзиниң атак-даңқини чиқирип, абройға егә болмақчи болған римлиқ ләшкәр беши Красс б.э.б 53-жили Парфиягә қарши соң күч топладап, жүрүшкә чиқти. Красс өз ләшкерины Кошдәрия бойидики Карры шәһири йенидикі түзләңгә башлиди.

Евтидем

Парфия қошуниниң сәрдари *Сурен* урушқа яхши тәйярланды. Римлиқлар йекінлашқанда, парфия ләшкөрлири жәнди башлаветти.

Чачрап сәпкә турған парфияликләр жирақтун көзлимәйла оқя ататти. Римлиқлар шунчилік зич турғанки, һәтта әттәй тәккүзәлмәслик мүмкін әмес еди. Жәң һәқиқий мәнасида қанлиқ вә дәһшәтлик болди. Кәчкә йекін рим қошуни алдираш чекинишкә башлиди. 40 миңлик рим ләшкерииниң 10 миңила аран күтулуп, өз үериге қайтти. Қалғини толук дегидәк қирилди. Атақтық Крассниң өзи қаза болди. Униң беши уруш олжиси сұпитидә Парфия падишасига әвәтилди.

Бу галибийәтниң соң тарихий әһмийити болди. У Парфия падишигиниң күч-құдритини намайыш қылди. Униң римлиқларниң шәриқтика басқунчилік һәрикитеті тосалғу болалайдығанлигини көрсөтти. Парфияликләр буниңдин кейинму Рим қошунини бирнәчче көтим тар-мар қылди.

Ижтимай үюшуш. Балилар, Оттура Азияниң қедимий дөләтлиридики ижтимай әһвални көз алдицларга мундақ тәсөввүр қилиндер. Тәхттә падиша билән аялы олтириду. Уларниң иккى тәрипидә туққанлири билән ақсүйәклөр тәсвирләнгән. Қөпчилигиниң өрә турған лиғига қаримай, алайында сәлтәнәт байқилициду. Падишаниң бешида – таж, қолида – наса таяқ.

Аяллар үстидә – чапан охшаш йепинча тәхлит узун кейнәк. Улар наһайити чирайлиқ. Өр кишиләрниң бешида – допа тәхлит баш кийим. Учисида – йеңи бар қисқа чапан. Бәллиригә қәмәр есилған. Падишаға йекін турғанлар униң йекін мәслинәтчилири, улардин сөл нери, сол тәрәптә турғанлар ләшкөр башлири болса керек. Уларниң қоллирида шәмшәр. Бири тәмүр савут тутуп туриду.

Кош чақылқаң ат қошуулған һарвуда бешидин күн нури тарқилип турған адәм тәсвирләнгән. Бу, еңтимал, уруш худаси болса керек. Мону бир оң тәрәптики тәсвирләр күшанлиқларниң өр жүрек, жәңгивар хәлиқ болғанлигини әскә селип турмақта. Өзимү, етимү тәмүр савут кийгән.

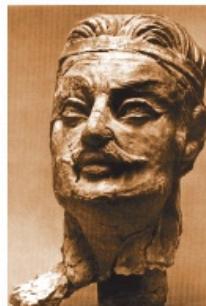
Мұвақиғлаш-
турұңдар!

Тарихий шәхесләр
билән мәмлекетләрни
мұвақиғлаштуруш
жәдвалини түзүңдар.

Парфия мәргини

Күшанлиқниң
һәйкеси

жәңчиниң қолида узун нәйзә. Униңға қарап, Фәрбий Европидики оттура әсирлөрдікірыңдарниң һәрбій савут кийишни күшанлиқлардин, умумән Шәриқтін үгәнгәнлигини көримиз. Шуниң билән биллә падиша билән униң әтрапидики ижтимай топлар яхши көрситилгән. Булардин бащқа деханлар, һүнәрвәнләр, содигәрләр қатарлық ижтимай топларму болди.

Егиліги. Оттура Азиядикі ойманлиқлар билән туздылды, дәрія вадилирида ериқлар билән өстөңлөр қезилди. Бұғдай, арпа охшаш данлиқ зираәтләр билән биллә көктатлик, бағларда қоғунтавуз, көктат, үзүм вә мевә дәрәқлири өстүрүлди. Бәзи шәһерлөр соң һүнәрвәнчилик вә мәдәният очиги болди. Хишин ясалған истеңкамлар сепилар билән қоршалди. Көчмәнләр әнгъенивий чарвичилиқ билән шуғуллининәрди. Болупмұ күшанлиқларниң чирайлиқ вә төзүмлүк атлири көплигөн әлләрдә өтүмлүк болди. Пәйдин-пәй мал бекіш йерим көчмәнлик характерга ет болди. Бу әлдіки қедимдин келиватқан деханчилік билән бағвәнчиликниң риважлинишига бағлар, әмәлгә ашти. *Хорезм зимиңда, Вахш туздылцидә жирик канал системи*лири селинди. Тәмүр көрүнүшидікі соқылар пайдилинилди. Уларниң ярдими билән йәрни соңкурирақ вә кәңірек қилип наидиди. Қол түгмәнләр билән бугдайдын ун тартты.

Іүнәрвәнчилик гүлләнди. Археологлар қедимий сапал козиларни көп тапти. Улар қедимий оттура азияликләрниң сапал коза ясаш усуллирини наһайити яхши өзләштүргәнлигини испаттайду. Мәсилән, Гиссардин тепилған қутиларниң тамлири непиз ясилип, чевәрлик билән тәкшилинип, ялтиритилған. Иккі миң жыл өткінің қаримай, улар техічә хрусталь охшаш жаңаңлап туриду. Металлдин һәр түрлүк турмуш буюмлири билән зенәтлик безәкләр ясалди.

Нәрбий қуаллар мукәммәлләштүрүлди. Оқяниң бәш бөләктин ибарәт алайында түри кәшип қилинди. Көчмәнләр кәшип қылған мөшү бир күдрәтлик қуал жәріптика Европига, Иран билән Һиндистанға, шәриқтики Хитайға тарқалди.

Күшанлиқ содигәрләр металл буюмлар билән қуалларни, баһалиқ ташларни, қой териси билән жундин ясалған нәрсиләрни *Хитайға, Һиндистанға, Мисирға, Римға* елип барди. Сақлар билән зич алақә орнатти. Улардин мал мәһсулатлирини, болупмұ жирақ вә узақ йолға төзүмлүк нәрсиләрни көпләп алатти.

Диний қозқарашлар. Қедимий дәвирдә Оттура Азия хәлиқлириде һәрхил диний қозқарашлар орун алди. Хәлиқниң көпчилиги *заратуштра* тәлиматаға ишәнди. *Aхурамазда, Митра, Нана* мүкәддәс худалар дәп несапланды. Уларға бегишлап ибадәтханилар селинди. Мәмлиқеттің җәнубий вә шәрқий қысмидә будда диниму тарқалди. Бу һиндилиқлар паналиған вә уларға йеқин тәвә еди. Мәзкүр тәвәлдердә йәрлик хәлиқләрниң арисидин чиққан будда динини тәргибат қылгучиларму болди.

Күшан жәңчилири

Бактрия бронза мөри

Есил таштин көз селинган алтун налқа

Бактрия медальони
тәсвирий вә бенакарлиқ сөнъетлириниң карамәт ядикарлиқлирини вужұтқа көлтүрди.

Інштта буддилиқ ибадәтханилар селинди. Мәсилән, Термездикі Қаратөпидә буддилиқ өңкүрлүк ибадәтхана болған.

Кедимий дәвирдә вужұтқа келип, кәң таралған йәнә бир дин манехей динидур. Бу динниң асасини салған – *Mани* деген адем. Ү б.э.б. 216-жили Вавилон йеридә дунияяға кәлди. «Дуния икки нәрсидин – яхшилиқ билән яманлиқтын ибарәт. Наятта мошу иккиси қатар һәрикәтлиниду. Адәм яхшилиқниң көпийишигә, яманлиқниң йеңишлишигә ярдәмлишиши керәк», – дәп тәргип қылди Мани.

Мәдәнийити. Оттура Азиядә қедимий устиларниң сәнъет саһасидики әсәрлири көпләп тепилип, тәтқиқ қилинмақта. Бу ядикарлиқар мәдәнийитиниң алый дәриҗидә болғанлыгини көрситиду. Булар дуния йүзлүк мәдәнийәтниң йүксәк дәриҗидики әжайип әсәрлиридур. Чүнки улар төл мәдәнийитигө өзлири бекіндурған хәлиқләрниң мәдәни мұватпәқијәтлирини қошуп риважландурды. Парс, грек, һинді сәнъетиниң үлгилирини пайдишинип, йәрлик устилар һәйкәлтарашлық, тәсвирий вә бенакарлиқ сөнъетлириниң карамәт ядикарлиқлирини вужұтқа көлтүрди.

Уларниң хелисини археологлар билән тарихчилар тәкшүрүмәктә. Мәсилән, Сурх-Қотал дәңлүгидики «*Falipkar Қанешке* ибадәтханиси» дәп атилидиган сарай қезилип, тәтқиқ қилинди. Мәзкүр ибадәтхана дөң үстігө селинган екән. Униңға күн чиқиши тәрәптин чоң пәләмпәйләр арқылы қотирилишкә болған. Ибадәтхана төрт булуңлуқ қилип селинған. Униң әтрапи егиз қаша билән қоршалған. Қашаларниң булуңлирида мұнарлар болди. Ибадәтхана таштин, хишин, ягачтин ясалған. Күшанлық падишаларниң һәйкәллири билән, рельефлиқ рәсимләр билән безәлгән.

1. Искәндәрниң Оттура Азиягә бесип кириши тогрилиқ сөзләп бериләр.
2. Қандақ ойлайсиләр, сақларниң ярдимисиз Спитамен грек-македон ләшкириниң бир тоғиниң ыеңелеттиму?
3. Суренниң римлиқларга қарши қолланған һәрбий һейлисимиң қандақ баһалайсиләр? Ү қандақ әмәлгә ашурулди?
4. Парфияликләрниң Римни йеңишиниң тарихий әһмийитини чүшәндүрүүлар.
5. Қедимий Оттура Азиядә қандақ диний чүшәнчилер болди, уларниң мәнаси немидә?

В БАП

ҚЕДИМИЙ ҮІНДИСТАН. БУДДИЗМНИҢ ГУЛЛИНИШИ БИЛӘН ИНДУИЗМНИҢ СӘЛТӘНӘТ ҚУРУШЫ

§14.

ҲИНДИСТАНДА МӘМЛИКӘТНИҢ ҚЕЛИПЛИШИШИ

Тәбиэт шаралы. Азияниң жәнубидиқи үчбулуқлук тәхлит деңизға кирип турған йерим аралы *Һиндистан* йерим аралы дәп атилиду. *Һиндистан* йерим аралиниң жәнубий қысмани *Һинди* океаниниң деңизлири билән қолтуқлари қоршап туриду. Мәркисий қысмада *Декан* тағлиқ идирилири орунлашқан. Бу йәрдә бирнәччә кичик дөрия бар. Уларниң толиси ғәриптин шәриққа қарап ақиду.

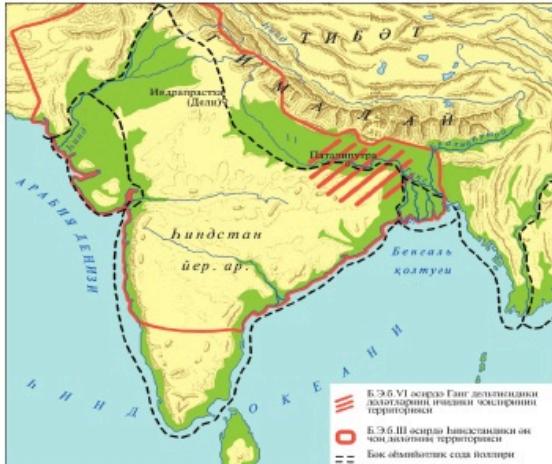
Хиндистаннин шималий қисми қедимдинла адемләрниң яшишига қолайлиқ өлкә болди. Бу йәрдә Гималай тағлиридин башлинидиган улуқ икки дәрия бар. Бири – мәмликетниң шималиидин башлининп, жәнубий-шәриққә қарап ақидиган *Ганг дәриясы*. Унициға көплігөн кичик дәриялар келип қошулып, соң дәрияға айланди. Йерим аралниң шималий-ғәрбий қисмини егиләп ятқан соң дәрия – *Хинди дәриясы*. Дәрияниң жуқары қиниға бәш дәрия екіп келип қошулиду. Шунлашқа бу төвөни *Пенджаб* – «Бәш дәрия ели» дәп атайду. Хинди дәриясинин төвөнки екими қедимдин *Синд* дәп аталған екән. Бу аталғу Хинди дәриясинин намидин пәйда болуп, кейинирек путкүл йерим арал билән униң аһалисига мәнсүп болған болса керәк.

Бү мүним!

Асасий тирәк сөзләрни ениңлацлар.

Топ билән иш

Қедимий
Һиндистаниң
географиялык
орунында
алашидиеклирини
сөзлөп берилді.

Қизиқарлық
мәлumat!

Мохенджо-Даро
шәһерчеси

1922-жили түзөклиз археологлар тапқан у йөрдикى цивилизация муваллоекитлерине һайран қалған. Конъ кочилар, майданлар, су инишаатлири. Шунци билән билән 44 адамның сакланған скелеттери. Уларنىң һәммиси адәттеги йөрлемеш пейтидиктердән әмәс, бирнарасынан корккандек, қоллары пукұлған, өзлири түтүрләнген налити тепилгән. У йөрдикى гил билән ташлар көтүп қалған. Мұндақ әһвәл поқт үларни 15000 С температуруда қиадурғандыла мүмкін.

Шу ҹагда адамлар мұндақ температурини өзлири қиадуралғынан. Тәтқиаттар көрсеткөндөк, адамлар наһайит жуқарыда дәрижидә болған радиация акиветиде каз болған. Тәтқиатчиларنىң кепи қедимий һинді һөңжеттеридике «пүткүл дүниясын» күвантини жиқкан аламет қураш» тогрилик һекайиге асасланин, шаһәр ядролук партгана ақибелидиз һоқытилған дән һесаплады. Бирақ қуралны у дәвиринең адәмлери ясиши мүмкін әмәс, у XX әсирда пойда болди

Умумән алганда, нава райи иссик, ямғурлуқ болди. Буниң һәммиси, һөтта, бәзибир осымлуклерниң йәр үзүнинең башқа өлкелеридин илгири мөшү йәрдә пойда болушыга төсир қылған екән. Европилицелар қәнтни «сахар» дәйду. У қедимий һиндиларниң қәнтни «сакхари» дәп атишидин чиққан. Малниң көплигөн түрлүриниң қолға үгитишму өтигән риважқанды. Хусусан, пилларниң қолға үгитип, егилек ве һәрбий ишларға пайдилиниш дәсләп мөшү Һиндистанда пойда болған.

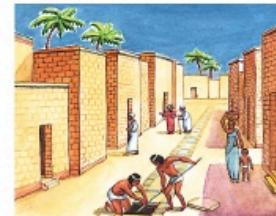
Һиндистанда һәр түрлүк ташларниң, металл канларниң, яғач материалларниң көп болуши егилекниң әркин йүкселишигө имканийәт яратти. Һинді вә Ганг дәриялириниң бойида терилғу мәйданлири ятти. Бу йәрдә асасән деханчилиқ риважқанды.

Әң қедимий шәһәрлири. Таш өсирниң ахирида чоң дәрияларниң бойини маканлиған адәмләрниң егилеги йүксәлди. Дәл мөшү төвәдә Һиндистандың дәсләпкى шәһәрләр билән чоң аналилек жайлар вүжүтқа көлди. Бу б.э.б. II миндиллиқниң беши еди. Хараппа вә Мохенджо-Даро шәһәрлири Һинді дәрияси бойидин тепилди. У шәһәрләрни археологлар қезип, тәтқиқ қылды. Булар кәң кочилик, тоғра планланған шәһәрни көз алдиңға кәлтүриду.

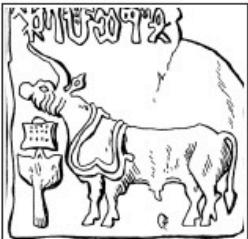
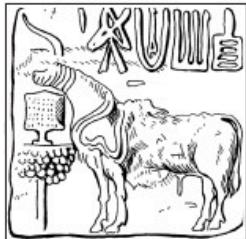
Өйләр адәттә икки қәвәтлик болди. Бундақ өйләр таш нұлға турғузулди. Тамлири пиширилған япилақ хищтин селинди. Су билән тәминләш вә паскина суни мәхсус тоосмиға аққузызувиш бир системига кәлтүрүлгән. Кочилирида қудуклар орунлашқан. Суни коча тәрәптиңму, һойлидинму елишқа болатти. Һәрбири өйдә наувуз (бассейн), амбар болған. Амбарларда буғдайниң, арпиниң, хорминиң, һәр түрлүк көктатларниң қалдуқлири тепилди. Қойниң, төгиниң, тохунин, белиқтарниң устиханлири көпләп учрашти. Бәзибир мөрләрдә пил тәсриви бар екән. Буниң һәммиси чарвичилиқниң тәрәккүй әткәнлигини көрситиду.

Алтун, күмүч, мис, қоғушун тепилди. Бу әң авал кәң һәҗимдикى алмаштурушның болғинини испатлайды. Алтун асасән Һиндистанниң жәнубиудың көлсө, күмүч билән мис шималдикى хошна өлкіләрдин үткүзүлди.

Қизиқарлық вақиәниң бири – յеziңниң тепилиши. У йезик 400дәк иероглифлик тамғидин ибарәт болған. Уларниң сири техи толук ечилими.

Қедимий Һинді шәһириның бир кочиси

Кедимий Һинди шәһиридин тепилгап йезиқ бар мөрлөр

Лекин йезиқниң шу заманларда болушиниң өзи бу йәрдә мәдәнийәтниң хелә жуқури дәрижидә болғанлиғидин далаләт бериду.

Йезикнин, системиға селинган шәһәр қурулушкиниң болуши риважланған жәмийәтниң болғанини көрситиду. Шунлашқа уни һинди цивилизацияси дәпму атайду. Бу синиппей жәмийәт билән дәләтниң шәкиллиниш дәври болса керәк.

Бирак б.э.б. II минджелиқниң оттурисида у жәмийәт билән униң мәдәнийити ақызылишип, кәйнигө дағиди. Б.э.б. II минджелиқниң ахирауда Һиндистанға шималдин *арий көчмәнлири* көчүп кирди. Уларни бәзидә таза қанлик, есил ирқлиқ адәмләр – *арийлиқтар* дәпму атайду.

Һинди дәлитетиниң қурулуши. Ганг дәриясиниң жуқарқы вә оттура еқиминиң бойида егилик тәрәккүй өтти. Буниңға, хусусен, б.э.б. I минджелиқниң бешида төмурни пайдилинишниң башлининиши соң тәсир қылды. Төмүрдин еғир соқылар ясалды. Дәл мөшү чағда һиндилар естүридиған йеза егилик зираәтлири аланидә әһмийәткә егә болди. Улар – гүрүч, пахта вә қәнт.

Мұлкий вә ижтимаий белгүнүш соңқурлашты. Илгәрки қәбилиликтің түзүм аста-аста дәләтлик уюшмиға айлинивәрди. Қәбилиләрниң дәнилири өз həkumranlıgını varislikiça қалдуруп турди. Шундақ қилип, *раджа* дәп атилидиған қәбілә дәнилири падишаға айланди.

Б.э.б. VI әсиргиче Һиндистанниң шималида бирнәччә кичик дәләт қелиплашты. Ганг дәриясиниң төвөнки еқимидағы *Magadha* б.э.б. VI әсирдин башлап тез күчи-йип, кәңәйгән. Магадха падишалири пүткүл Ганг дәрияси бойини өзигө бекіндурди. Шундақ қилип, Магадха соң дәләткә айлинивәрди.

Ашок падиша

Жұп билән иш

Мавзу бойичә ойландурған мәсилегө бағылғы соал тәйярланылар.

Чандрагупта тохтқа қандак йол билән калды?

Бәс-муназира.

Ашок падишаниң тәхткә олтириши қанчилик дәрижидө қануний?

Бу мүнім!

Тиrек сөзләр:

- ❖ Диний чүшәнчиләр
- ❖ Индуизм
- ❖ Тримурти
- ❖ Сиддхарда
- ❖ Буддизм
- ❖ Нирвана

Магадха падиша сарийида сүйиқәстлик йұз берди. У йәрдә Чандрагупта исимлиқ сарай хизметчиси падиша ни өлтүрүп, тәхткә көлмәкчи болди. Амма уни падиша билип қалди. Падишаниң жазасидин қорқан Чандрагупта шималға қечип көтти. Гималай тағлириниң қапталлиридики қәбилиләрниң дәнилирини бириктүрүп, иттипақ қурди. У иттипақниң қошунини башқуруп, Магадха йеригө келип, әлниң пайтәхтини бесивалди. Магадхиниң падишасини ахир и өлтүрүп, тәхткә олтарди.

Чандрагупта йеци падишалар сулалисiniң асасини салди. У Маурия сулалиси дәп аталди. Чандрагупта Һиндистанниң пүткүл шималини Магадхига қошти. Һинди дәриясиниң гәрбидики бәзибир әлкіләрни өзігә бекіндурди.

Бир мәркәзгө бекінған Һинди дөлитини қуруш иши Ашок исимлиқ падишаниң дәвридә кәнәйди. Ашок Чандрагуптиниң нәвриси еди. У падишалиқ қылған б.э.б. III өсирниң оттүрисида Һиндистанниң мәркизий вә жәнубий тәвәлирила болмиса, Һиндистанниң қалған барлық йерини бириктүргөн интайин тоң дәләт қурулди.

- ?
1. Һинди йериниң тәбиий аләнидиликлири қандақ?
 2. Һинди цивилизациясиниң асасий бөлгүлирниң атаңдар.
 3. Мохенджо-Даро шәһиридин тепилған археологиялык мәлumatтарниң адемзат үчүн өң баһалиғи қайсиси дәп несаплайсилдер?
 4. Магадханиң тоң мәмлекеткә айлинин жәрияниң чүшөн-дүрүцлар.
 5. Чандрагуптиниң паалийитигө баға беріңдер.

§15.

ҚЕДИМИЙ ҺИНДИСТАНДИКИ ИНДУИЗМ ВӘ БУДДИЗМ

Һиндилардикі иптидай диний чүшәнчиләр. Қедимий һиндиларда иптидай қовумлук дин түрлири көң тарқалған. Уни бизгө йетип көлгөн Веда китаплиридин билимиз. Улар күнгө өзөнди. Құнни Сурия худа дәп атиди, асманни – Вируна, отни – Агни, құнниң гукиришини Индира намлиқ худалар дәп ишнәнди. Болупму тотемлик чүшәнчиләр көң тарқалди. Калини, маймунни мұқаддәс ғайванлар дәп несаплиди. Уларни улуқлап, худага тәңләштүрди. Бу чүшәнчә Һиндистанда назиргиче сақлинип көлмектә. Қедимий һиндилар һәтта бәзи өсүмлүккләр билән гүлләрнимү мүкәддәс дәп һөрмәтлиди.

Индуизм. Индуизмниң асаси б.э.б. II минжиллиқниң бешида һинди цивилизацияси дәвридә Һинди дәрияси бойида

селинганд. Б.э.б. II минджелиқниң оттурисида йеңи диний чүшәнчиләр пәйда болди. Бу дәвирдә ижтимаий бөлүнүшмү чоңкурлашти. Ижтимаий топлар қелиплишишқа башлиди. Улар индуизмниң ижтимаий асасыга айланди.

Шу жериянда бир худага чоқунуш башланди. У индуизм дини еди. Индуизм – худа һәр түрлүк тәсвирдә болиду, дәп несаплайдыган диний чүшәнчә. Адәм өзигә қайсиси йеңин, шу тәсвиргә сифиниверишкә. Бирақ худаниң башқа тәсвириләригә сифинишқа һәрмәт билән қариши һаҗәт дәп санилатти. Шуңлашқа болса керәк, индуизмда Шива худага вә Вишна худага чоқунуш кәң тарқалған. Булар индуизмниң иккى йөнилиши дәпмү санауди. Шуниң билән биллә Брахма худагиму чоқунуш сақланған. Шу сәвәптин Һиндистанда индуизмдик мөшү асасий үч худа биллә тәсвиrlәнгән һәйкәлләр көп учришиду. Уни индуизмлиқ үчлүк – *Тримурти* дәпмү атайду.

IV–VI өсирләрдә Гуптилар сулалиси дәвридә индуизм мәмлекеттики асасий динге айланди.

Брахманизм. Һиндистанда дәсләп һәрхил худаларға ишиниш кәң тарқалди. Уларниң ичиәдә наһайити улуқлининп, кәң овж алған *Брахма* намлиқ худага ишиниш еди. Бу брахманизм дини дәп аталди. Мәзкүр динни тәргип қылғучилар брахманлар еди. Уларниң йепиқ топларға бөлүнүши, өзлирини башқылардин жуқури тутуши йәккә-йеганә һөкүмранлық орнитишқа интилған падишаларғиму, төвөнки топ вәкиллиригиму яқмиди. Шуңа улар йеңи динларни ойлан чиқарди.

Буддизмниң қелиплишиши. Хәлиқ арисида кәң қоллаш тапқыни – *Буддига сифиниш*. Униң асасини салған *Сиддхарда* исимлиқ шаһзадә дәп несаплиниду. У яш өгөгидин башлан адәмләрниң қайғу-муци тогрилик көп ойлинипту. Ахири падишалиқ һөкүмдин ваз кечип, әл арилап кетиду. Адәмләр

Шагиртлари арисидику будда

Һинди ибадәтханисиниң ички көрунүши

6-2716

Биливеллилар!

Мурудешвара
йөзисида орунлашкан
Шива худасының һойкими
– монументта охшаш
идикарлукларниң арисида
дүниядыккы өз чөңи
сүйитиде етирап қылнған.
2002 - жили селингнан,
егизлигите 37 метр.
Курулуш иккى жылга
соңынаның қайсы түриге
атиду?

Асасий дин-
ний аталгуни
мұвапиқлаштуруш
жәдвалиниң түзүнлар.

81

Биливелицлар!

Бизниң дөлитимиз
дүния йұзы бойиче
ядролуқ қуралдин
ваз көчкән
даслепки ал.

Будда һәйкелі

Топ билән иш!

Индуизм билән
бuddizmniң
охшашлықлари
билән пәрқини
селиштурууцлар.

яхшилиқ билән өркін наятқа қандақ қол йөткүзәләйду, деген мәсилини көп ойлайду. Мощу мәсилә әтрапидики өзиниң ой-пикрини әл арисида жүрүп тарқитип, чүшәндүриду. Бәк билимданлиғи үчүн уни хәлиқ Будда – «йорук шолилиқ» дәп атап көткән екен.

«Будда» тәlimати вә уинىң наяты һәккідә пикирлөр һәм көзқарашлар жигилип, соң динга айланды. Бу йеци дин буддизм дәп аталди.

Буддизм әң алды билән брахманларниң һөкүмранлигига қарши болди. Йепиқ топлар – варнилар һәккідә көзқарашларни дурус әмес дәп несаплиди. Варнилиқ көзқарашни етирап қылмиди. Бу брахманларниң йепиқ топқа, варниларға бөлүп, өзлирииниң һөкмини жүргүзидиган тәlimатига зәрбө болуп тәгди.

Нирвана чүшәнчеси. Адәмләрниң бәхитсизлиги уларниң тиләклиридин туғулиду. Адәмләрниң жүргиги тиләкләргө, мәхсәтләргө толуп-ташқан. Уларға йетиші асан әмес. Шұна адәмләр һәсрәтлиниду, қийинчилиқтарға учришиду. Хумарлиқ билән тиләкләрдин баш тартқан адәм «һәқиқий раһәткә» егә болиду. Мундақ адәмләр өлгөндін кейин башқа шәкилгө кирип, қайтидин тирилиду. Бу адәмләр йеци наятида азапланмайдиган болиду дейилиди. Будда раһиплири (монах) пәкәт диний тәlimатни тәргип қилиш биләнла яшиди. Өмүрдүки башқа һәммә нәрсидин ваз кечип, «һәқиқий раһәтлик» өмүргө – нирванага йетимиз дәп несаплиди.

Буддизмниң тарқилиши. Буддизмниң байлиққа бепәрва қарашни тәргип қилиши байларниң мүлкигө көз тикиштин, оғрилиқтін сақлади. Бу байларға пайдилик еди. Шунин билән биллә изжитмай қүрәш вә инқилаплардин баш тартишқа тәшивиқ қилиши падишалар билән ақсүйәкләргиму яқты. Мәсилән, *Ashok* падиша буддизмни қобул қылди. Һәттә буддизмниң асасий қаидилирини муһакимә қилип, тәстиқлөш үчүн соң диний жигин өткүзүлди. Мәзкүр падиша дәвриде буддизм дөләтлик дәрижигө егә болди. Қөплигөн буддилик диний сарайлар селинди.

Буддизм адәмләрни байлиғига, миллитиге, тилига бөлмиди. Һәрқандақ қәбилиниң, хәлиқниң адәмлири буддиликлар топига әза болалиди. Кейинирек уни тәргип қылғучилар хошина хәлиқләр арисидиму пәйда болди. Болупму Хитай зимиңига көң тарқалди. Азиянин шәрикий вә жәнубий-шәркій араллиридики хәлиқләрмү бу динни қобул қылди. Мәсилән, Япон араллири вә б. Шундақ қилип, буддизм көң тарқалған дуниявий динга айланды. Уиниң назирму аталған тәвөниң хәлқи чоқуниду вә тәргибат қилиду.

І миңжиллиқниң бешіда индуизм билән буддизм биллә риважланди. Бу икки дин арисидику риқабет уларниң йүксилишигө тәсир тәккүзді. Буддизмниң көплигөн тәlimатлирини қобул қилип, индуизм уни сиқип чиқиришқа башлиди. Б.Э.Б. III əsирдә падиша Ашокниң буддизмни қобул қылғинига қаримай, у асасий дингә айлиналмиди. Униңға әңгавал индуизмниң бирнеччә худага сиғинидиган миқияслиқ диний чүшәнчилири тәсир қылди. Шуның билән биллә һинді жәмийитидику варнилиқ түзүмниң сақлининшімү өзігө хас роль атқурди. Индуизм болса мәзкүр түзүмни қоллатти.

1. Қедимий һиндиларниң иптидаи диний чүшәнчилири қандақ еди? Һазирқи Һиндистандын уларниң қалдуқлирини көрүшкә боламды?
2. Индуизмниң һинді жәмийитидику орнини ениқлаңдар.
3. Будда дининиң асасий чүшәнчилири билән етиқатлири қандақ? Уларниң алайтиликлири неміде дәп ойлайсыладар?
4. Сиддхардхана болған көзқаришицлар қандақ?
5. Буддизм тәlimатига аддий хөлиқ билән әмәлдар, ақсүйәклерниң көзқариши қандақ болди?

Будда тогрилиқ ривайәт

Ақ башлық Гималай тағлерииниң етигидә Кошала дәлити җайлышқан. Әсиrlар бойи уни өзлирини Күнниң нөврилири дәп несаппайдыган қәбиле маканлиди. Бу қәбиле падишасиниң Готама дәп исим қойған тунқа пәрзенди дүнияга қәлди. У дүнияга қөлгөндін кейин, йәттінчи күни униң анисы вапат болди. Дадиси һәммә һаятими оғлиға бегишлимақи болди. У өйини оғлиниң яш жөнини һечнәрсә жараһәтпимәйдиган қилип, егиз тамлар билән қоршашын бүйріди. Дәрвазидин чирайлық вә яхши кийингән адемләрнила киргүзди. Жигирмә тоқұз жил һаят кәчүрүп, өйлинип, дада болсумы, Готама дәрвазиниң сиртиға чиқмиди. У барлық адәмләр өзи охшаш қайғу-вайимсиз яшайды, дәп ойлиди.

Аста-аста у сарай сиртидику адәмләр һаятниң тәс вә мурәккәп екәнлігini билишкә башлиди. У әнди бу қыйинчиликларниң немишө, нағын, қандақ болидиганлығини чүшинишке тиришти. Бирақ сарай ичида жүрүп, қанчилек ойлансыму, җавап тапалмиди. Униң җававини тепишиң үчүн, өз көз билән көрүп, қулиғи билән аңлаш һаҗет, дәп йөшти. Шундақ қилип, у յезиму-йеза, шәһәрмұ-шәһәр арилап, адәмләр һаятниң тәкшүрүшкә атланды...

«Иккى чөткі чек бар, – дәйдү у. Бириңчиси, тиләккә толған, һаят раһитиге мунасивәтлик өмүр. У төвөнки, қараңғу, әдәттікі пайдисиз һаят. Иккىнчи, өзини-өзи қыйнайдыган азаплик һаят. Буму қайғу-һәсрәткә толуп-ташқан пайдисиз һаят. Мошуларниң һәр иккисидин ваз кечип, оттура йолни тапттым. У йол чүшинишке ярдәмлишидиган йорук шолыға, алий билимгө, нирванаға башлайды.

Бу мұваттәпкійәттік сәккіз үй менү: тогра көзқараш, тогра нийәт, тогра сез, тогра һәрикет, тогра һаят тәрзи, алға интилиш, әқіл-ой, мижәз-хулуқни түзитиш.

Қайғу-һәсрәт өмүр сүриду, бу бириңни һәқиқәт. Қайғу-һәсрәтниң сөвөви бар, уму һәқиқәт. Қайғу-һәсрәтни ықитишиқ болиду. Буму һәқиқәт. Қайғу-һәсрәтни ықитишиниң йоли бар. Бу – тәртінни һәқиқәт. Мана мушы сәккизлик үйол билән тәрт һәқиқәтни билгендә, мән һәммә адәмләр билән худалар арисидику әң өңөр вә һәқиқиүй тәlimатқа етеп болдum».

Униң бу сөзлирини аныған бәш яш монах хошап болуп көтти. Шундақ қилип, Готаманиң дәсләпкі шагиртлири пәйда болди.

Қедимий Шәриқ тарихи бойичә хрестоматия. II бөлүм.
М. А. Коростовцев өз б. тәһрирлігідә, М., 1980. 131 – 139-б. (рус тилида).

Бу мүним!

Тирек сөзләр:

- ❖ Брахман
- ❖ Кшатрий
- ❖ Вайши
- ❖ Шудра
- ❖ Браhma худаси
- ❖ Ману канунилири
- ❖ Чандрагупта

Рәсимгә нам қоянлар.
Некайә тұзуңлар.

Топ билән иш

Бизниң
жәмийиттимиздө
бу ижтимаий
тоplар қандақ
атилиду?

Жәмийәтни қедимий
һинді охшаш
топларға белүш
қанчиллик адалетлик
дәп ойлайсилер?

§16.

ҚЕДИМИЙ ҺИНДИСТАННИЦ ИЖТИМАЙ ТҮЗУМІ ВӘ ЕГИЛИГІ

Ижтимаий тұзумы. Һиндистандыки адәмләрниң жәмийәттө тутидиган орни, башқа көплигөн мәмлекәттердин алайын болди. Һинди жәмийити **брахманлар**, кшатрийлар, вайшлар вә **шудралар** дәп төрткә бөлүнди.

Брахманлар дәп динни тәргип қылғучи кәһинларни атайду. Пәкәт брахманларла муқәддәс диний китапларни хәлиққә оқытуп үгитәлиди. Қалғанлири уларни тицшап, муқәддәс китапларни оқуп, үгиниши керәк. Улар – Браhma исимлиқ худаниң ағзидин яралған сөйүмлүк огуллири. Шунлашқа уларға тил тәkkүзүшкә, ейтқан сөзлиригө гуманлинишқа болмайды. Брахманни өлтүруш әң еғир жинайәт дәп неспланди. Шундақ қилип, бархманлар башқылардин өзгичә, муқәддәс топ болушқа башлиди. Уларниң балилируму муқәддәс дәп неспланди.

Кшатрийлар – мәмлекәтни қоғдигучи, күзәткүчи, тәртипни рәтлигүчі топ дәп тонулди. Уларни Браhma худа өзиниң қоллиридин яратқан. Бархманлардин башқылар кшатрийлар топиниң вәкиллирини тицшап, ейтқанлирини орунлиши керәк. Жәңчіниң балилири дүнияға жәнчі, сәрдар болуп келиуди. Нәрбий иш башқыларниң қолидин кәлмәйдү дәп неспланди. Шундақ қилип, пәкәт жәңчиләрниң урук-туққанлиридин тәшкіл қилинған иккінчи топ қелипласhti. **Вайшлар** – әркін деханлар топи. Бу топқа һүнәрвәnlәр, малчилар вә содигәрләр қошулди. Улар брахманниң ямпишидин яритилғанлар дәп санауди.

Учинчи топ адәмлири бархманлар билән жәңчиләрни тицшашқа, иззәтлөшкө тегишлик болди. Уларниң балилири деханчилік қилиш билән, мал бекиш билән, һүнәрвәнчилік билән, сода билән шугуллиниши керәк. Өз ата-бовилириниң кәспи билән мәшгүл болуп, шунциға қанаәтлиниши һажет дейилди. Шундақ қилип, буларму урук-туққанлири мәлум бир саһада әмгәк қиласлайдиган топқа айлинивәрди.

Шудралар – төртинчи топ вәкиллири. Улар Браhma худаниң пүтидин яритилди.

Брахман

Шундашқа чаң-топида жүрүши лазим. Өзлиридин жуқури топтиклиләргә хизмет қилишқа вәзипилик. Үларға қарши чиқса, егир жәзалиниду. Мал-дуния жигишқа, хусусий мұлтук топлашқа, худаға қурбанлиқ қилип, ярдем сорашқа һоқуқи йоқ дәп несапланди. Егир вә мәшәкәтлик ишлар мөшү шудраларниң зыммисидә еди. Шудраниң балилириму пәкәт егир ишларни қилиши лазим дәп саналди.

Варна вә қаста һәккіде. Пүткүл һинді жәмийити мешундақ тәрт топқа бөлүнди. Інәр топниң өз орни билән вәзипилице ениң көрситилди. Үларниң өз вәзипилицеси тоғра атқурушини падиша билән униң хизметчилери назарәт қилип, рәтләп турди. Төвәнки топ адәмлириниң өзлиридин жуқури топтиклиләрниң вәзипесини атқурушиға, у топқа өтүшигө йол берилди. Әжайып талантлық, құвәтлик, билимлик болуп түрсими, һәрким өз топиниңда вәзипесини атқурушқа тегишилек еди. Шундақ қилип, һәрбір топ өз дәрижиси бойичила яшашқа вәзипилик юепик топқа айланды. Уни илмий әдебиятта *варна* яки бәзидә *қаста* дәпмү атайду.

Ману қанунлири һәккіде. Пүктүл қедимий дунияның мұваپқайытлириниң бири – «*Ману қанунлири*» намлиқ әсәр. Уни һиндилар пүткүл инсаныйәтниң әжәдади дәп несаплиған *Ману* чиқарди. *Ману қанунлири*ның окуп, қедимий һиндиларниң егилиги, башқуруш системиси, ижтимаий әһвалини, урпи-адәтлири тоғрилиқ мәлumatларни алалаймиз.

Мәмлекәтниң башқуруш һәккіде. Қанунда дәләтни башқуруш системиси төвәндикидәк болушы көрек дейилгенд. Падиша – адәмләрниң ичидики әң мұқаддәс һекүмдар. Адәмләр уни тиңшап, қанунлирига риаң қилип, шу аасста һәрикәт қилиши лазим. Қанун аасасида падиша вазирләрни, шәһерләр билән вилайәтләрниң һакимлирини, селик жигидиган алайнды қизметчиләрни тайинлиди.

Хизметчиләрниң дәрижисиге қарап, мааш бөлгүләнди. Төвәнки дәрижилек билән селиштурғанда, оттура дәрижилек хизметчи үч һәссә, жуқури дәрижилек хизметчи алтә һәссә көп мааш алидиган болсун дейилди.

Нәрбий иш тоғрилиқ. Қанун бойичә *кшатрийлардин* мунтәзим қошун қурулди. Үмумән, мунтәзим қошун алтә топқа бөлүнди: пиллиқ жәңчиләр, атлиқ ләшкәр, уруш нарвуси бар жәңчиләр, пиядә ләшкәрләр, ләшкәр бешилар вә қошумчә, ярдәмчى җабдуқлаш қисимлири.

Қанунда урушқа һәрқачан тәйяр түруш көреклиги ейтildи. Дүшмәнниң йеригә бесип киргәндә алтун-күмүчини, мал-мүлкини, аяллирини вә б. тартивелип, қалғинини вәйран қилип,

Ениқлаңлар!

Немишка
кшатрийлар
қизил рәздлик
күйим кийгөн?

Ениңланылар

Назиркі нинди
жөмийитиде
кастилиқ система
сақланғанму?

Биливеллини
лар!

Кастидин беләк
нинди жөмийитиде
«жирақлаштурулған»
топыму болган. Улар
йеза четидики намраллар
ишаидиган йөрдө түрган.
Башқа каста вәкиллери
уларға иекиңлашмиягын.
Жираклаштурулғанлар
қатарыга башкесөрлөр,
терә ейлигүчиләр,
тазилигүчиләр киргөн.

Топ билән иш.

Нинди ейлигигө
кластер ясаңдар.

ужуқтурууш керәк. Жәңчиләр тартивалған нәрсилириниң әз яхисини падишага бериши лазим. Қалгинини падиша барлық жәңчиләргө бөлүп бериду дейилгән.

Селиқ тогрилиқ. Падиша өз хизметчилири вә чоң қошунни тәминаләш үчүн әлдин һәр жили селиқ елип туруши нақәт еди. Қанунда селиқ системисиму өз әксин таптты. «Өз тамигини аста шорайдиган сұлук, мозай вә һәрә охшаш падишаму әлдин һәр жили селиқ елип туруши керәк», – дейилди. Пәкәт данишмән брахманларла селиқтін азат қилинди.

Қанунда жинайәтләрниң түрлири, улар бойичә берилдиган жазалар бөлгүләнгән. Соттики баш сот падиша болди. Сот гувачиларниң қатнишиши билән жүргүзүлди. Ялған гувачилар қаттиқ жазаланды. Жаза һәр түрлүк еди: агаһландуруш, жәриман төләш, дәррә уруш, түрмігө солаш, һәрхил дәрижидики өлүм жазаси вә б. Хусусән бириниң шәхсий мүлкигө хиянәт қилиш, оғрилиқ һәккідіки мәсилә қанунда чоң орун егилиди.

Қанунда ниндиларниң төрт йепиқ топи, уларниң вәзипилири билән һоқуқлири өз әксини тапқан. Шундақ қилип, варнилиқ бөлүнүш қанун асасида бөлгүләнгән.

Ейлиги. Бир мәркәзгә бириккән чоң дөләтниң қурулуши ейлик тәрәккятиға йол атты. Деханчилик кәң риважлининиң башлиди. Суғириш иншаэтлирини селиш, су чиқиридиган чақпеләкләр ясаш усууллири пайдилинилди. Мундақ һәрикәт, тәшәббүсни һәкүмәт қоллап-қувәтлиди. Мәсилән, йеци суғириш иншаэтлирини салғанлар яки конирап, кардин чиқканларни өслигә кәлтүргәнләр селиқтін азат қилинди. Өз ихтияри билән суғириш иншаэтлирини – ериқларни, естәңдәрни бесивалғанлар жәриман төлиди. Бұғдай, арпа, гүрүч қатарлиқ данлиқ зираәтләр билән биллә қәнт қомучи, пахта өстүрүш кәң қанат яйди.

Шәһәрләр сани көпәйди. Дөләтниң пайтәхти *Паталипутрида* вә башқа шәһәрләрдә чоң-чоң һүнәрвәнчилик ишханилар пәйда болди. Бәзи һүнәрвәнчилик буюмлири чөт әлләргә чиқирилди. Оттura Азия әллири билән, ғәріптикаи греклар билән, мисирликлар билән сода мұнасивәтлири орнитилди. Сода қуруққуық арқылы қызылар, деңиз арқылы жүргүзүлүшке башлиди.

Чандрагупта билән униң мирасхорлири дәвриде қурулған жирик дөләтни башқурууш асан өмес еди. Сарай әһлиниң сани көпәйди. Буниң һәммиси мәбләг төлөп қилди. Шу сөвәптин мәмлекәттін һәр түрлүк селиқ жигилди. Селиқ жиққучилар дехан ашлигиниң төрттін бирини, һүнәрвәнләр билән соди-

гөрлөр тапавитиниң ондин бир қисмини елип турди. Деханлар билән һүнәрвәнлөрниң зыммисигә ашлиқ, мал, яғач йәткүзүш, жәмийәтлик ишларға қатнишиш, падиша чапармәнлирини нақәтлик нәрсиләр билән тәминләп түруш жүкләнді.

1. Каста деген немә? Йәр кастиниң бир-биридин пәрқини селиштуруңлар.
2. Ману қанунилирида жәңчиләр билән брахманларниң вәзишилири қандай тәрипилиниду?
3. Индистандык деханчилик тәрәккияти тогрилиқ немилөрни билисиләр?
4. Һүнәрвәнчилик билән содиниң риваҗлинишига падиша немишкә назарет орнатты?

Кастилик система тогрилиқ

I. 31. Аләмниң гүллиниши үчүн Браhma өзиниң еғизидин, қолидин, ямпишидин вә тапинидин брахманни, кшатрийни, вайшийни һәм шудрани яратти.

I. 87. Бу аләмни сақлаш үчүн у, Браhma, ағзидин, қолидин, ямпишидин вә тапинидин яритилған үчүн, алаңыда қасипни белгүлиди.

I. 96. Кимдү-ким тәвән болуп түгүлгиниң қаримастин, жукуридикилөрниң кәспи билән күн көрсө, падиша уни мүлкидин айрип, дәрру әлдин қоғлусун.

96. Тириклиник қилидиганларниң жени барлар, жени барларниң ичидә әқиллукләр, әқиллукләр ичидә адәмләр, адәмләрниң ичидә брахманлар әң яхшилар дән һесапланди.

89. Қармғидикилөрниң күзитиш, қурбанлық қилиш, сөдиқә бериш, муқәддәс китапни окуш билән течлиқ һаятниң қизигини қоғлаш жолига чүшмәсни Браhma кшатрий үчүн көрсөтти.

X. 77. Брахманниң үч вазиписи кшатрий үчүн мәнмайду: окутуш, бирлири үчүн қурбанлық қилиш вә үчинчиси – соға елиш.

X. 79. Һаят көчүрүш үчүн кшатрийға – шәмшәр билән оқя есип жүрүш, вайшийларға сода, мал бекиш, деханчилик билән шүгүллиниш йөзилған. Уларниң вазиписи – соға бериш, окуш, қурбанлық қилиш.

X. 95. Намратчилиқта чүшкөн кшатрий мөшү көрситилгән усуулларниң һәммиси билән күн көрәлөйдү, бирақ униң һөркөчан буниндин жукурирақ, яхширақ һаят тогрилиқ ойлишига болмайды.

Қедимиий Шәриқ тарихи бойича хрестоматия.

В. В. Струве вә Д. Г. Реддер төһрирлүгидә.
М., 1963, 389 – 393- б. (рус тилида).

Бу
муһим!

Тәрәк сөзләр:

- ❖ «Махабхарата»
- ❖ «Рамаяна»
- ❖ Кауравлар
- ❖ Пандавлар

§17.

ҚЕДИМИЙ ҺИНДИ МӘДӘНИЙИТИ БИЛӘН ИЛИМ-ПӨННИЦ РИВАЖЛИНИШИ

Махабхарата. Бизгә қедимий һиндилиқларниң бирнәччә дастани келип йәтти. Шуларниң ичидә көләмлиги вә әң қедимий – иккиси. Улар – «Махабхарата» вә «Рамаяна». Бу икки дастан дуния әдәбиятидикى әң мәшһүр әсәрләр арисидин

Жұп билән иш.

«Махабхараты»
дастаниниң асасий
гайиси қандақ?

«Рамаяна» дастар-
нидики вакиәләр
сюжетини
түзүңлар.

орун алиду. Уларда яхшилиқ билән яманлық оттурысидики күрәш асасий мәсилә сүптидә көтирилиду. Ахиркі нәтижидә адаләтлик йециду.

«Махабхараты» дастанида он қәбилә падишлиқ үчүн күришиду. Улардин кейинирек иккى қәбилә қелиплашти. Бири – *кауравлар*, иккеничиси *пандавлар* дәп аталди. Иккисиниң арисида падишлиқ үчүн күрәш башланди. Кауравларни Ганг дәриясиниң шималидики, пандавларни Ганг дәриясиниң жәнубидики қәбилиләр қоллап-кувәтлиди. Иккى тәрәпниң арисидики уруш он сәккиз күнгө созулди. Бирдә бир тәрәп, бирдә иккинчи тәрәп ғәлибигә йетип турди. Іннан худаларму урушқа арилашти. Уларниң өзи қайси тәрәпкә йецишни беришни билмиди. Бир туруп бир тәрәпкә, бир туруп иккинчи тәрәпкә ярдәмләшти. Ахири пандавлар галибийәткә йөтти. Уларниң падишаси тәхткә олтирип, узақ вақит течлиқта падишлиқ қилди.

Он сәккиз китаптнан ибарәт «Махабхаратта» дастани мана шундақ аяқлишиду. Үнинде Һиндистанниң Ганг дәрияси бойидики иптидаидә дөлөтләрниң қуруулушы дәвридики вакиәләр һәкәнәй ипадиләнгән.

«Рамаяна». Мемлекәтниң жәнубий қисмидики бәзи әһваллар «Рамаяна» дастанида өз әксини тапқан болса керек.

Һиндиларниң Айодхияй дегендә йерида Дашарата исимлиқ падиша яшапту. У һиндиларниң әждади – атиси Мануның өвләди екен. Дашаратиниң уч аялидин уч оғли болупту.

Чоң оғли *Рама* өзиниң жасурлуғи, рәһимдиллиги, ар-вижданы биләнму пәриқләнди. Өзиниң ишешликтар Ситани әгештүрүп, Рама чәт әлгә атлиниду. «Улар мөшүндақ көп күн маңди, көп дәриялардин өтти, нурғунлиған ят йезиларни көрди, жаңгалда нурғун найванларни атты», – дейилиду дастанда.

Мукәддәс илан во
һөкүмдар худа.
Кедимий һинди
һәйкили

Һинди ибадәтханисиниң кириш
қисмидики рельефлик ресимләр

Император
Ашок
орнатқан таш
колонна

У Ракша дәп атилидиган девиләр елигә дуч келиду. Мұқәддәс Индира худаниң шәмшири билән миңлиған ракшилиқларни өлтүриду. Ракша падишаси Равана Ситани оғрилавелип, қараңғу өйгә солап қойиду. Рама Ситани издәп тапалмайды.

Хануман исимлиқ маймун бәк әқиллиқ һәм билимдан еди. У Ситаниң Ланка аралида, Равананиң солиғида екәнлигини билип бериду. Рама билән Хануман маймунларға деңиз устидин көрүк салдуриду. Маймунлар чоң қошун тәшкілләп, көрүк арқылы Ланка аралиға өтиду. Уларға қош чақылқы нарву билән қарши чиққан Равана дәһшәтлик жәңгә киришиди. Жәң йәттә күнгә созулиду. Ахири Равана өлүп, Сита азат қилиниди. Рама өз елигә қайтип келип, узақ вақт даңа һәм адил падиша болиду.

Мана, қедимдин келиватқан дастанларниң бири «Рамаяниниң» қысқычә мәзмуни мошундақ. Бир қизиги, Раманиң девиләр падишаси Раванани йәңгән күни назиргичә нишанлининп келиватқан әжайип мәйрәм. Бу мәйрәм адәмгә аланидә тәсир қилиду.

Мемарчылық сәнъити. Қедимий һиндилиқлар сәнъитиниң әжайип нәмунилири – ибадәтханилар. Уларниң икки түри болған екен. Биринчиси – очук йәрдикі таштин, хиштин селинган ибадәтханилар. Иккінчиси – өңкүр ичидики ибадәтханилар. Уларниң һәр иккиси рәнму-рәқ, бояқлық рәсимләр билән зенәтләнгән, гөзөл вә құдрәтлик селинган.

Очук йәрдикі ибадәтханилар адәттеги бүгдай йәнчийдиган оғы охшаш тәписи гүмбәз тәхлит турғузулған. Униң әтрапи қоршилип, төрт тәрипиге безәлгән дәрвазилар орнитилған.

Ибадәтханилар асасән Буддига бегишланды. Шунлашқа униндики чирайлиқ рәсимләр будда билән униң наятыни тәсвиrlәйди. Һинд үстилири таштин, пиширилған сапалдин һәрхил һәйкәлләрни ясиди.

Илим-пән тәрәққияти. Һава райидики пат-пат болуп туридиган өзгиришләр, египеттеги еңтияжлыри мунәжимлик (астрология) билән несаплаш йөнилишидики билимни риважландурди. Һиндиларниң жил саниши бойичә бир жил 360 күнгә, у 12 айға, һәрбир

-	1	1
6	6	6
8	8	8
0	0	0

Назирқи санларниң
келиплишиши

Ижадий
яңдишиңлар!

Һинд
ибадәтханисинин
рәсмиини сизип
көрүңлар!

Шахмат оюнининиң пәйда болуша вакытта мұнасыноттлик бириначча мәнбәз бар. Шуларниң бири бойичә оюн б.з.б. 1000-жылда пойда болған. Уни математик-брахман ойлан тапқан. Ривайет бойичә, падиша бу йемцилігі үчүн брахмандин мұқапат сүниттіде немисини халайдиганлығын сорайды. Шунда брахман: «Тахтиниң бириначи чақынғанни бир даң, искенчинсиге ишки, үчинчинсиге төрт даң, төргиначынға сәнкәз даң, мошундақ һәмма 64 чакмакни толтуруш көрек. Шуннанда чиншан даң молчарниң барендин күнайо» диттү. Падиша нері котса 2–3 даң болар, деген умут билән хошал болуп кетилту. Өзмәннеге униң мөлчәри падиша ойлаптандынана жынысы көн.

Бу мәнбәниң
қайси түрін
ятиду?

Қизиқарлық мәлumat!

2⁶⁴-1

ай 30 күнгө бөлүнди. V – VI əсирлөрдө һинди алимлири йәрниң шар тәхлит дүглөк екәнлигини билди.

Улар бек кона дәвирдила санашниң онлук системисини пайдиланды. Һазир биз йезиватқан санларни өрөплөр мешу һиндилардин үғенгөн екөн. Математика бойичә һиндилар кеплигөн қедимий хәлиқтардин алда турди. Мәсилән, нөл бөлгүси пәкәт Һиндистандыла қоллинилди.

Қедимий һинди муқәддес китаплирида һөрхил ағриқларниң намлири учришиду. Мәсилән, сериқ ағриқ, боғуз ағриғи, баш ағриғи вә б. Һиндиларда давалаш баҳшилиқ билән биллә елип берилди. Улар адәмниң тән түзүлүші, ички организми тогрилиқ мәлumatларни жигди. Дора-дәрмәк ясашни вә уларни пайдилиниш аләнидилликлирини билди. Дориларни мәхсус давалаш хусусийити бар чөплөрдин ясиди.

Қедимий һинди мәдәнийити өзиниң баşқиларға охши майдыган, тәқрарланмас аләнидиллиги билән кона заманлардила хәлиқ еғизида ривайәт болуп көлмектө. У Азияниң мәркизий вә шәркүй бөлигидики хәлиқләргө зор тәсир қылды.

?!
?

1. «Рамаяна» дастаниниң баш қәһриманнини атацлар.
2. Раманиң мәмлекеттін кетиштики мәхсити немидө дәп ойлай-силәр?
3. «Рамаяна» дастанидикі вақиәләр бойичә қандақ хуласигө көлдицілар?
4. Бұгунки таңда мешу дастандықи қандақ вақиәгө бағылқ мәйрәм өткүзүліду? Ү қандақ нишанлиниду?
5. Қедимий һинди ибадәтханилири билән һәйкәллириниң аләнидилликлири тогрилиқ сезләп беріцлар.

VІ БАП ҚЕДИМИЙ ХИТАЙ

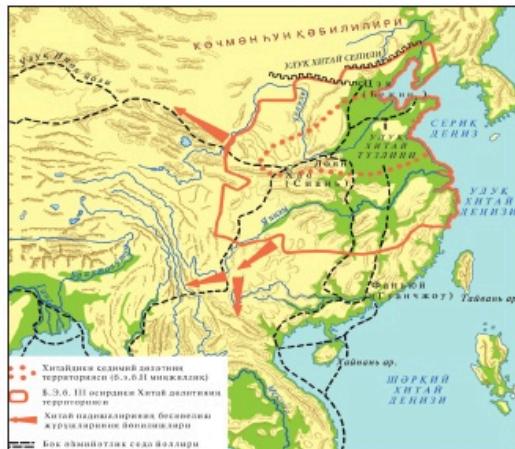
§18.

ҚЕДИМИЙ ХИТАЙ ДӨЛТИНИЦ ШӘКИЛЛИНИШИ

Иптидай дөләтлөр. Бүгүнки Хитай дөлити зимиңнанда Хуанхэ вә Яңызы дегән иккى чоң дәрия бар. Нахайити қедимий дәвирләрдә мөшү иккى дәрияниң төвөнки еқими бойида хитай қәбилилири яшиди. Б.ә.б. II минжиллиқнан бешида бу қәбилиләр арисида күрәш болуп турди. Хуанхэ дәриясиниң төвөнки еқими бойида Шан-Инь дөлити пәйда болиду. Бу дөләтниң асасини салгучи Чэн Тан дегән адәм болған екен. Униң һөкүмранлиги қәбилә иттипақи даңисиниң башқурууш системисига охшаш болса керәк.

Бу мәзгилдә әлгә ғәриптиki вә шәриқтиki көчмәнләр пат-пат һүжүм қилипту. Көчмәнләр билән узақça созулған урушлар Шан-Инь дөлитини һалсиратти. Вәй дәрияси бойини паналиған чжоу қәбилиси қедимий Шан-Инь падишалигини тар-мар қилип, орниға йеңи дөләт қурди. Хуанхәнин оттура вә төвөнки еқими бойида б.ә.б. III әсиргиче Чжоу дөлити һөкүм сурди. Униң тунжы падишалири дөләтлик башқурууш системини күчәтишкә тиришти. Ақсүйәкләрниң чоң айрим хусусий егиликләрни қурувелишига шарапт яратти. Йөрлик ақсүйәкләр дөләтлик ғәзәнә үчүн селиқ төлөштин баш тартишқа тиришти. Әл ичидә һөкүмәткә наразилик күчәйди. Шималдин

Қедимий Хитай

Бу муһим!

Тирәк сөзләрни
еніқлаңдар.

Ениқлаңдар!

Иптидай
доләтлөрниң
парчиллинишга
тәсир қилған
умумий факторни
еніқлаңдар

Хәритә
билән иш.

Хәритидин
қедимий хитай
һөкүмранлириниң
басқунчилік
жүрүшлери
тогрилиқ сөзләп
бериңдар.

Шан Янниң тәшеббүсі билән әмәлгө ашқан өзгиришләрни тизимлаңладар.

Ядиңларга چишириңлар!

Мәмлекеттің төвөләрге болуп башкүрган қандақ һөкүмдарни билисиләр?

вә ғәріптин көчмәнләр һүжүмлири көпәйди. Мәмлекәт кичик дөләтләргө бөлгүнүшкә башлиди. Уларниң арисида талаш-тартиш овж алди.

Чин (Цинь) падишалиғи. Б.э.б. IV əсирдә кичик Чин дөлитидә бирнәччә қанун чиқирилди. Уларни падишаниң Шан Ян исимлиң хизметчиси әмәлгө ашурди. Қанун бойичә йәрни сетишка вә сетивелишқа рухсәт берилди. Шундақ қилип, Чин һөкүмдарлири йәрни сетиш вә униңдин көплігөн селиқ жигиши арқылы нурғун мәбләг жигивалди.

Қошуңлардыму соң өзгиришләр йүз бәрди. Чин падишасиниң қошуни башқа кичик падишлиқтарниң қошунидін хелила яхши болди. Хуанхә билән Яңцы дәриялириниң оттура вә төвөнки еқими бойидики мәмлекәтләрни бекіндүрди. Әлдә бириктүрүшни әмәлгө ашурған Ин Чжен исимлиң Чин падишаси болди. Ин Чжен б.э.б. 221-жили улук һөкүмдар – хуанди унванини алды. Өнді Чин Ши Хуанди – «түнжә чин падишаси» дәп атилидиган болди. Мәмлекәт 36 мәмурый бөләккә бөлүнді. Нәммә һөкүм падишаниң қолида болди. У ахча вә һәрбий исланатларни жүргүзди.

Шималидик көчмәнләрдин қоғдинаш үчүн пухта қорған салдурди. Қорған топидин, таштин, хищтин селиніп, егизлиғи 10 метр, узунлуғи 4 мин км, үстидин 6 атлик адем қатарлишип маңалайдиган, тамлири қелин қилип турғузулди. Шуңлашқа уни Улук Хитай сепили дәп атай-ду.

Бунин өзи дүниядикі әң дәслөпкі вә назирқи ахирқи сепил. Униң үстидег һәр йәрдин дүшмәнни жирақтін назәрәт қилиш үчүн мунарлар турғузулран.

Амма Улук Хитай сепили билән сарайларни селиш үчүн нурғун мәбләг керек еди. Шуңлашқа селиқлар көпәйди. Бу өмгөкчи хәлиқниң наразилигини пәйда қилди. Чин Ши Хуанди вапат болғандын кейин, мәмлекәттө умумийзлүк исиян-қозғилаңлар овж алди.

Хань сұлалисiniң һөкүмралығи. Б.э.б. III əсирниң ахиринда тәхткә Хань сұлалисiniң һөкүмдарлири келди. Бу мәзгилдә әлниң сиртқи содиси бир қәдәр риваражланди. Болупмұ У Ди исимлиң хитай падишаси дадил басқунчилиқ сөя-сөт жүргүзди. У жәнүнтики Һиндихитай аралыға йеқиннешти. Андин кейин гәріптика бай мәмлекәтләргө көз тикти. Уларға баридиган йолни чарлап қайтиши үчүн, мәхсус әлчи карвинини әвәтти. Бу

Улук Хитай сепилиниң бир бөлиғи

карванни Чжан Цянъ башқурди. У узак месип, Пәрганә, Хорезм вә Бактрия әллиригичә йәтти. Шундақ қилип, Хитайдин Мәркизий Азиягә апиридиган йеңи йол ачти.

У Ди падиша бу йолни өзигә қаритиш үчүн, чоң икки жүрүш уюштурди. Биринчи жүрүшидә Лобнор көлигичә йәтти. Иккинчи жүрүшидә Пәрганини вақитлиқ бекіндурди.

Хитай һөкүмдарлириниң басқунчилік жүрүшлири б.э.-ниң I әсириниң ахирауда күчайды. Хитай сәрдари Бань Чao Шәрқий Түркстан зимиңига бирнәччә қетим жүрүшке чиқти.

Бу жүрүшлөрниң асасий мәхсити йеңи йәрләрни бесивелиш вә сода йолини егилөвелиш еди.

Қедимий Хитай дәйітідә Кун-фуцзы вә Лао тәlimатлири башқуруш системисига тәсир қилди.

Кун-фуцзы (Конфуций) – қедимий хитай мұтәпеккүри. Кун-фуцзы б.э.б. 551-жили дунияга көлгөн. Униң һәқиқиң исми Кун-Цю еди. Кун Цю көп оқуди. Өз хәлқиниң әнъәни-

лирини, нахша-қосақлирини яхши билди. Хитай каленъдариниң билимдани болди. Болупму яшларниң бир қисми уни тиңшаш үчүн, пат-пат келип туратти. Мундақ яшлар өзлирини Кун-Цюниң шагиртleri дәп несанлиди. Устазини Кун-фуцзы, йәни *данишмән* Кун дәп атиди. Кун-фуцзылық – бүгүнки Хитай жәмийитидиқи йетекчи тәlimатниң бири. У Япония, Корея вә Вьетнамдыму тараалды.

Кун-фуцзы вәсийәтлири бизгө «Вәси-йәтләр» дәп аталған топлам арқилицә йәтти. Шуниң бириде мундақ дейилгөн екен: «Данишмен Кун-фуцзының Гун, Лу вә Чжан исимлиқ әжайип үч шагирти болупту. Бир

куни җаһанни кезип жүргөн дәрвиш Кун-фуцзыға:

– Сиз шагиртициз Гун тогрилиқ немә ейтисиз? – дәп сорапту.

Кун-фуцзы:

– Һәтта данишмәнләрму Гунниң әқлигә һәйран қалиду, – дәпту.

– Луниң қандақ артуқчилеги бар?

– Униң қәйсәрліги атақтық жәнчиниң әрлигидин үстүн!

– Учинчи шагиртициз қандақ?

– Чжанниң әмгәкчанлиғи маҳташқа әрзиду.

Кун-фуцзы
(Конфуций)

Кун-фуцзы шагиртleri арасыда

Силәрниң
пикриңдар!

Өң құдрәтлик
дәп несанлиган
делитиндерни
бөлгүлеңдер.

Савакдашлириңдар
билин селиштуруп
коруңдар.

Ойлиндер!

Силәр өзөңларни
данишмәнниң
қайсы шагиртига
охшитисилер?

Лао Цзы
тәlimatiga
қандак
қарайсилор?

Данишмәнниң ейтқанлирини аңлап, дәрвиш һәйран қалиду.
– Әгәр Гүн шунчиллик әқиллиқ, Лу шунчиллик қәйсәр, Чжан өмгөкчан болса, улар сиздин немә үгиниватиду? – дәп сорайду.

– Жававимни тиңша, – дәйду Күн-фуцзы. – Гүн әқиллиқ, бирақ һорун. Лу қәйсәр, бирақ әқиллиқ әмәс. Чжан өмгөкчан, бирақ қызғанчуқ. Гүн әқилниң һорунга бәхит әкәлмәйдигинини билмәйдү. Лу қәйсәрлікниң ентият құлмиса, өлүмгө апиридиғанлигини билмәйдү. Чжан хошаллиқниң көрәлмәслик билән биллә өмүр сүрәлмәйдигинини билмәйдү. Бу һәқиқәтни чүшәнгичә, мән уларға устазлиқ қилимән, улар мени тиңшайдыған шагиртлиrim болиду.

Данишмән Күн б.э.б. 479-жили 72 йешіда вапат болиду. Униң тәlimatini шагиртлири тарқитип, техиму риваҗландурды.

Лао Цзы тогрилиқ. Қедимий Хитай философиясидиқи асасий йөнилишләрниң бири *даосизм* болди. Униң асасини салған қедимий хитай мутәпеккүри *Лао Цзы* еди. Униң тәржимәһали ривайәтләргө толупташқан. Лао Цзы қедимий Хитайниң үезисида туғулупту. У анисиниң қосигида узақ вақит болғанлиқтін, униңга «Қери бала» яки «Мәңгүлук устаз» дегән исим берилди.

Лао Цзы соң болғанда, Чжоу һөкүмдариниң сарийида архивариус хизметини атқуриду. Қериган чағда қара өкүзни минип, Фәрбий тағлар тәрепкә қарап йол алиду. Чегарига йәткәндә, бир бажхана хадими униң адәмләргө вәсийәт қалдурушини өтүниду. У оттura қап бөш миң иероглифтин ибарәт вәсийәтнамисини үезип бериду. «Дао-дә цзин» («Дао билән Дә») тогрилиқ китави мана шундақ дүнияға келиду. Бу китапни қалдурған Лао Цзы гәрипкә қарап йолини давамлаштуривериду.

Лао Цзы тәlimati. Дүнияда немишкә урушлар билән мажралар көп? Жәмийәттә немишкә адаләтсизлик билән жинайәт нургун? Немишкә биз пат-пат қайгурумиз, сегинимиз, өз өмримизгә рази болмаймиз? Бу соалларға Лао Цзыниң жавави аддий. У: «биз ойимиз билән көзқарашимизға бекінда. Биз өзимизниң арманлиримиз билән мәхсәтлиримизгә бойсунимиз. Іәтта өз хәнишлиримиз билән көзқарашлиримизни башқыларға тақимиз. Биз дүнияни әмәлияттә Дао башқуруп турғанлигини унтиймиз. Дао – бу Һәқиқәт вә, шуниң билән биллә, униңга баридың Йол.

Дао – жими нәрсиләрниң асаси, өмүр қануни билән

Лао Цзы

қаидиси. У һәммә наятлиқ егисидә бар, һәммини, униң ичидә бизниму жәнландуриду вә йөнилиш бериду. Даосизмниң тәкитлишичә, барчә нәрсиләр өз «йоли» – дао» бойичә дунияға келип, өзгиришкә учрайду. Байлық билән яхши турмушқа, дунияпәрәслик билән мәнсәппәрәсликке интилмаслик керек. Таза, пак, бегуна ғөдәк һалитигә кириш лазим. Шу ғафыла наят мәниликтә вә уйгун болиду.

Әнди Лао Цзыниң бирнәччә нәқили билән вәсийитигә тохтилайли. Уни өзәңлар оқуп, ойлинип көрүңлар. У немә демәкчи болдекин?

Лао Цзы нәқиллири билән вәсийәтлири

«Йәр билән асмандин илгири Чәксиз нөрсә болди. У наһайити савирчан, хатиржәм еди. У ялгуз яшиди вә heч өзгермиди. У һәммини һәрикәтлендүриду, бирақ тәшвишләнмәйдү. Биз уни дуниявий Ана дәп несаплалаймиз. Мән униң исмины билмәймән. Мән уни Дао дәп атаймән».

«Асман билән йәр мәңгүлүк, чүнки улар өзлири үчүн яшимайды». «Данишмән адам өзини башқыларниң ахырига қойиду, шу түпайли адемләрниң алдидин орун алиду».

«Билидиганлар сөзлімәйдү, сөзләйдиганлар билмеймү».

«Данишмән адәм һечнәрсә жигмайды, у һәммини адәмләр үчүн қилиду вә башқыларга бериду. Дао жими наятлиқ егилиригө пайда өкелиду, уларға зиян көлтүрмәйдү. Данишмән адәмму мөшүндәк һәрикәт қилиду. Мән өмүргө төхи көлмөгөн сәбигө охшаймән. Йөммә адәмләр арман қилиду, пәкәт бир мәнилә һәммидин ваз көчкөн инсанмән. Мән – надан адәмниң жүригимән».

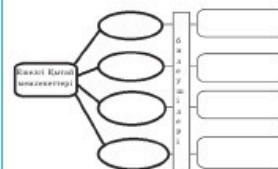
- Хитайдики иптидай дөләтләрни атаңдар. Уларниң парчилинишига тәсир қылган умумий факторларни төпиңлар.
- Цинь дөлите Шан Янниң тәшәббуси билән йүз бәргөн өзгиришләрни сөзләп бериндер.
- Ин Чженниң «Хуанди» атилишиниң сөвөвнин чүшәндүрүңлар.
- Хань суласи һөкүмдарларының жүргүзгөн сәясити немигө қаритилди?
- Күн-фуцзы деген ким? Униң шагиртлирига бәргөн баһаси тогрилиқ пикриңларни ейтиңлар.
- Лао Цзыниң дунияға келиши тогрилиқ ривайәткө ишинәмсиләр?
- «Дао» тәlimatиниң мәнаси немидә? Униңда әкс етилгөн принциплар билән келишәмсиләр?

§19.

ҚЕДИМИЙ ХИТАЙ ЕГИЛИГИ. ЖӘМИЙӘТЛИК ВӘ СӘЯСИЙ ТҮЗУМІ

Йеза егилиги. Қедимий Хитайдики далалиқ вә тағлиқ тәвәләрдә мәхсус мал бақидиган йәрләр болди. Уларни аланидә хизметчиләр назарәт қылди. Улар болупмұ ат беқишқа аланидә

Жәдәләни толтуруңлар!

Бу
муһим!

Асасый тирәк сөзләр:

- ❖ Егилиги
- ❖ Сәясий түзүми
- ❖ «Үч ақсақал»
- ❖ Сот иши
- ❖ Диний ишлар
- ❖ Жәмийәтлик түзүми
- ❖ «Серик яғлиқ таңғанлар» қозғилини
- ❖ «Кизил қашлықлар» қозғилини

Жұп билән иш

Йәр егилігін алаңдағы өһмийәт берішинциң сөзөві неміде?

Биливелицлар!

Қазақ халқының үч биій бар: Толебій, Әйтеке бій, Қазибек бій.

Ярдимицлар керәк!

Баш кайин сот ишиға реислик қылдыму?

Бронздын ясалған қача

өһмийәт бәрди. Чүнки атлик қошун түзүш үчүн ат наңжет еди. Шундақла қой, кала, өшкә, чошқа бекішму көң тарқалди.

Әң мұним егилик саһаси деханчилиқ болди. У асасөн дәрия вадилири билән түзләнләрдә соң орун алды. Бу йәрләрдин көп һосул елишқа болатти. Шуниң билән биллә күзлүк вә язлиқ териілгүлүк системисини, оғутларни пайдилинишни билди. Нәрхил көктатлар билән мевә-чевиләр өстүридиган бағ-варан егилігимү яхши риважланди.

Йеза егилігі билән биллә һүнәрвәнчиликумү йүксәлди. Соң-соң дөләтлик ишханилар бөрпа қылнди. Найайити кона заманлардилар ипек рәхт чиқириш көң тәрәккүй әтти. Чиралиқ вә назук ипек рәхтлер әл ичидила әмес, өт мәмлікәтләргимү мәлүм болушқа башлиди. Бу кейинирө Улуқ Ипек йолиниң қелиплишишига тәсир қылди.

Б.ә.б. VII-VI әсирләрдин башлап төмүр көпірәк қоллинилишқа башлиди.

Нүнәрвәнчилилік. Аста-аста һәр түрлүк тәвәләрдә һүнәрвәнчиликтің мәлүм бир саһасига ихтисасишиш башланди. Бир тәвәдә тоқумичилиқ, иккінчисідә төмүрдин әмгәк қураллири билән қурал-ярақлар, үчинчисідә териидин нәрхил буюм ясаш бесим болди.

Шуниңға бағлық ички вә сиртқи сода риважланди. Һүнәрвәнчилилік буюмлири, мал билән йәр егилігі мәңсулатлири базарларга чиқирилди. Шәһәрләр Чин дәвридин башлап сода вә һүнәрвәнчилилік мәркәзлиригә айланди.

Сәясій түзүмі. Қедимий Хитайдың дөләтни башқурушниң мурәккәп системиси қелиплаشتты. Алий һекүмдарлық падиша болди. Андин кейин униң әң үеқин ярдәмчиси билән «үч ақсақалдин» түзүлгөн алаңидә топ турди. Уларниң бири егилик мәсилелерини башқурди. Деханчилиқ ишлирини вә деханларни назарәт қылип, башқуруш билән шуғулланды. Иккінчиси – ләшкәргө елиш, уларни уруш ишиға үгитиш, ләшкәрләрни жабдуқлаш ишлирига жавапкәр болди. Өмәлиятта уруш министри хизметини атқурди. Үчинчиси – мәмлікәттиқи йәр запасини вә уни сугириш системисини күзитип, жәмийәттік ишларни уюштуруп турди.

Падишалиқ даириси кәңәйгендә, үеци хизметләрму қелиплаشتты. Падиша егилігини, униң сарийини башқуридиган айрым хизмет пәйда болди. Диний ишларни башқуридиган баш кайин келип чиқти.

Кедимий хитай жәнчиси

Сот иши. Сот иши аста-аста қелиплишивөрди. Қанунлар из-чиллаштурулуп, рәтләнди. Әнді уни пүткүл мәмликәт бойичә назарәт қилип, башқуруш баш қазига жүккәнди. У асасен өлүм жәзасиға бағлиқ ишларни қариди. Қалған жинай ишларни йәрлик қазилар һәл қилди. Жинай қанунлар бойичә һәр түрлүк жазалаш системиси шәкилләнди. Уларниң ичидә өлүм жәзаси, пут, бурун кесиш, үзиге қара тамға бесиш, зинданга ташлаш охшаш қаттиқ түрлириму болди. Әттөй қилинган жинайәтлөргө егир, байқимай қилингандарға йенигирек жаза қоллинилди. Бунин өзи шу заманлардилә қанун бойича пикир-мулаһизиләрниң биркәдәр риважланғанлыгини көрситиду. Падишалар аталған башқуруш хизметлиригө адәмләрни өзлири тайинлап турди. Мана шундақ сәясий түзүм хитай һөкүмдарлириниң әлдикі һөкмини күчәйтти.

Жәмийәтлик түзүмі. Қедимиң Хитай жәмийитидә асасен әрләр башчылиқ қылған айлә болди. Аилиләр йеза жәмийитигө бирикти. Адәтте йәр 9 қисимға бөлүнди. Униң бири падиша хизметчилиригө бегишланды. У йәрни қалған 8 қисимниң адәмлири бирлишип первиши қилди. Йәрни пайдилинишниң бу системиси шу жәмийәт өзалирини бириктүриду, инақлигини ашуриду дәп несапланды.

Чин сулалиси йәрни сетишиңқа вә сетивелишқа рухсәт берди. Бу соң деханчиллиқни тәрәккүй әткүзүшкә йол атты. Мундақ егиликләрдә кәмбәрәл деханлар билән қуллар ишлиди. Падишалар бәзидә өзиниң үеқинлири билән адил хизмет қылғандарға йәрни униңдикі адәмләр билән қулларни қошуп согига берәтти.

Б.ә.б. III минжиллиқтила Хитайдың ипәк рәхтләр ишләнди. Нә epis ипәк рәхтләрни һәр түрлүк бояқлар билән бойиганда, улар көзниң үегидәк чирайлик көрүнәтти. Байлар билән ақсүйәкләр, башлиқлар өзлириниң аланидилиги билән сәлтәнәтлик наятыны перикләп көрситиш учун, ипәк рәхтләрдин кийим кийишкә интилди.

Хәлиқ қозғилаңлири. Содиниң аланидә сүръәт билән риваҗлиниши, йәрниң көп қысмины ихчам топ өзалириниңда егилиши жирик ақсүйәкләр билән байларни техиму күчәйтти. Улар әмгәкчи хәлиқни езишни бурунқидинму ашурди. Падиша һөкүмитиниң басқунчиліқ жүрүшлири учүнму мебләг најәт еди. Шуңлашқа улар селиқни көпәйтти. Бу аддий пухраниң униңсизмү егир налини мүшкүлләтти. Хәлиқниң һөкүмәткә қарши наразилигини күчәйтти.

Б.ә.б. II
минжиллиқтика
Хитай турушлук
жайи

Жұп билән иш

Иккى қозғилаңға
вени диаграмми-
сина түзүңдер.

Хитай долити
қандақ падишилиқ-
ларга парчилинип
кәтти?

Мәмлікеттә хәлиқ қозғилаңлири башланды. Өндөр қозғи-
лаң б.э-нин 18-жили партлиди. Қозғилаңны Фан Чун деген
адәм башқұрды. У қозғилаңчиларға башқылардин пәриқлиниш
үчүн, қешини қызил бояқ билән бояшни бурниди. Шуңлашқа
бу қозғилаң «Қизил қашылқтар қозғилиңи» дәп аталди. Б.э-нин
23-жили қозғилаңчилар мәмлікәт пайтәхтини бесивалди.

Бирақ әмгәкчи хәлиқиң әһвали анчә яхшиланмиди.
Б.э-нин II өсириниң ахирда қозғилаңның үеси долқуни баш-
ланды. Бу қозғилаңчилар бешіға сериқ яғлиқ тәсіп жүрди.
Тарихта «Серік яғлиқ таңғанлар қозғилиңи» дәп аталған
қозғилаң Чжан Цзяо билән униң иккиси башқұрды. Қозғилаң 20 жылға созулды. Бириде «Серік яғлиқ таңғанлар»,
бириде һөкүмәт қосшуны галибийәткә йетип турды. Шималдин
көчмәнләр үзүкими күчәйди. Ахире қедимий Хитай дөлити үч
падишилиққа парчилинип кәтти.

1. Қедимий Хитайдың йеза егиліги қандақ риважланды? Декан-
чилиққа алғанда әһмийәт беришниң сәвәплири немідә дәп
ойлайлар?
2. Һүнәрхончилік билән сода тәрәккияты һәккідә немә билисиләр?
3. Қедимий Хитайдың дөлтни башқурушуның мурәккәп системеси
немиси билән алғанда болды?
4. Хәлиқ қозғилаңлири мәхситигө йетөлидиму?

Әлчиниң сөяһити

У Динин падишилиги вақтіда Чжан Цзян императорлук күзәтте хизмет қылды.
Чжан Цзян күзәт офицери супитидә юәҗи қәбилисигә Гану исимлиқ құл билән
билле беришқа тилем билдүрди.

Улар Шанси провинциясынан чиқып, топ-тогра һүнларға дуч көлди. Һүнлар улар-
ни әсиргә елип, ез даһирииге йәткүзді. Даһи: «Юәҗи мениң шималимда яшайду.
Ханылықтарниң уларға өлчи өвөтишкә қандақ жүрьеити йәтті? Мән сениң Хань импе-
раторини ташлишини халаймән. Сениң маңа баш әккүн келәмдү?» – деди.

У Чжан Цзянның өзігә қалдурды. Чжан Цзян һүнларда он жилдин ошуқ турды.
Даһи униңда аял елип барды. Униңдін оғул тапти... һүнларның ғәріптикалық йеридә
туруватқанда, у өзи билан билле өвөтилғанлар билән қатты.

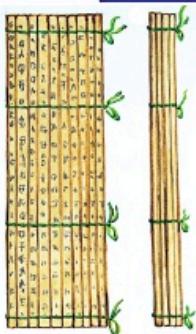
Чжан Цзянның сөяһеткә атланғанда, униң билән билле йүздін ошуқ адәм кәткөн
еди. Он үч жилдин кейин пәкәт иккисила қайтти. Чжан Цзянь Давань, өң юәҗи,
Дася, канцзор йөрлириде болды. Сеңбәтләрдин уларниң әтрапида йәнә бәш-алта
өң дөләтниң бар екәнлегини билди. У императорға мөшү йөрлөр билән униңдикі
һәммә нәрсиләр вә ғәріп өлкілири тогрилиқ аңлиғанлирини ейтип барды.

Қедимий Шәриқ тарихи бойичө хрестоматия.

B. В. Струве вә Д. Г. Реддер төһірлігіндө. М., 1963, 489-б. (рус тилида).

§20.

ҚЕДИМИЙ ХИТАЙ МӘДӘНИЙИТИ

Қедимий Хитайниң бамбук китаплари дүнияда бириңчи

Йезик. Хитайдың нағайити кона дәвирләрдә иероглифлик йезик пәйда болған еди. Хитай иероглифлери тикидин, жуқуридин төвөнгө йезилиди. Хитай йезиги – дүниядикі әң тәс вә муреккәп йезик. Шунциңа қаримай, Хитайдың б.э.б. I миндиллиқтің бириңчи йеримидиле китаплар йезилған екен. Улар көңслиги 4 см, узунлуғи 20–40 см-гиче яғач *тахтайчига* йезилипту. Тахтайчилар тикидин, йезиги бар бәт үстигө қаритилип, ондин солға рәтлининп, жип билән тизилған. Б.э.б. I миндиллиқтің оттурисида ишектәр рәхткә йезишқа башлиди. Б.э.б. II әсирдә Хитайдың қәғәз пәйда болди. Шундақ қилип, дүнияда бириңчи қетим қәғәзгә йезиш шекилләнді.

Хитайниң шу қедимий заманлардикі иероглифлик йезиклери назарғычә сақланған.

Әдәбиети. Бизгә қедимий Хитайниң көплігөн әдәбий әсәрлери мәлум. Шуларнин әң конилириниң бириңде дүнияниң яритилиши һәккүдә мундақ дейилиди:

«... Узақ вакит аләмни қалаймиқанчилиқ бесип турди. Нечнәрсиниң ажрытып, билиш мүмкін әмәс еди. Андин кейин *Йоруқ* билән *Қараңғы* мәлум болди. Асман вә *Йәр* шәкилләнди. Дәсләпкі адәм пәйда болди. У *Паньгу* дәп аталди. Бу бәк зор адәм узақ яшиди. У өлгөндөн кейин, униң тенидин тәбиәт билән адәм пәйда болди. Униң нәпәсі шамал билән булутқа, авазы һаваниң гүлдүрлишигө, сол көзи – күнгө, оң көзи – айға, қоллири билән путлири дүнияниң төрт булуцига, гәвдиси – бәш үоган таққа, тенидин чиққан төр ямғұрга айланған. Қени дәрия болуп йәрдә акти. Булжұңлири топиға, чачлири чөп вә дәрәкқә айланған. Чиш вә устиханлиридин ташлар билән металлар, мейисидин есил ташлар пәйда болди».

Кедимий Хитайниң нахша-шеирилируму, шаирлируму көп болған. Шуларниң бири – б.э.б. II әсирдә яшиған *Сымы Сянжу* исимлиқ шаир. У шеиририда өз наягиниң көпірәк һекайә қылған.

Сымы Цянъ һәккүдә. *Сымы Цянъ* б.э.б. 151-жили дүнияга келди. Сарай мунәжиминиң аилисидә туғулғиниңа қаримай, у яш чегидила наятының рәһимсиз мәктивидин өтти.

	Жуқурида
	Төвәндә
	Адәм
	Коршав
	Туткун

Хитай иероглифлери

Бу мұним!

Тирек сезләр:

- ❖ Йезик
- ❖ Қәғәз
- ❖ Паньгу
- ❖ Сымы Сянжу
- ❖ Сымы Цянъ
- ❖ Илим-пән
- ❖ Мұваффәқиятләр

Ижадий яңдишиңдар!

«Паньгу билән униң тән әзалиридин яритилған дүния» мавзусыға рәсім сизиңдар.

Жұп билән иш.

«Тарихий язмилар»
кластеринің ясаңдар.

Деханчилиқ билән шуғуланди. Кона әсәрлөрни оқушқа көп көңүл бөлди. Һәтта он яшқа кәлгөндә, уларниң нурғунини ядқа билди. 20 йешида мәмликәтни арилаш үчүн, сөяһәткә атланды. Шундақ қилип, өз елиниң көплигөн йәрлириде болуп, чоң наң тәрбийисини жиғди. Дадиси вапат болғандын кейин, сарай тарихчиси болуп тайинланды. Дадисиниң вәсійитті бойичө, хитай елиниң тарихини йезишқа киришти.

Сымы Цянь – Хитай тарихиниң атиси. У китавини «Тарихий язмилар» дәп атиди. Бу китапни йезишта у «асман билән йәрниң арисида бәк қедимий заманлардыму вә беріки күндіму болуватқан өзигиришлөрниң мәнасини қүшениши» мәхсөт қылди. Шунлашқа униң китави қедимий дүниядикі әң баһалиқ тарихий әсәр болуп қытты. Китапниң бәзибир баплери хошна хәлиқләр билән өлләргө бегишланды. У мәлumatтар бүгүнкі таңғыч бирдин-бир язма мәнбө болуп несаплиниду. Мәсилән, қедимий қазақ тарихини йезишта Сымы Цяньниң мәзкүр өмгиги пайдилиниливатиду.

«Тарихий язмиларда» хитай тарихиниң бәк чоң дәвирдікі – иккі йерим миң жылдикі – вақиәләр баянланиду. Өз өмгигинин һәжкими һәққидә Сымы Цянь мундақ дәп йезипту: «Он жәдәвәл, он иккі асасий ениқлима, сәккиз обзор, оттuz варислиқ қәбилиләр билән фамилияләр, йәтмиш айрим монография – һәммиси үйз оттuz умумий бап яздим».

У бу өмгигидә ривайәт-некайилөрдинму тарихий һәқиқәт издәйди. Кона жилнамиларниң үесиши үсулини пайдилиниду. У даниларниң, натиқларниң, шаирларниң бәдийи сөзлири, әдәбий тил көң түрдә пайдилинилған һәжкимлик өмгөк болди.

Жилнамиларни үесиши үсулига Сымы Цянь киргүзгөн йәнә бир йецилиқ көрнәклик, атақлиқ адәмләрниң тәржимәһал характерлиқ тарихини қошуп hekайә қилиши еди. Айрим адәмләрниң наятыни шу чағдикі әлниң умумий әһвали, алайыдилуклири тоғрилиқ мәсилиләр билән бағлаштуруп тәсвирләйди. Шундақ қилип, һәрбир адәмниң қоңқур hekайә қилинған наят тарихини языды.

Сымы Цянь өмгиги кейинки дәвирләрдикі көплигөн тарихчилар үчүн үлгө болди.

Қедимий Хитайдың қәғез ишләпчиқириш

Хитайда ясалған түнжұқ компас

Әң қедимий сейсмограф

Илим-пән. Деханчилиқ билән қурулуш ишліри көплігөн илмий саңаларниң шәкиллінишигө тәсир қилди.

Мунәжімләр асман жисимлириниң һәрикитини, орун алмаштурушини йетүк тәтқиқ қилды. Шуниң нәтижесидә хитай мунәжімлири аләмдә бириңчи болуп жиленің узақлигини дәл несаплады чиқты. 1 жылда 365, 25 төвлүк, йәни 365 күн вә өзінде 24 тәуелсіздік болады. Хитай мунәжімлири юлтузлуқ асманниң әхритисини яси迪. Униңда Төмүрқозук юлтузиниң отрапига топлашқан 28 юлтуз көрситилди.

Қедимий хитайлықтар үч танаплиқ йәр пәрвиш қилиш усули билән суғириш йоллири, ипек қурутини өстүрүш, чай чатқанлирини күтүш тоғрилиқ мәлumatларин қалдурған.

«Чай» сөзи хитайдын чиқты. Дәсләп чайни бемарниң күч-қувитини сақтайдыган дора сүпитетінде пайдиланған. Кейинрәк услуга териқисидә қолланды. Шундақ қилип, у башқа әлләргімү тариди.

Бизниң әрамизниң дәсләпкі өсирлириде Хитайда илим-пән башқа көплігөн әлләрдин хелә алда турди. Шуниң нәтижесидә илим-пән адәмгә хизмет қилишқа башлады. Көплігөн кәшпияттар билән یецилиқтар дунияга кәлди.

Сәнъет муваппәқијәтлири. Хитайда аләмдикі әң дәсләпкі компас көшип қилинди. У назиркі компасқа охшимигини билән, шу дәвірниң өзіндегі дунияниң төрт тәрипини ениң молжалашқа имканийәт берді. Хусусен, хитай деңизчилири мөшү компас арқылы очуқ деңизге чиқип, Һиндистан йеригөндө баралатты.

Әң қедимий сейсмографни, йәни йәр тәврәшни алдин-ала молжалашқа, йәр тәвригендә униң қәйірдә, қанчилик дәріжидә болғинини ениқлашқа мүмкінчилік бериды. Шунда компас көшип қылған хитайлар еди.

Хитайда ойлан тепилған, инсаннан үчүн бүгүнму хизмет қилип келиватқан нәрсениң бири – қәғәз. Қәғәзни улар кичик, юмшитилған рәхтләрниң қалдуқлирини мәхсус пәнчәтә қайнитип, қоюқ наләтке көлтүрүп, андин қәғәзгө айланудурди.

Милтиқ етишқа бегишланған оқ дорисини дәсләп ойлан тапқанму хитайлар. Шуниң билән билле жукурида қәйт қилинған ипек рәхтни, юлтузлар әхритисинимү хитайлар көшип қилды.

Сорап коруңлар!

Дадаңлар билән апаңлар, боваңлар билән момаңлар чайниң қәйірдін чиққанлигини вә дәсләп немә үчүн пайдиланғанларини биләмдекин?

Тәжірбә откүзүллар!

Бир йәрни бөлгүләп, компас яки GPS ни пайдилинип, мәнзилгө йетип коруңлар.

Ядигларға чүшириңлар!

Йәр тәвригендә қогдиниң үйлірініп биләмсилер?

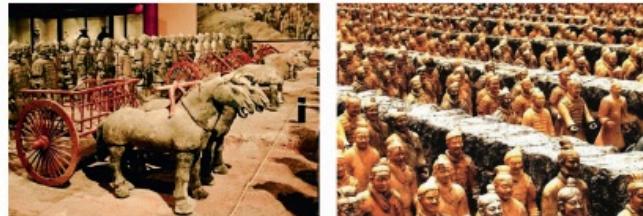
Еникәләлар!

Назирки қөгөзлөр
немидин ясилди?
Казақстанда қөгөз
ишлөпчикиридиган
мәнкимиләр барму?

Төрт ат қошулған қосп
чакълық нарву

Терракотлуқ
жәңчиләр

Терракотлуқ ләшкәрләр. 1974-жили 5 метр чоңкурлуктын қедимиң жәңчиниң ядикарлигини тепилди. Буни аңлиған археологлар қезиш ишлирини давамлаштуруш жәриянида дунияда йоқ, тәңдашсиз йеңелиқ ачти. Йәр астидин 8099 жәңчі билән һәрбий атларниң ядикарлиқлири тепилди. Бу ядикарлиқларни Цинь Шихуанди ясатти, дәп несаплиниду. Гилдин пиширилип ясалған бу ядикарлиқлар *терракоттуқ жәңчиләр* дәп атилиду. «Терракот» деген бирнөччә күн уда 1000 градуслуқ температурда пиширилған сериқ яки қызил гил.

Буниңдин 2200 жил бурун ясалған бу һәйкәлләр зор маһарәттин далаләт бериду. Шунчә көплүгигә қаримай, улар бир-биригө неч охшымайду. Бу шу дәвирләрдилә Хитай дөлитетиниң һәрхил хәлиқләрдин төркүп тапқанлигини көрситиду. Үз-қияпити, кийми билән қурал-ярақлири наһайити устилиқ билән тәсвиrlәнгән. Пәңтә бир аләнидилиги – жәңчиләрниң бойинин һәқиқий адәмләрдин егизирәк, 190–195 см болушыда. Устилар тәйяр болған һәйкәлләрни миң градуслуқ очақта пишарған. Андин кейин рәссамлар тәбиий бояқлар билән бойиган екән.

Терракотлуқ жәңчиләр қедимиң Хитай дөлитетиниң, болупmu униң қошуниңиң құдрәт-күчини көрситиду. Терракотлуқ ләшкәрләр Улук Хитай сепили билән Шаолинь ибадәтханиси охшаш дуниявий әжайип ядикарлиқ дәп несаплиниду. У 1987-жили ЮНЕСКОның дуниявий ғәзниси тизимиға кирди.

1. Қедимиң Хитай йезигиниң аләнидилиқлири билән қураллирини тәрипләңдер.
2. Дунияниң пәйда болуши тогрилиқ хитай ривайитигө бағлиқ немә ойлайсиләр?
3. Сыма Цянниң «Тарихий язмилири» немә дәйду? Униң йезиш усулидике аләнидиликләр қандак?
4. Хитайдики мунәжимлик билән географиялик билимләрниң тәрек-цияти һөккідә немә ейтисиләр?
5. Хитайларниң мувәппәкійәтлирини тизимлаңдар.
6. Терракот деген немә? Хитайдики терракотлуқ жәңчиләр тогрилиқ немә билисиләр?

VII БАП
ҚЕДИМИЙ ГРЕКИЯ

§21. ГРЕКИЯНИЦ ҚЕДИМИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ

Бу мұнім!

Қедимий грекияниң географиялық шаралы. Европиниң жәнуби қысмасыда деңизларга чегаридаш орунлашқан Балқан йерим арали бар. Балқан йерим аралини Эгей, Ионий вә Йөр Оттура деңизлири қоршап туриду. Мошу Балқан йерим аралиниң жәнубида Грекия орунлашқан. Йери тағлік, идирик келиду. Тик қапталлық тағлар Грекияниң тәкши-түз зимишини бир-биридин бөлүп туриду. Улар пәкәт бәзи өткәлләр билән өтәңдәр арқылы алакалишалатти. Сүйи мол дәриялири билән түзләңгилкләр бәкму аз болди. Тағ идири-қапталлирида һәрхил дәрәкләр, чатқаллар билән чөпсіман өсүмлүккләр өсәтти. Түзләңгилриде үзүм билән зәйтүн яхши пәрвиш қилинди. Пәкәт гайибир кәцирәк түзләңгиларла деханчиликқа, асасен арпа естүрүшкә қолайлық болди. Грекиядә төмүр, мис, күмүч, мәрмәр кан орунлири көп еди. Бу грекларниң қедимдинла һұнәрхенчилик билән шуғуллинишига ижабиј тәсир қылды.

Тираж сөздәр:

- ❖ Географиялық шаралы
- ❖ Минойлук цивилизация
- ❖ Кнос
- ❖ Ахейлик Грекия
- ❖ Эллада
- ❖ Фреска
- ❖ Микены цивилизацияси
- ❖ Гомерлик дәвір

Жұп билән иш.

Хәритидин қедимий Грекияниң шәһерлеріри билән аралларини атаңдар.

Қедимий Грекия

Ойлениңдер!

Падиша сарийини
немишке лабиринт
килип салиду?

Қедимий Кносс
шәһириниң
харабайлири

Қедимий Фест
шәһәрчеси

Көплігөн түзлөңлөр деңизга йеқин еди. Уларда, болупмұ Егей деңизи орунлашқан шәркій қырғақлирида, кемә тохташқа қолайлық көплігөн пристаньлар болды. Улар арқылы деңизға чиқыш имканийити мол еди. Шуңлашқа греклар қедим замандында деңиз йоллери арқылы қошна әлләр биләнла әмәс, жирақтыки мәмликтәләр биләнму мұнасивәт орнатти. Деңиз греклар турмушыда вә қедимий Грек дөлитиниң риважлинишида бебаһа роль атқаруди.

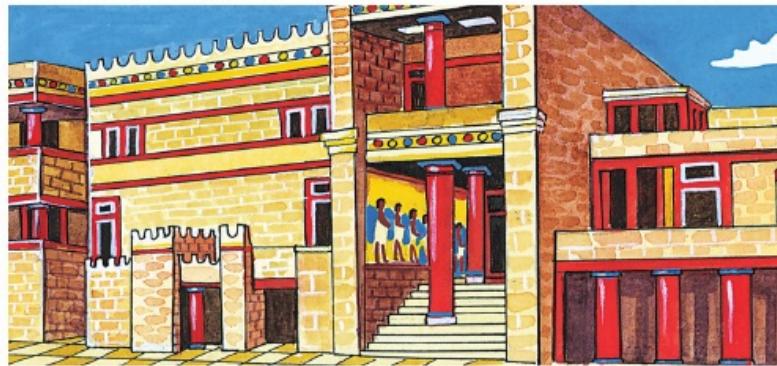
Деңизларда белиқ көп еди. Эгей деңизидә араллар нургун болуп, уларниң көпі бир-биригө бәкмұ йеқин орунлашти. Бу аралларниң әң ҷоңи – *Крит арали*.

Тәбиий-географиялық шаралыт бойичә Грекия үч қисимға бөлүнди. Улар: *Жәнубий*, *Оттура* вә *Шималий* дәп атилиду. Жәнубий Грекияни *Пелопоннес* дәпмұ атайду.

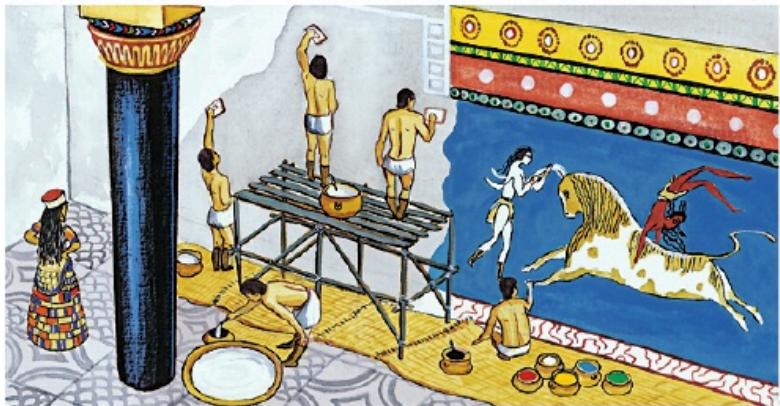
Минойлуқ цивилизация. Европидики иптидаиц цивилизация б.э.б. 2000-жиллири *Крит аралида* қелипlaşти. Уни исми ривайәткә айлаган Крит падишаси Миносниң намы билән *Минойлуқ цивилизация* дәп атайду. Бу ҷоң арал Йәр Оттура деңизиниң африклиқ вә азиялық қырғақлирига елип баридиган деңиз йолига ятти. Шуңа минойлуқтар Мисир билән Қошдәрия охшаш цивилизацияләр тәсирини әтигән һис қылды.

Шуның билән биллә б.э.б. 2000-жиллири критлиқтар бронзини пайдилинишқа башлиди.

Тәрәкқиятниң бу басқучида бирнәччә дөләт пәйда болды. Униң испати қезиши ишлири давамыда тепилған *Кносс* вә *Фест* сарайлиридур. Археологлар Кносс шәһириниң қезиши жәриянида 300гә йеқин бөлмиси бар, көплігөн дәлнізләрдин ибарәт зор сарайни тапти. Греклар бу сарайни *лабиринт* дәп атған.

Кностикі падиша сарийи

Сарай ичини рәсим (фреска) билән нәқишләш

Лабиринт дәп көплігөн бөлмилири билән дәлхизлиридин тенәп қалғидәк гайәт зор имарәтни ейтиди.

Минойлуқ цивилизацияның әң алый тәрәккияти б.э.б. XVI әсир билән XV әсирниң биринчи йерими болди. Мошу чаңда Крит сарайлири, болупмұ Кносс сарийи қайтидин қәд көтәрди. Пүткүл Крит арали Кносс падишасыга бекінди. Аралың һәрқандақ булуци Кносс билән кәң вә әплик йоллар арқылы бағлинип турди. Крит Йәр Оттура деңизиниң шәрқидиқи құдратлық деңиз бөлигигө айланды.

Миной цивилизациясиниң әжайип ядикарлиқлири тамларға селинган рәсимләрдүр. Тамлардикі фрескаларда адемләр, һөрхил нағынлар, өсүмлукләр, құшлар билән деңиз жәніварлары тәсвирләнгән. Фреска – сугақ қурумай туруп тамға сизилған рәсим. Рәсимләр ақ, қызыл вә қоңур бояқларни пайдилинилип сизилған.

Минойлуқ бәдииң сәнъетниң алайидилигиниң бири – буқа билән оюн рәсимлири. Бар күчи билән чепип келиватқан буқиниң үстидә акробат һәр түрлүк оюн көрсәтмәктө. Уларниң алдida вә кәйніде икки қыз тәсвирләнгән.

Б.э.б. XV әсирниң оттурисида минойлуқ цивилизация налсирашқа башлиди.

Ахейлиқ Грекия. Б.э.б. II миңжыллиқниң бешіда Балқан йерим аралиға шималий-шәриқтиқи Дунай дәрияси тәрәптиң ахей қәбилилири бесиси киришкә башлиди. Ахейлиқлар грек қәбилилири еди. Улар өзлирини эллинлар дәп атиди. Уларниң иеңи ели билән йери Эллада дәп аталди. Эллада аталғуси пүткүл Грекиягә нисбәтәнму қоллинилди.

Хәтәрлік
акробатикилік уесул

Ениқланцлар!

Сәнъетниң бу
түри назир
сақланғанму?

1876-жили Генрих
Шлиманиң Микени
шәһиридикі қезілма
ишлири

Кезиң ишилири
натижисында 5 ယәр асти
падиша мазары енілди.
Улардин 16 адемнің
қалдауқлары: бронздын,
алтундын, күмүчтін, пил
сүйеклиридин ясалған бай
ғәзә тепилди. Тепилған
археологиялық монбаләргө¹
қарап, микениликтарда
цивилизация нағайити
жукуры дәріжидә
болғанлигини көрүшке
болиду.

Тәілліл қилицлар!
Әсәр немишкә
«Троя» дәп аталған?

«Троя»
кинофильмини көрүп,
универдик асасий
қоһриманларниң
паалийитигे баһа
берицлар.

Ядицларга
чүшириңлар!

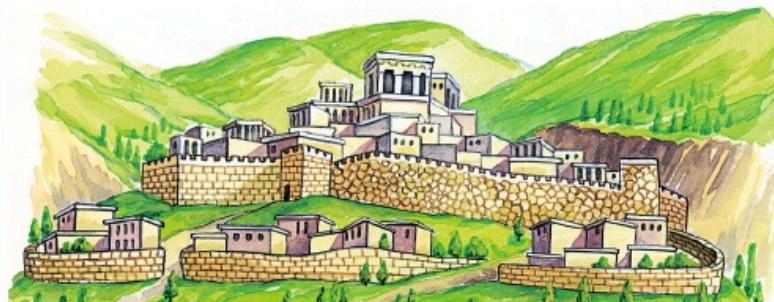

Гомерлик дәвирин
қазак даласидиқи
цивилизация билөн
селиштуруңлар.

Несаплаңлар!

Нәр цивилизация-
ниң қанчә әсирге
созулғанлигини
сөзлөп берицлар.

Микени шәһири

Ахейлиқларниң сарайлири асасөн Грекияниң жәнубидиқи Пелопоннестин тепилип, тәтқиқ қилинди. Улар Микени, Тринф, Пилос сарайлиридур. Уларниң ичиде Микени сарийи алайында көз тартыду. Шунлашқа ахейлиқлар төрәққиятиниң бу дәвери *микени цивилизациясы* дәп атилиды.

Микенилиқ сарайлар Крит аралидиқилердин қелин тамлиқ истеңкамлири билөн пәриқлиниду. Егирилиги 12 тоннiga йетидиган наһайити зор ташлардин қелинлиги 4,5 метрга, егизлиги 7,5 метргичә болған сепиллар селинган. Бундақ истеңкам-сепиллар сирттін көлгөн дүшмәндін қоғданиш үчүн ясалған.

Б.э.б. 1200-жиллири Микени падишаси Агамемном ахейлиқларниң бирлешкен қошунига рәхберлік қилип, Кичик Азиягә көлди.

Улар бу йәрдикі Троя шәһирини бесивалди. Ахейлиқларниң бу жүрүши тогрилиқ кейини्रәк «Илиада» ва «Одиссея» намлық дастанлар вұжутқа көлди. Уларда бу жүрүшниң узаққа созулидиганлиғи некайә қилинған.

Мана мешундақ әһвалда шималдин грекларниң йеңи қәбилиси – *дорийлар* бесип киришкә башлиди.

Б.э.б. XI–IX әсирләрдіki Грекия. Б.э.б. XI – IX әсирләр Грекия тарихида *гомер дәвери* дәп атилиды. Чүнки бу дәвир асасөн грек шаири Гомерниң «Илиада» ва «Одиссея» намлық дастанлири бойичә баян қилиниду. Дорий басқунчилігі давамда Грекия йүзлигөн жилларға артқа чекинди.

Гомерлик дастанларда сарайлар, мәркизий истеңкамлар, фрескилық рәсимвелер тогрилиқ нечиндерсә ейтілмайду. Уларниң орниға аддий турмуш тәсвирлиниду.

Лекин Грекияниң гомерлиқ дәвридә өзигө хас соң йецилиқларму йұз берди. Бу төмүр өзләштурушниң башлининиши еди. Төмүрдин ясалған палта, орғақ тепилди. Төмүрдин әмгәк қураллирини ясаш шу заман үчүн техникилиқ мұваффәқийәт еди. Бирақ бу жәриян наһайити аста болди. Шуңа гомерлиқ дәвир мәдәнийити крит вә микени дәвирилиридин хелила төвөн турди. Уни археологиялық мәнбөлөрла әмәс, гомерлиқ дастанларму дәлілләйдү.

Бу дәвиридики асасий егилик саһалири мал бекиш вә йәр егилиги болди. Дастанларда етиздики әмгәк кәң тәсвирленини.

- Грекияниң географиялық орунлишиш аланиялыклириниң сөзләп берилдер.
- Контур хәрите Грекияниң үч қысманиң үч түрлүк бояқ билән тәсвирләндлар.
- Микени цивилизациясынан хас археологиялық мәнбөлөрниң тизиминиң түзүлдлар.
- Эллинлар деген кимләр? Эллада аталгуси немине билдүриду?
- «Гомерлиқ дәвириниң» асасий йецилиги немидә?
- «Гомерлиқ дәвирдә» егиликниң қандақ саһалири риважланди, қандақ саһалири төрәккүй қылмиди? Сөвөвниң чүшәндүрүңлар.

Топ билән иш!

Қедимий Грекия цивилизациясынан тарәкқияттың қаралат, тизимиң төгөрә орунлаштуруңлар.

Қедимий Грекия цивилизациялыриның тарәкқияттың қаралат, тизимиң төгөрә орунлаштуруңлар.

- Минойлук дәвир
- Гомерлиқ дәвир
- Микени цивилизацијасы

Тарихий намайәндиләр

Гомер вә униң дастанлари

Гомер – б.з.б. XI – VIII әсирләр әтрапида яшиған қаргу шаир. Униң «Илиада» вә «Одиссея» намыл дастанлары близгиче йетип көлгөн. Греклар мөшү дастанлары үчүн Гомерни бәк һөрмәтлігін. У қолига киғара намыл музыкалық әсваланни тутуп, бир шәһердин иккинчи шәһергө берип, өзинин дастанларынин ядқа ейтқан. Гомеринин «Илиада» вә «Одиссея» дастанлары б.з.б. VIII әсирдө ейтилип, б.з.б. VI әсирде қөғезгө чүширилгөн деген тәхмин бар. «Илиада» дастаны Илион (Троя) шәһири үчүн болған жәнә бегишланған. «Одиссея» – Троя жүрүшидин кейин әлгө қайтқан Одиссейниң сәргүзаштырынның тәсвирләйдиган әсәр.

Гомер дастанлары узак вакит әдәбий әсәр сүптиде қараштурулуп көлгөн. Пәкәт археологлар Троя шәһириның болғанлыгини испатлғандын кейинла, униң дастанларының тарихи өткізділігін жөндеуде көрсетілді. Шуңа қедимий заманлардың греклар тогрилиқ йөзилгән мәлumatлар тарихий мәнбө сүптиде қараштурулушқа башылди.

Чүнки дастанларда қедимий грекларның наят-нәпаси, урпи-адәтлири вә диний етиқатлары баян қилини. Дастанларни окуп, биз қедимий греклар кәспинин, турған жайинин, әмгәк қураллиринин, курал-ярақлиринин қандақ болғанлыгини билимиз. Шунлашқа б.з.б. XI – IX әсирләр Гомер дәвери дәп атилиди. Гомер дастанлары әдәбий әсәр болғанлықтын, әпсанивий, ривайәтлик мәлumatларғаму толупташқан. Бәдий тәсвирлөш наһайити көп. Пәкәт улардин тарихий мәлumatларни хиллавелишни билиш керек.

Бу мұним!

Асасий тираж сөзләр:

- ❖ Шәһәр-дөләтләр
- ❖ Афина
- ❖ Архонт
- ❖ Драконт
- ❖ Солон
- ❖ Клисфен
- ❖ Демократия
- ❖ Илоттар
- ❖ Олигархия

§22.

ГРЕКИЯЛИК ШӘНӘР-ДӨЛӘТЛӘР

Б. э. б. VIII – VI әсирләрдики өзгиришләр. Б.э.б. VIII – VI әсирләрдә Грекиядә чоң өзгиришләр йүз бәрди. Уруқлуқ-қәбиләвий мұнасиветләр питираپ, орнига хусусий мұлуккә аласланған система қелиплишишқа башлиди. Йеза егилигидә үзүм билән зәйтүн, мевә дәрәқлири билән өсүмлүк өсириш тез тәрәккىй әтти. Уларни пәрвиш қилиш учун күтүм вә мәбләғ тәләп қилинди. Шуңа кичик вә оттура егиліклөр учун йәр егилиги пайдисиз еди. Улар йәрлирини сетишқа мәжбур болди. Шу жәриянда егиліккә қолайлық йәрләр пәйдин-пәй ақсүйәкләрниң қолига жигилишишқа башлиди. Буниң һәммиси мұлкий вә ижтимаий бөлүнушни ზоңқурлатти. Кичик топ жирик йәр егиліригә, көплигөн деханлар йәрсиз кәмбәғелләрге айланды.

Һүнәрвәнчиликтиму мұним өзгиришләр башланди. Улар әнди шәһәрләргө жигилишишқа башлиди. Тәмүрдин қурагасван, қураг-ярақ ясаш яхши риважланды. Деханлар зөрүр һүнәрвәнчилик буюмлирини шәһәрдики устилардин сетип алидиган болди.

Греклар учун хусусән ашлик йетишмиди. Шуның билән биллә тәрәккىй етиватқан һүнәрвәнчилик учун төмүр билән мис, бронза керек еди. Шәһәрләрдә қуруулуш учун ягач йетишмиди. Буларни пәкәт деңиз арқылы җәткүзүш мүмкін еди. Шуңлашқа сода билән кемә ясаш көң үйксәлди.

Грекиядә қедимий шәриқтиigidәк жирик йәр егилиги қелиплашмиди. Грекларда бир мәркәзгө бекінған чоң дөләт болмиди.

Шәһәр-дөләтләрниң қелиплишиши. Греклар турмушыда шәһәрләр мұним роль атқурушқа башлиди. Улар асасен деңиз бойлирида яки шуницаға йәқин йөргө орунлашти. Шәһәрләр билән уларниң әтрапидики аһалилық жайларла бирикіп, айрим дөләт сұпитидә һәкүм сүрди. Мундақ шәһәр-дөләтләрни полислар дәп атиди.

Аристотель полис һәққидә мундақ дәйду: «Шәһәр барлық тәрәпкә ярдәм әвәтәләйдиган мәркәздә болуши најәт. Шәһәргө йәр егилиги мәһсулатлири, ягач материаллар вә мәмлекет қайта ишләш учун сетивалидиганниң һәммиси асан җәткүзүлидиган болуши керек... Шәһәр билән полисниң жими мәйданниниң деңиз билән алақыдар дөләтниң бехәтәрлиги мәхситидиму вә зөрүр болған нәрсиниң һәммиси билән тәминләш жәнәттінму чоң әвәзлік болуп һесаплиниду».

Бир-биригә анчә охшымайдыган йүзлигөн мөшундақ полислар шәкилләнди. Лекин уларниң арисидин икки түрини аташқа болиду. Биринчиси – *агарлық полислар*. Уларда һүнәрвәнчилик билән сода начар риважланди. Полисни кичик байлар топи башқурди. Униң ениң мисали Спарта еди. Иккинчи түри – *һүнәрвәнчилик билән сода, ахча-товар мұнасивити бесим полислар*. Буларда құл әмгиги кәң пайдилинилди. Жәмийәттік турмушта пухралар бәк паалийәтчан болди. Башқуруш системиси демократиялық еди. Буниң ярқын мисали – Афинды полиси.

Афинды дөлитиниң қелипшиши. Афинды Аттикадың башқа аналилік жайлардин алғандылығы униң тәбиий орунлишишига тәсир қилди. У деҳанчилиққа қолайлық түзләнләрниң оттурысыда турди. Деңиздин сәл неридә турғанлықтитин, шәһәргө деңиз қарақчылиридин ховуп туғулматти. Қапталға орунлашқан мәркизий қысманиң истеңкамиму пухта болди. Мөшүларниң һәммиси Аттикадың аналилік жайларниң Афинды әтрапиға бирикишигә түрткә болди. Көплігөн урук даһилири билән ақсүйәклири Афиндың кечуп келишкә башлади. Аста-аста Аттикадың һәммә уруклар билән аналилік жайлар Афиндың урук даһилири мәслинитети арқылың башқурулди. Пәйдін-пәй афиндылық ақсүйәкләр һөкүмранлиқни қолыға алди. Архонт намлиқ йеңи хизмет пәйда болди. Униң лавазими урук даһилиридин жукури еди. Урук ақсақаллири мәслинитетиниң орниға *Areopag* деген йеңи кеңеш қелиплашты. Униңға хизмет қәрәли аяқлашқан архонтлар әза болди.

Ақсүйәкләр көмбәғәлләшкән деҳанларниң мөшүларниң деңизлилігіндең түрди. Шундақ қилип, у бай йәр егисигө айланди. Улар әнді өз һөкминиң қанун йүзидө күчәйтішке интилди. Б.э.б. 621-жили *Драконт* исимлиқ архонт қанун чиқарди. Мәзкүр қанун бойичә хусусий мұлұқчылық қаттық қоғдалди. Асасий жаға өлүм дәп бөлгүләнди. Нәттә бирөвниң көктатлигидин көктат оғрилиған адем өлүм жақасыға кесилидиган болди. Шуңлашқа *Драконт* қануни нағайити шәпқәтсиз қанун деген үкүм қелиплашты.

Солон исланаты. Бу әһваллар *демос* дәп атилидиган деҳанлар билән һүнәрвәнләрниң наразилигини пәйда қилди. Б. э. б. 594-жили архонт болуп сайланған Солон мәмлекәт нағайита чоң өзгиришләрни киргүзди. У әждади Аттикада яшайдыған әр кишиләрниң һәммисини *Афинды пухралыри* (гражданлири) дәп елан қилди. Пухра дәп несапланғанлар қошунда хизмет атқуралиди, хәлиқ жигинлириға қатнашты.

Биливельцдар!

Аваз жигишка
бегишланған
терракотилиқ қача

Афинада сот иши яки сайламға бағлық аваз берішінде сайлигучиларниң мәхпийлигини сақлаш мәхситидә қағыға бронза чақларни селип турған.

Ениңланалар!

Бизниң елимизда аваз бериш қандаң әмәлтө ашурұлиду?

Ата-анаңлар билән мәслинәтлишиңдар!

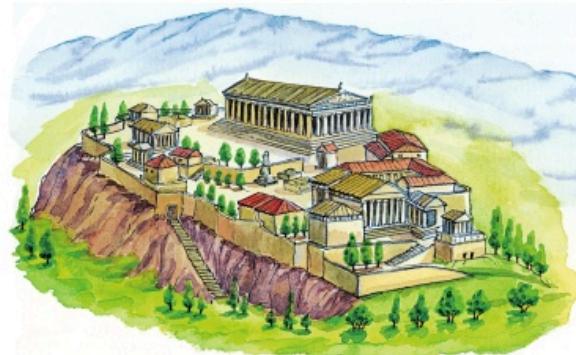

Афины пухралари билән Қазақстан пухралариниң һокуқларини селиштуруп көрүңлар.

Музакирә қылыштар!

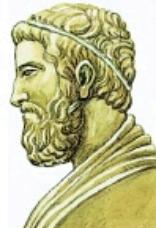
Аттикадық аналилік әйайларниң Афины әтрапига бириккілігө неме тәсір қилды?

Афины акрополи

Барлық хизметләргө сайлиналадыған болди. Іеммә хизметкар сайланған қәрәли пүткәндін кейин, Хәлиқ жигинида һесават берип турди.

Солон 400 адәмдин тәшкил тапқан йеци Кеңеш киргүзди. Үнніңда Хәлиқ жигинида қарилдиган мәсилиләр алдин-ала тәйярленип, муһакимә қилинди. Буның һәммиси хәлиқنىң бесим көпчилегиниң – демосниң башқуруш ишига арилишишига имканийәт яратты. Башқурушниң (идарә қилишниң) бу түри демократия – демос һөкүмралығы дәп аталди.

Солон

Сирттин кәлгәнләргө пухралық берилмиди. Улар ләшкәргө елинмиди, хизметләргө тайинланмиди. Іәтта Афиныда турғуны үчүн, мәхсус селиқ төлиди. Буның һәммиси Афиныда пухра чүшәнчисини наһайити һөрмәтлигөнлигини көрситиди.

Клисфен өзгиришлири. Афины демократиясиниң тәрек-циятида Клисфен киргүзгөн өзгиришләрниң әһмийити зор болди. У Аттикада 10 вилайәтке бөлди. Уларниң һәрқайсысидин 50 адәм Кеңешкә сайлинидиган болди. Бурунқы 400ләр Кеңиши әнді 500ләр Кеңиши болуп өзгөрди. Бу Кеңеш Хәлиқ жигинида қарилдиган мәсилиләрни тәйярлаш билән чәкләнмиди. Әнді 500ләр Кеңиши екимдикі ишларни башқуруш биләнму шүгүллинидиган болди.

Клисфен ишәнчилик, адил адәмләрдин Хәлиқ сотини қурди. У әң алай сот һесапланды. У йәрлик сотларниң һөкмини қайтидин қарап, адил һөкүм чиқарди.

Солон билән Клисфен қанунлири асаслыған Афиныдикі демократиялық тәртип б.э.б. V–IV ғасирләрдә гүлләнди.

Қедимий Спарта дөлитиниң қелиплишини. Пелопоннесниң жөнубий-шәркій төвөсі *Лаконика* дәп атилиду. У йәрдә азирақ болсуму мунбәт түзлици бар Еврот дәрияси ақиду. Б.э.б. XII өсирдә дорийлиқлар мөшү тәвәни бесивелип, Спарта дөлитиниң аласини салди. Спартилиқлар йөрлик аналини улар паналиған йөрлири билән қошуп, бөлүшүвалди. Қаршилиқ көрсөткөнләрни *илотлар* дәп атап, езишкә башлиди. *Илотлар* – йәр егилиги билән шүгүллинин, алған носулиниң йеримигичә роғайинига беришкә тегишлик бекіндилар.

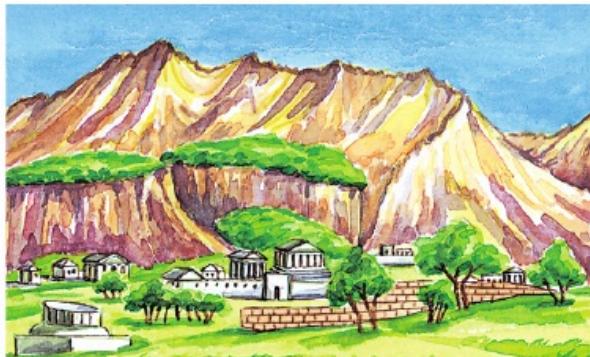
Спартада икки падиша болди. Лекин қедимий шәриқ һөкүмдарлири билән селиштурғанда һәкми чөкләнгән еди. Спарта падишалири уруш вақтida баш сәрдар хизметини атқурди. Течлик вақтта болса, сот вә диний ишлар билән шүгүлланди.

Мәмликтиниң жәми мұним мәсилелери ақсақаллар кеңишиде қарилип, һәл болди. Ақсақаллар кеңиши икки падишлиқтитн 28 ақсүйәк спартилиқтитн ибарәт еди. Һәммә спартилиқлар қатнишидиган Хәлиқ жигиниму можут болған. Бирақ унинда аласән падишалар билән ақсақалларниң бирләшкән мәжлислириде қобул қылинған қараплар тәстиқлинип турди.

Шуниң билән биллә Спартини ихчам ақсүйәкләр топи башқурди. Інкүмранлиқниң бу түри олигархия дәп аталди.

Спартилиқлар турмуши. Сан жәһәттін көп илотларға һөкүмранлиқни қурал күчи билән орнатқан спартилиқлар һәrbий топқа айланди. Спартилиқлар илотларниң әриксиз әмғиги ги нәтижисидә зәрүр нәрсиләрниң һәммисигө егө болди. Шу жәриянда уларниң аддий ишлардин қоли бошиди. Улар бош вақтими деләтлик ишқа вә аласән һәрбий сәнъетни риважландурушқа бегишлиди. Балилирини кичик чегидила жәңғивар роһта тәрбиилиди. Улар йәттә яштин башлап мәжsus

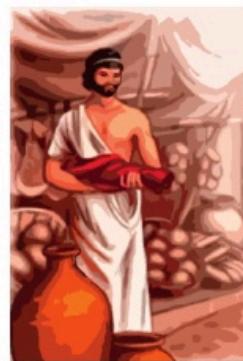
Кедимий
Спарта

Ениклаңлар!

Қазақстанда
покүмранлиқниң
қайси түри
қелипласқан?
Демократия?
Олигархия?

Илот

Топлуқ таллаш!

Лаконикилиқ
нұтуқни мәнір
өзлештүргөн
савақдашырындарни
ениқлаңдар.

лагерьларда өсти. Бу йәрдә уларниң тән чиниктүрушига, бәрдашлиқ вә дадил болушига өң әһмийәт берилди. Қоңларни тиңшашқа, қисқа вә ениң сөзләшкә үгәнді. Шуңлашқа ениқ, қисқа, дәл сөзләш лаконикилиқ нұтуқ түри дәп атилип көтти.

Спартида йәр сетиш мәніншің қилинди. Умумән спартиликтарниң сода вә һүнәрвәнчилик билән шүгүллиниши шәрмәндә дәп несанланған. Келип чиқишиға, жәмәйәттікі орниға қаримастин, спартилиқтар аддий кийинип, охшаш шаралтта яшиди. Спартилиқтар байлиғи билән пәриқләнмиди. Достлириниң арисида тәнтәнилиқ, чирайлиқ, гөзәл буюмлири билән маҳтаниямиди.

Шундақ қилип, Спарта Пелопоннестики полисларниң рәһбиригә айланды. У һәтта пүткүл Грекияға тәсир қилишқа интилди.

1. Б.э.б. VIII – VI әсирләрдә Грекиядә қандақ өзгиришләр йүз бәрди?
2. Шәһәр-деләтләр қандақ қелипласhti?
3. Аристотель полис қандақ болуши керәк дәйду?
4. Драконт қанунуга баһа бериллар.
5. Солон жүргүзгөн сөясәт жәмәйәткә қандақ өзгиришләрни елип кәлди? Бизниң жәмәйәттимиз билән селиштурушқа болидиган йәрләрни байқидиңдарму?
6. Клисфен йецилиқлириниң әһмийити немидә?
7. Спартилиқ тәрбийиниң аланидилликлири қандақ?
8. Лаконикилиқ нұтуқ деген немә? Силәр лаконикилиқ нұқтида сөзләшни қанчилык дәрижидә өзләштүрдүндар?

§23.

ҚЕДИМИЙ ГРЕКИЯНИҢ ЖӘМӘЙӘТЛИК ВӘ СӘЯСИЙ ТҮЗҮМІ БИЛӘН ЕГИЛИГИ

Грек-парс урушлири. Бу уруш б.э.б. 500 – 449-жиллар арилиғида болди. Йерим әсиргә созулды. Мәзкүр уруш қедимий дүниядық әң үзаққа созулған урушларниң бири еди.

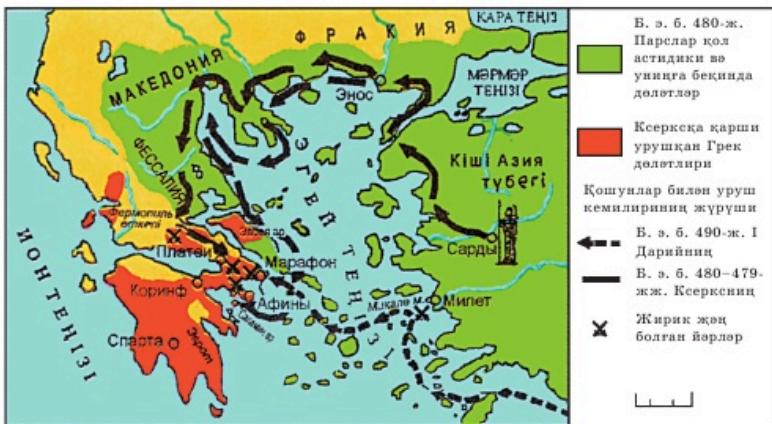
Вақиә мундақ болди. Кичик Азиядикі (назирқи Түркия) грек шәһәрлирини б.э.б. VI әсирниң 40 – 30-жиллири Кир (Кураш) исимлиқ парс падишаси бесивалған еди. Улар б.э.б. 500-жили парс һекүмрәнлигига қарши көтирилди. I Дарий кичик азиялик грек шәһәрлиридики қозғилаңны шәпкәтсизлик билән басты.

Андин кейин балқанлиқ Грекияни бекіндурушни көзлиди. Парслар Эвбей аралини бесивелип, Аттиканиң шималий-шәрқидиқи Марафон түзләңглигінде үстүн көтті. Жәң б.э.б. 490-жили болди. Нәтижәдә греклар ғөлибө қазанды.

Бу
мүнім!

Тираж сөзләрни
ениқлаңдар!

Б.э.б. V өсир грек-парс уруши

Бу галибийәтни хәвәрләш айиги йеник *Фединискә* тапшурулди. У Марафон түзләнлигидин Афиныгичә болган 42 км 192 м ариликни жүгрәп бесип өтүп, «Галибийәт!» дегән сөзни ейтип жиңилди. Униң нөрмитигә Олимпиада оюнлирида мәхсус марафонлуқ мусалиғә жүгрәш бәлгүләнди.

Б.э.б. 480-жили әтиязда Ксеркснинц жүрүши башланди. Греклар уни *Фермопиль* өткүлидә күтти. Греклар женини аймай күрәшти. Ахири парслар мәркизий Грекиягә өтти. Аттика билән униң мәркизи Афины булап-таланди. Бу қуруқлуқтики қошуннинц әһвали мана шундақ еди.

Саламин арали йенидике деңиз жәнеләр арасында өткүлидә греклар галибийәткә йәтти. Ксеркс қошуннинц бир қисмини Беотиядә қалдуруп, кәйнингә қайтти.

Иккى әл арисидики жәнеләр асасән деңизда йүз бәрди. Нәл қылгучи жәң болмғанликтин, уруш узаққа созулди.

Ахири б.э.б. 449-жили греклар билән парслар течлиқ шәртнамә имзалиди. Шундақ қилип, узаққа созулган бу уруш грекларниң пайдисига йешилди. Мәзкүр галибийәт грекларниң униддин кейинки тәрәккиятига, егилигиниң гүллинишигә йол атчи.

Греклар егилиги. Б.э.б. V өсирдә Грекиядә өзигө хас егилик системиси қелиплашты. У асасән құл өмгигиге қаритилди.

Б.э.б. V өсирдә Грекияниң егилик тәрәккиятида һүнәр-вәнчилек сода полислири йетәкчи мәркәзләргө айланди. Улардики йеза егилигиниң аләнидилеги бирнәччә саһаниң қатар можут болушыда еди. Мәсилән, деханчилек, бағвәнчилек,

Хәритигә қарап грек-парс урушидике жирик жәң болған йәрләрни ениқлаңдар.

Биливельцлар!

Пиз устихинидин ясалған рельефлиқ спартилиқ һәрбий кемә рәсими.

Учлук түмшүклюқ һәрбий кемә алди-дике дүшмәнниң кемисини зәхмеләп, суга чөктүрүш үчүн қоллинилгандар. Спартания қуруқлуқ ләшкири, Афиныниң флоти күчлүк болды.

Бирлишин
орундаймиз!

Грек-парс
урушиниң асасий
вақылар тизими-
ни түзүллар.

Нан пишириш

Ашлик, май
сақтайдыган қача

Саламин боғузидики уруш

көктатчилиқ, мал бекиш қатар елип берилди. Арпидин пиширилған нан билән ботқа қедимий грекларниң асасий тамиги еди. Қундиллик дәстихинида мевиләр билән көктатларму мол болди. Грекларда гөш билән сүт асасий таам болалмиди. Үлақ күчи сүптидө өкүз, ешәк вә хечир бекилди. Кийим тикишкө наждәтлик жун, терә үчүн қой бекилди.

Шундақ қилип, б.э.б. V əсирдә Грекия йеза егилигиниң алайдиликлири:

1. Көп саһалиқ характерға егө, унинде үзүм билән зәйтүн өстүрүш бесим болди.
2. Құл әмгигини пайдилиниш.
3. Сетиш үчүн өстүрүлділік товарлық көрүнүш тапти.

Б.э.б. V əсирдә Грекиядикى һүнәрвәнчиликтен сода тәрәкқиятига шәһәрләрниң өсүши, улардикі турғунлар саниниң өсүши, шәһәрлік турмушниң еһтияжлири тәсир қилды.

Сода билән һәммә турғунлар шуғулланың десиму болиду. Мәсилән, дехан үзүм, зәйтүн, көктат сетип, һүнәрвәнчиликтен буюмлирини, әмгәк құраллирини сетивалатти. Һүнәрвән өз мәһсүлатини өткүзүп, озуқ-түлүк сетивалатти.

Грекиядә яхши йолға қоюлған, хелә мәбләр тәләп қилидиган товарлық егилік қелиплашты. У грек жәмийити билән мәдәнийитиниң риваажлинишига қолайлық шараит яратти.

Грекияниң сәясий түзүмі. Сәясий түзүмі бойичә греклиқ полислар икки түргө бөлүнди. Биринчиси – демократиялық түзүмдикі полислар. Иккінчиси – олигархиялық башқұруштықи полислар. Полисларниң бу башқұруш системи ири ички тәрәкқиятниң ижтимай-ихтисадий мұнасивәтләрниң алайдилиги давамида қелиплашты.

Егилиги, болупму һүнөрвөнчилик билән содиси яхши риважланган полисларда демократиялик башқуруш орниди. Демократиялик түзүмниң өжайип мисали Афиныда өз өксини тапқан.

Олигархиялик система асасөн йеза егилиги вә кона жәмийәтлик мұнасивәтләр бесим полисларда шәкилләнди. Олигархиялик башқуруш Спартиниң сәсий түзүмидин ениң байқилиду.

Афиныдикі демократия униң әң тәрәккүй қылған вә жетилдүрүлгөн түридүр. Униң гүлләнгөн вақты б.э.б. V әсир болуп неспаллиниду. Униң риважлинини Солон қанунлири қобул қылинған вақиттин башлининп, узақ мусапини бесип өтти.

«Бизниң дөләтлик түзүм башқа мәһкимиләргө охшымайду: биз башқыларга охшигандын керә, өксинчә, башқыларниң бизге охшиши үчүн үлгө хизметтін атқурамиз. Бизниң түзүм демократиялик дәп атилиду. Чүнки у пухраларниң кичик топига өмәс, көпчиликкә тайиниду», – деди афинылық демократияниң машшур даңиси Перикл.

«*Пухра*» үкүми греклиқ сәсий тәпәккүр билән полислиқ дүнниятонушниң аламәт мұватпәккүйәтлириниң бири болди. Бир адәм башқұрган, монархиялик һөкүмранлиқ болған мәммилекәтләрдә пухра чүшәнчеси болмиди. Афинылық пухра наят-нәпәсниң асасини тәшкіл қилидиган һоқуқларға егә шәхс еди.

Жәмийәтлик түзүмі. Грек жәмийити асасөн үч ижтимай топқа бөлүндү. Улар: *ушшақ әркін ишләпчиқарғучилар, құллар* вә *һөкүмран синип вәкіллери*.

Ушшақ әркін ишләпчиқарғучилар грек полислиридики саны әң көп болуп неспалланди.

Грекиядикі ушшақ әркін ишләпчиқарғучиларни асасөн иккі топқа бөлүшкө болиду. Бириңчиси – *пухралиқ һоқуқи барлар*. Иккінчиси – *пухралиқ һоқуқи йоқлар*.

Пухралиқ һоқуқи барлар *Хәлиқ жигинига қатнашти*, дөләтлик лавазимларға сайлиналиди. Улар, умумән, мәммилекәт наятида муһим роль атқуруп турди.

Пухралиқ һоқуқи йоқларниң өһвали начар болди. Улар адәттә полисқа сирттин келип орунлашқанлар еди. Улар нечқандақ сәсий тәдбирләргө қатнаштурулмиди. Егер селиқларни төлиди. Йәргә егидарчилік қиласалмиди. Шуңа улар асасөн һүнөрвөнчилик вә сода билән шугулланди.

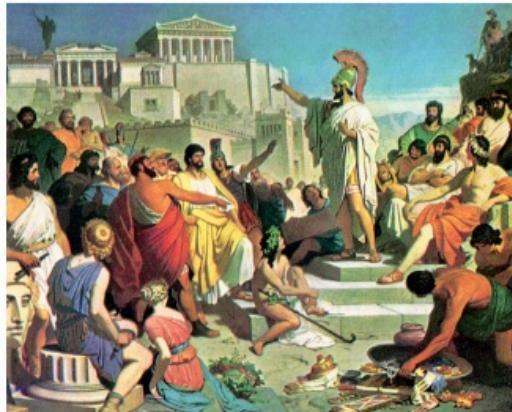

Кедимий Грекия сапал козиси

Тирек схема
сизиңдар.

Қедимий Грекияниң
жәмайыттық түзүми.

Халиқ жигини.
Перикл

Қедимий Грекия
күмүч ахчиси

Ядиңларга
чушыриңдар!

Парсларниң
алтун ахчиси
қандақ атади?

Б.ә.б. V әсирдә сода-һүнәрвәнчилик полислирида қул өмгиги турмушниң һәммә саңасыда пайдилинилди. Полисларда қуллар асасен грек өмәс хәликләрдин болди. Қуллар санини ашурушниң асасий үч йоли можут еди. Биринчиси – уруш тутқунлири. Икинчиси – қулларни сетивелиш. Үчинчиси – қулларниң балилирини қулға айландурууш.

Қул роҗжайининиң хусусий мүлкидики нәрсә дәп несанланди. Униңға өзиниң мели билән өмгәк қуралиға қаригандәк мұнаасивәт қилинди. Шундақ қилип, уларни егир вә паскина ишларға салди.

Спартидики *илюстар* дәләтницимү вә өзлири йәр билән биллә берилгән спартилиқларницимү мүлки саналди. Қуллардин пәрқи өз егилиги, өйи, аилиси болди. Айрим йеза болуп яшиди.

Грекияниң һекүмдарлар топи йәр егилиридін жирик һүнәрвәнчилик ишханилири яки кемиси бар адәмләрдин, наллиқ байлар билән қул егилигүчиләрдин ибарәт болди. Қедимий шәриқ әллири билән селиштурғанда, полисларниң мәйданы кичик болди. Шуңа уларда катта байлар аз еди.

Грек полислирида соң байларға мәхсүс вәзипилер жүктөнди. У бойичә бәзи соң байлар жәмайыттық мәриклиләрни өткүзүшкә вәзипилер еди. Иккинчилири спорт мәктәплирини тәминләп, мусабиқиләрни уюштуруп турди. Үчинчилири һәрбий кемиләр ясап, жабдуқлашқа тегишлик еди. Бу чариләр мәмлікәтниң умумиýзлүк тәрәкқиятни тәминләшкә қаритилди. Шуниң билән биллә ички иқтимай топлар арисидики талаш-тартишларниму пәсәйтишкә тәсирини тәккүзгән еди.

Полислар арисидики күрәш. Афины билән Спарта Гре-

киядики жирик дөлөтлөр еди. Полислар өзлириниң сәясий түзүми бойиче мөшү иккисиниң биригө таянди. Демократиялык полислар Афины тәрәптө топлашты. Олигархиялык полисларни Спарта бирләштүрді. Шундақ қилип, умумий грек полислири иккى топقا бөлүнүп, иттипақ қурди. Мөшү иккى топниң умумий Грекиягө һөкүмраның қилиши учун талаш-тартиши чоң урушни көлтүрүп чиқарди.

Б.э.б. 431-жили башланган мәзкүр уруш Пеллопоннес уруши дәп аталди. У 30 жилга созулды ве жими полисларни өз ичигө алди. Уруш давамида етислиқлар чөйлинип, үзүм зарлиқлар билен бағ-варанлар көйдүрүлди. Шөһөрлөр билән аналиқ жайлар веýран болди. Көплигөн пухралар қирилди, өсиргө елинганилири құлға айланды. Грекия боһранға учриди. Мөшүндак шарапта шималда йеци құдратлық дөлөт қәд көтиришкә башлиди. У Македония еди.

1. Хәритигө қарап, уруш һәрикәтлири тогрилиқ қисқа һекай түзүллар.
2. Марафонлуқ жүгөрш кимниң һөрмитигө бегишланған? Марафон мусабиқилирини көрдүңларму? Бизниң елиミздә откүзүлөмдү?
3. Грек полислири башқуруш системиси бойиче қандак түрлөргө бөлүнди? Немишкә?
4. Һөкүмран синип вәкиллериңиң мәхситини тәhlил қилиңлар.
5. Грекия билән қедимий Мисир жәмийитидиқи құлларниң ролини селиштуруңлар.
6. Афины демократиялык һөкүмранлығынң аләнидилігі неміде дәп ойлайсиләр? Солон ве Клисфен қанунилирини ядиңларға чүшириңлар.
7. Афинылық пухра укуминиң әһмийити қандақ? Бизниң алдикі «пухра» уқуми билән селиштуруңлар.
8. Спартада қандақ башқуруш оргини болди?
9. Пелопоннес урушиниң ақибелети Грекия тарихига қандақ өзигиришләрни елип көлди?

Афины деханлириниң һаяти ве турмуши

Афины деханлири тағ қапталлирида яшиди. Уларға үнүмсиз ве азла йәр берилди. Деханлар мөшү йәрдин һосул елиш үчүн, көп әмгәк қилди. Уларниң йәрни пәрвеш қилиш үчүн, қурал-әсләнлиrimу йәтмиди. Шуңа құргақчылық жишлири мутләк һосул алмайған. Қийинчилик бешиға чүшкән дехан ақсүйәклөрдин қөризгә ашлық алған. Қөріз алғини үчүн, деханниң йериге «қәриз тешини» қойған. Қәрзини өз қәрәлидә төләлмисе, ақсүйәклөрниң йерини тартивалған. Йерини тартқузып қойған дехан қынини көрүш үчүн, ақсүйәклөргө ялланған. Улар ақсүйәклөрниң йерини һайдап, урук терип, үзүм ве зәйтүнлөрни суғырп, мевисини жиғди. Бу ишлириға ялланғучи бәкмү аз әмгәк һәккі алди.

Йери йоқ, таза көмбөгөлләшкән дехан аста-аста құлға айланғы. Униң балилиrimу құл болди. Ақсүйәклөр күлни һәрқандақ өгір ишларға салған.

Утченко С. Л. Қедимий Грекия. А. 1958, 44 – 45-б.

Периклниң һаятидин

(Қедимий грек язгучиси Плутархниң һекайисидин)

Бир күни майданда бир қопал ве содай адәм Периклни көрүп, уни шаңхо қылған. Бу өһвалға Перикл сөвирчанлық билән қарап, унчукмифан.

Көңкүрүнлүгі өйнгө қайтип келиватқанда, һеликү адәм Периклниң кәйнидин меңип, әпсанә сөзлөр билән тиlliған.

Гүгүм чүшүп, өтрапни қаранғулық бесиватқан мәзгил еди. Перикл өйгө кириш алдида ве хизметчилириниң

Бу мұнім!

Тираж сөзләр:

- ❖ Архелай
- ❖ II Филипп
- ❖ Искандер
- ❖ Зулқарнәй
- ❖ Гавгамел йерим аралидикى жәң
- ❖ «Гордий түгүни»
- ❖ Иесса йерим аралидикى жәң

биригө мундақ тапшурук бөргөн екен: «Қолуңға шам-чирақ елип, өву адәмни өйигичө узитип қой. Бир йәрдә жиқулип чүшмисун, диққет қил».

Трухина Н. Н. Қедимиий Грекия тарихи. М. 1996. 132 – 133-б. (рус тилида).

?!
Периклниң бу хизметидин немини көримиз? Хуласа чиқириңлар.

§24.

ИСКӘНДӘР ЗУЛҚАРНӘЙН (АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ) ДӨЛИТИ

Македония дөлитинин қелипшлиши. Грекияның шималыда Македония орунлашты. Өзиниң тәбиий географиялык шарайты бойичә иккى бөлеккә бөлүнди. Улар тағлиқ мәйдан вә деңиз бойидики түзләңләр еди.

Македониядикі һөкүмрәнлиқиң күчәтиш йөнилишидә паалийәтчанлық көрсеткөн тунжә падишаларниң бири *Архелай* (б.э.б. 419–399-ж.) болди. У Пеллани йеңи пайтәхт сүпидидә қелиплаштурды.

Македония тәрәкқиятида мұнім роль ойниған новәттики падиша II Филипп (б.э.б. 359 – 336-жж.) болди. У яш вақтіда бирнәччә жил Грекиядә яшиған. Тәхтке көлгән II Филипп өзигичә болған һөкүмдарларниң бир мәркәзгө бекінған дөләт қуруш ишини аяқлаштурды. Һөкүмдарлиқиң бу түри монархия дәп атилиду. Монархия бир адәмниң һөкүмдарлығы деген мәнани билдүриду.

II Филипп шәһәр селишқа көп көңүл бөлди.

Этегей деңизиниң шималий-ғәрбий тавәсидиқи алтунга бай Пангей кан орунлирини бесивалди. Ахча исланатини жүргүгүзүп, алтун тәңгиләрни чиқарди. Тәрквидиқи алтун сап болғанлықтан, бу тәңгиләр хәлиқара содида алаңидә орун егилиди. *Филиппик* дәп аталған мәзкүр тәңгилер I Дарийнин алтун тәңгилерини қисип чиқарди.

Греклар вә македонлуқтар һәрбий тәшкілатлириниң яхши тәрәплирини қобул қилип, һәрбий исланатларни жүргүзди. Қошун фаланга көрүнүшидә 16 қатар сәпкә турди. Улар қоллириға узун нәйзә, қалқан тутуп, бешига дубулға, үстүгө савут кийди. Ақсүйәкләрдин атлиқ ләшкәр тәшкілләнди. Ләшкәрниң һәммиси қаттиқ тәртипкә бой сунди. Бу шу замандықи нағайити яхши һәрбий қурулма еди.

Мәзкүр исланатлар нәтижисидә IV әсирниң оттүрисида Македония Балқан йерим аралидикى қудрәтлик дөләткә

айланди. II Филипп аста-аста Грекияни бесивалди. Андин кейин парс падишалигига қарши жүрүшкө тәйярланди. Лекин уни кимду бири хайнлик билөн өлтүрүвётти. Тәхткө уинц 20 яшилқ оғли Искәндәр (Александр) олтарди.

Искәндәр Зулқәрнәйн вә уинц Шәриқә жүрүшиниң башлининиши. Искәндәр Зулқәрнәйн қәйсәр, дадил, бәк қабилийәтлик, шунин билән биллә шәпкәтсиз вә тәкәббур еди. II Филипп атақлиқ мутәпәккүр алым Аристотельни 13 яшилқ Искәндәрни оқутуп, тәрбийиләшкө тәклип қилди. У бирнәччә жил давамида Искәндәрни илим-пән вә сәнъетниң жими саналири билән тонуштурди. Искәндәр болупму «Илиада» дастанини яхши көрди, һәтта уинц парчилирини ядқа ейтатти.

Б.э.б. 334-жили грек-македонлуқ қошун Кичик Азиягә бесип кирди. Парслар Граник дәриясиниң бойида күтүп турди. Жән давамида грек-македонлуқ қошун ғәлибә қазанди. У йәрдикі айрим шәһәрләр урушсиз тәслим болди.

Гордион шәһиригә кәлгәндә Искәндәргө нарвуға бағланған түгүнни көрситиду. Ривайәт бойичә, уни мөшү зиминың қедимий падишиаси Гордий бағлап қойған екән. Йәшкөн адәм пүткүл Азиягә һөкүмдар болиду дәп ейтитту. Шуниндин бери түгүнни нечким йешәлмиген. Искәндәрмұ уни йешәлмәйдү. Ғәзәләнген түгүнни парча-парча кесип ташлайды. Шундин бери нечқандақ йешилмәйдиган мәсилә «гордий түгүнни» дәп атилип келиватмақта.

Парслар билән иккинчи қетимлиқ жәң б.э.б. 333-жили күздә Исса шәһири йенида болди. Парслар йәнә йеңилди.

Унициндин кейин жәнупқа мәңип, Сирия билән Финикия зиминыға кирди. У йәрдиму бәзи шәһәрләр өз ихтиари билән берилип, бәзиліри қаршилиқ көрсәтти. Әң қаттиқ қаршилиқ көрсәткән Тир шәһири болди. У 7 ай давамида берилмиди. Ахири қоршавелип, бесип киргән басқунчилар шәһәрни булапталап, вәйран қилди.

Б.э.б. 332-жили Мисирға кәлгәндә, Искәндәрни парс әзгүсидин құтулдурғучи сүпидидә қарши алди. Мисир қаһинлири уни фараон дәп елан қилди. Нил дәрияси вадисида Александрға намлық йеңи шәһәр селинди. Бу уинц тиз пүктүргән мәммилекәтлиридә салғузған мөшү намлық шәһәрлириниң дәсләпкиси еди.

Парс падишалигини бекіндүруш. Б.э.б. 331-жили өтиязда Искәндәр Мисирдин чиқип, Қошдәрия бойига йол алди. Гавгамел дегендә йәрдә бу қедимий дуниядикі әң соң жәнлириниң бири йүз бәрди. Һәр икки тәрәп қаттиқ урушти.

Искәндәр
Зулқәрнәйн
(А. Македонский)

Биливелиздар!

Абай Құнанбаев
«Искәндәр» поэмиси-
ни язған. Парчисини
окуылар

Искәндәр
Зулкәрнәйн
Исса жәңеді

Фалибийәт бирдә у тәрәпкә, бирдә бу тәрәпкә өтүп турди. Бирақ Искәндәр һәл қылгучи зәрбә берәлиди. Парс падишаси III Дарий алди-кәйнигә қаримай қацты. Шундақ қилип, парслар кукум-талқини чиқип, мәғлубийәткә учриди.

Искәндәр неч тосалгусиз Вавилон шәһиригә кирди.

Бирақ парс падишаси III Дарий йеци қошун топлавататти. Искәндәр унинға қарши атланды. Унің келиватқанлигини

Хәритигә
қарап, қисқа
некайә
түзүңлар.

Искәндәрниң шәриқкә жүрүші

аңлиган III Дарий йәнә қачти. Бирақ у көп өтмәй өз адәмлириниң қолида қаза болиду. Бу б.э.б. 330-жилниң яз пәсли еди.

Шундақ қилип, Искәндәр парс падишалигиниң гайәт зор мәйданини бекіндурды. Әмәлиятта униң парслардин интиқам елиш тогрилиқ мәхсити орунланды. Бирақ у буниң билән тохтимида. Йәниму урушуп, жүрүшләргә чиқышни ойлаштуруди.

Нәрбий наразилиқлар, урушниң аяқлишиши. Македонлук ақсүйәкләргә Искәндәрниң йәрлик ақсүйәкләрни өз йенига тартиши, уларниң динини һәрмәтлиши яқмиди. Улар илгәрки македонлук әнъәнилириниң сақлинини халатти.

Искәндәргә қарши һәрикәтләр болуппум Оттура Азиядикі һәл қылғучи жәңсиз өткән уч жил ичидә күчәйди. Бәзи өзиниң ишәнчилик дегендә сәрдарлири өз наразилигини очук ейтишқа башлиди.

Мәсилән б.э.б. 328-жили Искәндәр Маракәнттә (назирқи Сәмәрқәнт) өзиниң әң садиқ сәрдарлириниң бири Клитни өлтүрди. У Искәндәрниң «варварлар билән құлларни» әтрапига топлавалғанлигини ейтқан еди. Бу әйипләшкә чидалмiga падиша өзини Граник йенида әжәлдин сақлап қалған Клитни өлтүрүвәтти.

Оттура Азиядә нечбир галибийәткә йетәлмigен һәrbийләр арисида наразилиқлар башланғандын кейин жәнупқа йол алди. Һиндистанни бесивелип, олжилиқ болимиз дәп ойлиди. Б.э.б. 327-жили башланған бу жүрүш иккى жилға созулди. Йолда йәрлик аһалиниң қаттық қаршилигига учриди. Ахири Һинди дәрияси бойига йәтти. Жәңчиләр нери мәциштин баш тартти.

Грек-македонлук жәңчиләрниң һәrbий курал-ярақлари

Пикрицлар лазим!

Әгер Искәндәрниң орнида болсаңлар,
Клитниң сөзлириң қандақ
жавап бергән болаттицлар?

Схема билән иш!

Искәндәрниң һаятида йұз бергән
вақиәләрни тарихий
вақыт сизигига
чүширицлар.

Искәндәрниң қорқитишлириниму, вәдисиниму тиңшимиди. У кәйнигө қайтиш тогрилиқ қарап қобул қилишқа мәжбур болди. Б.э.б. 324-жили Қошдәрияға қайтип көлди. 10 жилға созулған жүрүш аяқлашты.

Искәндәр Вавилонни йеци, гайәт зор империяның пайтахти дәп жәкалиди. Бирақ униң һөкүмдарлығы узаққа созулмиди. Б.э.б. 333-жили у туюқсиз агрип қелип, вапат болди. У бекіндурған мәмлекетләр бирнәччә падишалиққа парчилинип көтти. Уларни вападар сәрдарлари өз ара бөлүшувалди.

1. II Филипп падишаниң сөяситигө баһа бериллар.
2. Искәндәр Кичик Азияни қандақ бесивалди? «Гордий» деген немини билдүриду?
3. Искәндәргө қарши наразилиқлар билән хайнлиқларниң орун елишиниң сөвәплири немиде?
4. II Дарийниң паалийитигө кезқаришиллар қандақ?
5. Һиндистанга қылинган жүрүшниң оңушсиз аяқлашишига тәсир қылған факторларни атаңдар.
6. Искәндәр жүрүшлириниң ақивлетлири билән өһмийити тогрилиқ немә ойлайсиләр?

Искәндәрниң яшлиқ чеги

Македонияның падиша Филиппқа өжайип, бирақ көндүрүлмігән Буцефал деген атни сетивелишни тәклип қилды. Атни шәһәрниң сиртидики кәң түзләндө синимақчи болиду. Атни синашқа падишаниң өзимү қатнишиду. Буцефални көндүримиз дәп тиләк билдүргөн өзөндәзларниң бириниму ат қешіға көлтүрмәйдү.

Бәкму аччиги көлгән падиша атни елип кетинлар, дәп бүйрүйду. Шу чағда падишаниң Александр деген оғли мұндақ деген екөн: «Қорқанчаклиқ һәм көндүрүшни билмігөнликнин ақибелтидин мөшүндақ өжайип аттин айрилимизғү». Филипп шу чағда балисига аччиқлинин: «Өз қолундин көлмігөнліктин, өнімдерге немишкө күлесөн?» – дәйдү. Шунда Александр: «Әгер, ата, сиз рұхсәт бересңиз, мән көндүримән», – дәп ишәшлик жавап бериду.

Шу арида Александр Буцефалниң йениға ишәшлик келип, тизгинидин тутувалидуда, бешини күнгә қарши каритип бурал, тутуп түриду, сөвәви у бу атнин өз көләнгисидин үркүйдигинини байқап қалған еди. Аңдин кейин бала атни әркілитип, силап туруп, чақанлық билән унинға иргип минивалиду. Ат асманға чапчип, бир орунда пир айлинин мәңкүп, Александрни ташлавәткіни тас-тас қалиду. Яш бала асав атни көндүрүп, үстүгө мәккәм олтарған еди. Буни көргөн хәлиқ вә Филипп падиша һәйран болуп, чөксиз хошал болиду. Александр шу чағда бары-йоки он икки яшта еди.

Утченко С. Л. Қедимиий Грекия. А. 1958, 215-б.

Абай
Искәндәр
(парчә)

Мону әл Искәндәрни биләрмекин,
Македонда туғулуп өскән дәйду.
Филипп падиша нәслидин пүткән текин,
Ширғуран, амма ачкез болған дәйду.

Филипп өлүп, Искәндәр падиша болди,
Әтрапи өзи сүпәт әлгә толди.
Өз йери көзигә аз көрүнүп,
Хошниларға мәрә тартып, атқа қонди.

Шиддәтлик қошун жиғип қуалланди,
Дүшмән болуп йекىн йәргә чүкән салди.
Көп әлни харап қилди айимастин,
Ханлирини өлтүрүп, шәрин алди.

Қаршилиқ көрмиди у бәрган йәрдә,
Қан ақти дәрия болуп һәммә йәрдә.
Мәғлұп әлниң пухрасини күл қилди у,
Баш көтәрмес қилицп ханни, бәрди зәрбә.

Искәндәр болмифан әл қалмиди,
Шундыму нәпси яман, кез тоймиди.
Барғансири өзини худа чағлап,
Кәң дүния пәкәт мениң дәп ойлиди...

Абай (Ибраһим) Құнанбай оғлы. Әсәрлиринин икки томлук топлыми
(Әхмәтжән Исрапиловниң тәржимеси)

Бу мұнім!

Тиңек сөзләр:

- ❖ Геродот
- ❖ Фукидид
- ❖ Ксенофонт
- ❖ Демокрит
- ❖ Сократ
- ❖ Платон
- ❖ Аристотель

Пикриңлар
нақәт!

Геродотниң
«Тарихниң ати-
сис» атилишиниң
мәнасини
чүшөндүрүүлар.

VIII БАП

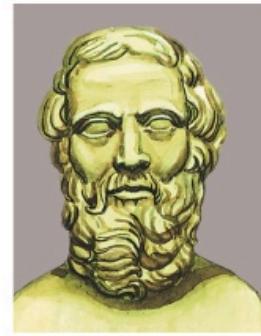
ҚЕДИМИЙ ГРЕКИЯ МӘДӘНИЙИТИ

§25.

ҚЕДИМИЙ ГРЕКИЯНИҢ ТАРИХЧИЛИРИ БИЛӘН ФИЛОСОФЛИРИ

Атақтық грек тарихчилири. Геродот. Греклардикі дәслепкі көләмлик тарихий тәтқиқатни язған адем Геродоттүр (б.э.б. 485–425-жж). Уни шу қедимий заманлардилә «тарихниң атиси» дәп атиған.

Геродот Кичик Азиядикі Галикарнас шәһиридә, наалық аилидә туғулған. Яхши билим алған. Өз шәһиридики сәясий құрәшләргө қатнашқан. Шуңа галибийәт қазанған қарши топ вәкиллири Геродотни мәмликттін қоғлаветкән. У көплигөн әлләрни арилиған. Йәр Оттура деңизиниң шәрқидиқи әлләрдә, Вавилонда, Мисирда болған. Қара деңиз бойидики мәмликтәләрни, Грекияниму зиярәт қылған. Шу әлләр билән уларниң тарихи тогрилиқ мәлumatларни жиққан. Уни болупмұ кичиккинә Грекия зор Парс падишлигини қандақ йәнді, деген мәсилә қизиқтурди.

Геродот

Чоң болғанда, у Афини шәһиридә турди, Перикл билән достылук мұнасаивәт орнатты. Униң «Тарих» намлық әмгиги тоққуз китаптити ибарәт. У асасын грек-парс урушига бегишланған. Дәслепкі төрт китавида Кичик Азия, Вавилон, Мидия, Мисир вә Скиф хәлиқлириниң тарихи баян қилиніду. Қалған бөш китавида грек-парс урушлири тәсвирлиниду.

Китавини йезиш давамида жиғилған мәлumatларни хиллап, тәнқидий түрғуда тәһлил қилип пайдиланған. Йүз бәргөн вақыәләрни йезишқа тиришқан. Бирақ бәзидә әpsанивий вә гуманлик мәлumatларму учришиди. Үмумән алғанда, тәнқидий тәһлиллири, изчил хуласилири, бәдий тәсвирлири униң әмгигини қиммет әсәргө айландурди. Назирғично көплигөн мәмликтәләрниң тәтқиқатчилири уни өз хәлиқлириниң тарихини йезиш учун пайдилинип көлмектө.

Новәттиги грек тарихчиси – Фукидид (б.э.б. 460–396-жж). У чоңқур билим алған. Афинида жавапқер хизмәтләрни атқурған. Іәтта алий һәрбий хизмәттә *стратег* болған.

Бирақ б.э.б. 424-жили Спарта билән урушни оңушсыз елип баргини үчүн, Афиныдин қоғланды. Македонияның шималийдик Фракиягә келип орунлашты. Шундақ қилип, уму «Тарих» намлық китап язди. Әгәр Геродот бәзи ривайәтләрни пайдиланса, Фукиид тарихий мәнбәләрни қәттый тәкшүрүп, хиллиди. Гуманлық мәлumatларни еливәтти. Пелопоннес урушиниң б.э.б. 431 – 411-жиллар арилигидики вақиәләрни өз ичитә алған тарихини язди. Бирақ 8 китаптин ибарәт әмгәк аяқлашмай қалды.

У уруш һәрикәтлирини әтраплиқ йезиш билән чәкләнмиди. Урушуватқан мәмлекәтләрниң ички турмуш-нәпәси тогриликтән һекайә қилды. Грек тарихчилериниң арисида дәсләпкилорниң бири болуп полисларниң риважлинишидикى ижтимай қүрәшиниң өһмийитини ечиp көрсәтти. Болупмұ урушини зор қыйинчилиқтарга, йоқсизчилиққа елип келидиганлыгыни алғанды тәсвирләди. Грекларни тиничлик шараптта бирлишишкә қақырди.

Ксенофонт (б.э.б. 430–355-жж.) Афинада дунияга кәлгән. Бирақ Афиныдин қоғлининп, узақ вақыт Пелопоннеста турған. Спарта қошууниниң тәркивидә жәңләргә қатнашқан. Тәжкирилик сәясәтчи вә жәңчи болған. У бирнәччә әмгәк йезип қалдурған. Шуның ичидә «Грек тарихи» намлық өсәридә Фукииддин әмгигини давамлаштурди. Б.э.б. 411-жилдин 362-жилгичә болған вақиәләрни баян қилиду. Бирақ у ზоңқур тәһлил қылмыханлиқтән, бәзибир вақиәләргө тохталмай қәткән. Тәңкидий қөзқараш йетишмәйдү. Спарта билән униң сәяситини тәрипләшкә тиришқан. Лекин униң әмгигиниң қиммити – өзи қатнашқан, көргөн, билгөн вақиәләрни һекайә қилишида.

Атақтық грек философлири. **Демокрит** (б.э.б. 460–370-жж.) яш вақтидин тартипла көплигөн илмий саһаларни яхши оқуп, угәнгөн. Асасын физика вә математикини әтраплиқ билгән. Шуның билән биллә музыка вә поэзия биләнму шүгүлланған. ზоңқур тәпәккүр егиси, әмгәк сейгүч болуп өскөн. Бизгө униң шу заманларниң өзидила 300гә йеқин әмгәк язғанлиги мәлүм.

У дунияның асаси атомлардин – әң ушшак, уннан дин башқа белүнмәйдиган зәрриләрдин ибарәт дәйду. Буни илимда *атомлук нәзәрийә* дәп атайду. Демокрит шу нәзәрийәни асаслығанларниң бири дәп несанлиниду. *Атом* – грекчә белүнмәйдиган дегендә мәнани билдүриду. Демокритиниң чүшиниги бойичә, атомлар давамлық һәрикәттә болиду. Уларниң қошуулушидин, бир-биригө урулушидин һәр түрлүк маддилар дунияга келиду. Барлық нәрсиләр атомдин ибарәт.

Музакирили-шицлар!

Фукииддиниң тарихни йезиштиki өзигө хас аланиядилликлирини тәсвирләңдәлар.

Бана берилдәлар!

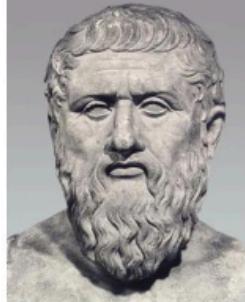
Ксенофонт язмасының камчилиги билән артуқчилыклирини тәһлил қилиндәлар.

Атомларниң давамлиқ һөрикеттә болуши – қануний əһвал. Атомлар билән уларниң қозғилиши əбәдий.

Сократ (б.э.б. 469 – 399-жж.) афинылық һәйкәлтараш аилисидә түгүлған. Яш чегидила сәнъеттин дәрис алди. Алым мутәпеккүрлөрни тиңшап өсти. Бирнәчә жәндө жасарет көрситип, көзгә чұشتы. Бирақ течлиқ вақитта кәмбәғелчиликтә яшиди. Қиммәт соғилардин ваз кәтти. Дайим ялаңғидақ, әски кийимдә журди. Нечқастан Аттикидин кәтмиди. Болупму музакиричи сүпитидә нами көпкә мәлүм болди. Лекин нечқастан әмгәк язмиди. Униң қөзқарашлири билән хуласилири бизгө шагиртлири арқиلىк йәтти. Б.э.б. 339-жили униңға грек худалирини һөрмәтлимәйду, йеңи худаларни ойлап тапида, яшларни аздуриду, дегән әйип қоюлди. Шуниндін кейин, у ичип өлди.

У езиниң шагиртлирини һәқиқәткә диалог арқиلىқ йетишкә үгетті. Аваль умумий соал қойди. Униңға жавап алғандын кейин, йәнә ениқлигучи соалларни қойди. Шундақ қилип, ениқ жавап алғычә, соалларни қойивөрди. Мошу жәриянда у аң билән тәпеккүрниң һәқиқәтни ениқлаштиki əһмийитини алғаныдиләшкә интилди.

Платон (б.э.б. 428–347-жж.) Сократниң шагирти, Аристотельниң устази, у ақсүйәклер аилисидә дүнияға кәлгән. Б.э.б. 408-жили Сократ билән тонушиду.

Платон

Униң шагиртиға айлиниду. Сократ вапат болғандын кейин Мисирға, Сицилияға берип, билимини толуктуриду. Униң әмгәклириде жисимниң мәзмуни билән əһмийитини тонуғандыла, чүшинип йетәләймиз. Жисимниң мәзмуни билән əһмийити пәкәт тәпеккүр, гайә арқиلىқла толук тонулиду. Демәк, жисим әмәс, гайә билән тәпеккүр асасиейтур, дегән хуласа ейтилиди.

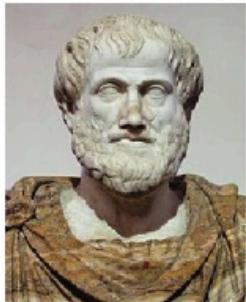
Платон адәмниң жени билән тени, жисми тогрилиқ өз пикрини ейтиду. Жан билән тәнни бир-биригө қарши қойиду. Тән, жисим өлиду, парчилиниду, жан өлмәйду у мәңгүлүк.

Платон яшанған чағда полисларда боһран башлиниду. Бу униңға йеңи әмгәклер-ни йезишқа тәсир қилиди. У дөләт вә униңдикі ижтимаий əһвал қандақ болуши керәк, дегән месилиниң ениқлашқа тиришти. Шундақ қилип, наһайити яхши полис, нұқсансиз жәмийәтни тәриplиди.

Нәммә турғунлар үч ижтимаий топқа бөлүнүши керәк. Улар:

1. Рәһбирий топни тәшкил қылдыған һекүмдар философлар билән қошун.
2. Ишчилар топи.
3. Қуллар.

Бириңчи топтиklар өз тәртип-интизами бойичә яшиди. Хусусий мүлки, аилиси болмиди. Толук дөләт ғәмхорлуғыда болди. Ишчиларниң хусусий мүлки билән аилиси болди вә өзлири яшайдыған тәвәлөрдә кәспи бойичә ишлиди. Уларниң арисидин назарәтчиләр бөлгүлөнди. Улар ишчиларни назарәт қылди, нәрк мұнасивәтлирини ратләп турди. Қуллар егер әмгәк қилишқа вәзипилик. Мошундақ қаттық ижтимаий бөлүнүш билән тәртип полисларни боһрандин вә парчилиниң кетиштин сақтайтын, дегән пикирни алға сүрди.

Аристотель

Аристотель (б.э.б. 384–322-жж.) дохтур айлисисидө дунияга кәлди. Дадиси Македон падишасинин сарийида дохтур болди. Дәсләпки устази дадиси еди.

Яш чегида грекчә чоңқұр билим алди. Өсүмлүкілер билән найванат тогрилиқ китапларни көп оқуди. Платонниң академиясидө билимини мукәммәлләштүрди. II Филиппниң текливи билән Искәндәргө (Александр Македонский) тәрбийичи хизметини атқурди. Б.э.б. 335-жили Афиныға қайтип келип, мәктеп ачты.

Аристотель – миқияслиқ философиялық система түзгөн дәсләпки мутәпәккүр. Іертерәплімә билимгө егө алим. Униң философиясы көплигөн илим-пән сауалирини өз ичигө алиду. Ижтимаийшұнааслик, сәясәт, мәнтиқә вә физика, астрономия, медицина, өсүмлүкшұнааслик сауалирида көплигөн тәтқиқатларни елип барды.

«Сәясәт» намлиқ әмгигиде дәләтниң *тогра* вә *натогра* түрлири болиду деди. Тогра түрлиригө *монархия*, *аристократия*, натогра түрлиригө *тиранния*, *олигархия* ятқузылду. Тарихий тәрәккият жәриянида уларниң биридин иккисигө өтүп туруши мүмкін дәйдү.

Аристотельниң әмгәклирiniң узақ вақит көплигөн алимлар оқуп үгенді. Шуңа уни *инсанийәтниң биринчи устази* дәп тән алиду. Аристотель әмгәклиригө чоңқұр чөкүп, чүшәнчә. изаһларни берип, йеңи философиялық йәкүнлөр ейтқан Әл-Фараби (870 – 950-жж.) болди. Әл-Фараби әмгәклириниму дүния мутәпәккүрлири пайдилинип, уни *инсанийәтниң иккинчи устази* дәп тонуди.

- Геродот скифлар тогрилиқ неме дәйду? Қазақстан тарихиниң мәлumatлири билән селиштуруңлар.
- Фукидид әмгигиниң Геродоттің пәрқи немидө?
- Ксенофонт әмгиги немишкә Фукидидниң давами дәп несаллиниду?
- Демокритниң «атомлук» нәзәрийеси деген неме?
- Платонниң «нұқсансиз жәмийиттеге» көзқаришицлар қандак?
- Аристотельни немишкә һәртәрәпліма билимгө егө алим дәйду? Униң грек полислири тогрилиқ пикри қандак?

Ким алғур!

Демокрит
Аристотельдин
32 жаш соң,
Фукидид
Ксенофонттың 30
жаш кичик

Алимларни түгүлған жилига қарап тарихий вакит сизирига орунлаштуруулдар.

Бу мұним!

Тирек сезләр:

- ❖ Грек мәктәплири
- ❖ Палестра
- ❖ Гимназия
- ❖ Лицей
- ❖ Академия
- ❖ Пифагор
- ❖ Фалес
- ❖ Гиппократ

Силәр қандак нахша-дастанларни билисиләр?

§26.

ҚЕДИМИЙ ГРЕКИЯДИКИ ИЛИМ-ПӘН

Қедимий Грекиядикі илим-пән. Қедимий грекларда билем билән тәрбийә бериш системиси үч басқучлук болған. Бириңчи бачкұчта мәктәп йешигічә 3–7 яштиki балиларға тәlim-тәrbийә берилди, иккінчи бачкұчта 7–12 яштиki балилар оқутулди. 12 яштин башлап палестраларда оқуди. Грекчә *pale* күрәш дегендес. Бу билем системисиниң үчинчи басқучига өткәнлигини билдүриду.

Грек пухралири балилирини үч йешидин башлап, мәхсус тәrbийичиләр ейдә оқутуп, үгәтти.

Бундақ тәrbийичиләр *pedagog* дәп аталды. Улар балиларға рәсім сизиши, гилдин оюнчуктарни ясашни үгәтти. Балилар әдәплик болушқа, қалаймиқан сөзлімөсликкә, қоңларни һөрмәтләшкә тәrbийеләнді.

Йәттә яшқа толған бала йезишни, китап оқушни, санларни санаушни, рәсім сизиши үгәнді. Грек елипбеси өз асасини Криттики йезиқтін алиду. Критлиқлар йезиш системисини жәнубий-ғәrbий Азия әллилиридин үгөнгөн екөн. Греклар асасөн мом сүркәлгән тахтайчига язди. Үниң үчүн учлук, бегизгә охшайдын тәмүрни пайдиланди. Бу йезиш қуралини *стиль* дәп атиди.

Греклар б.э.б. VIII əsир өтрапида яшиған шаир Гомерниң «Илиада» вә «Одиссея» намлық дастанини ядқа ейтатты вә униң билән пәхирлинәтти.

Улар уссул ойнап, нахша ейтишни, лира намлық музыка өсававини челишни үгәнді.

Палестрада яш аләнидилигигә қарап, бәдән чиниқтуруш мәшиқлирини өткүзді. Чоңайғансири жүгрәш, челишиш, сәкрәш, нәйзә вә диск ташлаш қатарлық спорт түрлири билән шүгүлләнди. Греклар яшларниң өз полиси билән пәхирлинишигә, уни қоғдашқа тәйяр болуп өсүшигә аләнидә көңүл бөлди. Шуңа балиларни кичик чегидила әпчил, жасур вә ғәйрәтлик қилип тәrbийилиди. Болупму Спартида буниңға соң әhмийәт берилди.

Гомер

Қедимий Грекиядә полис пухралириниң балилири оқутулди. Құллар билән илотларниң балилири мектәп-ләрдә оқалмиди.

Гимназия, лицей, академия. Қедимий Грекиядә һәрхил жәмәйтәлек оюнлар пат-пат өткүзүлүп туратти. Бу оюнларниң көрки спорт мусабиқилири болди. Спорт мусабиқилиридики галилларни пүткүл мәмликәт болуп һөрмәтлиди вә улар билән пәхирләнди.

Қедимий грек ыезигиниң үлгиси

Шундашқа соң балилар билән яшларниң спорт билән мәхсус шугуллинини үчүн, гимназияләр ечили. Гимназия вә гимнастика сөзлириниң йилтизи бир. Гимназиягә 18 яштин башлап қобул қылннатти. Улар бәдән чиниктуруш билән, спорт түрлири билән шугуллинипла қалмай, өз ара мусабиқилишипмұ турди. Уларни мәшиқландурғучилөр уюштуруп өткүзетти. Грек гимназиялириде әдебият, философия, музика оқутулди.

Оқуучиларниң мәшиқлининишиге вә билим елишига кепи-рек имканийәт яритиш үчүн, гимназияләрни адәттә шәһәр сиртиға салатти. Чүнки оқуш беналири билән биллә стадион, бассейн, истираһәт беги болуши керәк еди. Дәрисләр, болупмұ философия бойичә, асасен бәс-мунализирә көрүнүшидә өтәтти.

Гимназия шагиртлери атақлық философлардин, натиқлардин дәрис алди. Һәқиқәтни, чинлиқни ениқлашқа интилди. Гимназияны пүтәргөnlәр әжайип натиқ, адил сот болуп чиқатти. Улар деләтни башқуруш орунлиридиму хизмет қиласатты.

Илмий тәпеккүр риважланды, айрим мутәпеккүрләрниң илмий билими нағайити чоңқүр вә миқияслик еди. Улар өзлириниң йеци билим мәркәзлирини ачти. Уларда асасий йөнилиш – илмий билимни чоңқурлитип, мәхсус оқутуп үгитиш еди.

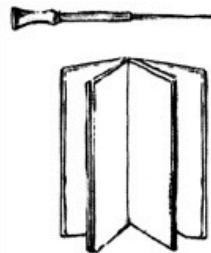
Мәсилән, Платон б.э.б. 387-жили Афиняға қайтип келидудә, өз мәктивини ачиду. Мошу академиядә Аристотель билим бериш йоллирини яхши өзләштүриду. У өзи ачқан мектәпни лицей дәп атайду. Үнинде пәкәт философиядина әмәс, физика, математика, өсүмлүкшунаслик, медицина, сәясәт вә этика пәнлиридинму билим бәрди. Бу Аристотель

Қедимий грек мектәплириниң басқучлири билән қазақстанлиқ билим бериш системисини чүшәндүрүңдар.

Дәрис бериш.
Қедимий грек мәктиви

Мом сүркәлгән таҳтайчә билән стиль

мәктебиниң алғаидиличириның бири еди. Униң шагиртлари илим-пәнниң көплігөн саһалири бойичә йецилиқтарни ачты.

Мәшнур грек алимлери. Қедимий грекларда түнжа илмий билім философия тәркивидә қараштурулды. Илим-пән астаста қәңйишикә башлади. Шу жериянда улар философиядін белүнүшкә йүзләнді. Математика, өсүмлүкшұнаслиқ, медицина саңаси билән мәхсус шүғиллинидің алимлар пәйда болди. Улар *Пифагор*, *Фалес*, *Гиппократ* охшаш мәшнур грек алимлери еди.

Пифагор (б.э.б. 570–490-жж.) – Самос аралида дунияға келгендін грек алими. Униң тәржімәһали тогрилик мәлumatлар ривайәтләргө толуп-ташқан. У бирнәччә жил Мисирда, Вавилонда болуп, қайтип көлгән. Қедимий шәриқнин мутәпеккүрлирини тиңшап, илим-пән үгініп көлгән уни ზоң мутәпеккүр сүпітидә тонуйду. Униңдин дәрис елиш учун һәтта Грекиядін Самос аралиға хелә адәмләр мәхсус келиду.

Униң илмий көзқарашлири философия билән мұнасиветтік болуп қаливериду. У һәтта математика пәнини философия билән бағлаштуриду. Мәсилән, «дунияниң асаси санлардин түзүлиди. Дунияда һәммә нәрсә өзгірип туриду, пәкәт санларла өзгәрмәйдү», – дәйду у. Униң бу хуласилири Платонниң роһ тогрилик пикригө охшайды.

Пифагорниң тикбулунұлук үчбулунұлукниң тәреплири тогрилик теоремиси назиргиче қоллиніп көлмектә. Теорема дәп испатланған қануний ғонықи бар хуласини ейтиду. Пифагор – математика пәниниң тәрәккятияға зор һәссе қошқан алим.

Фалес (тәхминен б.э.б. 640–548-жж.) һаллиқ аилицә дунияға келди. Кичик Азиядіки Милет шәһиридә яхши билім алған. Содигөрчилик қилип жүрүп, көп әлләрни арилиған. Мисирниң Фивы, Мемфис охшаш ზоң шәһәрлиридә яшиған. У йәрдіки қадынлардин билім алған. Мисирдин геометриялық билімни елип келип, грекларға тонуштурған. Б.э.б. 585-жили Милетта болған күн тутулушини алдин-ала молжалап, ейтип бергән. Бу униң исмінинде кәң тарқилишиға тәсир қылған.

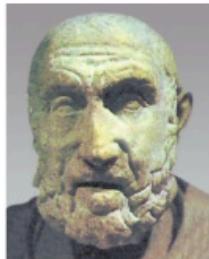
Фалес ачқан дәп несаплинидің бирнәччә теорема бар. Шуларниң бири: тәң янлиқ үчбулунұлукниң булуңлири бирдәк дейишлидің теорема. Иккінчісі, чәмбәрниң нәқ оттүрисидін өтидің диаметри уни тәң иккигө бөлиду деген теоремма.

Ярдәм керек!

Фалес ачқан теоремиларға тәжкірбә жүргүзүп көрүңлар.

Ривайәт қилинишичә Фалес өз билеми билән Мисир фараониниң һәйран қалдурған. У пирамидиниң егизлигиниң һесаплап бәргән. Фалес тогрилик Аристотель пат-пат ейтидиган бирекеңидә мундақ дейишлиду: «Бир күни бир киши Фалесниң көмбәғәллигигә тайинип, философияниң пайдисизлиги тогрилиқ гәп ачыду. Шу чаңда Фалес юлтузларға қарап туруп, келидиган язда зәйтүнниң яхши, мол болидиганлигини тәхминләйдү. Шундақ қилип, алдин-ала қиши ейида май тартқұчларни наһайити әрзән баһага ижәригә еливалиду. Язда, униңға тәләп көпәйгән чаңда, бирнәччә һәссә қиммәт ижәригә бериду. Көп ахча тапиду. Шундақ қилип, халиса философияниң бай болалайдиганлигини испаттайтиду. Бирақ философияниң мәхсити бай болуш әмәс екәнлигини көрситиду».

Гиппократ

Гиппократ (тәхминен б.э.б. 460–377-жж.) – атақтық грек тевипи, дохтур. Униң исми билән дохтурниң алтың алтыншысы – Гиппократ қасемяди бүгүнгичә қоллинилип көлмектә. У – һәммә мәмлекәтләр дохтурлырының диплом елиш пәйтиде қобул қилидиган қасемяд. Униңда иш жәриянида дохтур әмәл қилиши шәрт қаидиләр көрситилгән.

Униңдин қалған бирнәччә нәқил назирмұ ейтиливатмақта. Шуларниң бирнәччисиге тохтилайли. «Дохтур давалайды, тәбиет сақайтиду», «Өмүр қисқа, сөнъет мәңгүлүк», «Медицина – илим-пән ичидики әң мәнрибани» вә б.

У ағриқ сәвәплирини тәбиий шаралттын издәш керек екәнлигини көрсәтти. Ағриқ дурус тамақланмаслиққа, адәмниң һаят тәрзигә, адәтлиригә бағлиқ деди.

Гиппократ дохтур үчүн көплигендегі вәсийәтләрни қалдурди. Мәсилән, зиян кәлтүрмәслик һәккүдә мундақ деди: «Мән ағриққа пайдилик тәртип бөлгүләймән, өзәмниң күч-қувитим билән чүшәнчәмгә мувапиқ қандақту зиян кәлтүридиған адәләтсизликтин баш тартимән».

1. Грек мәктәплириниң басқұчлары билән сөзләп берицлар.
2. Илим-пәнниң қандақ түрлири тәрәккүй қылды?
3. Грек мәдәнийитиниң әһмийити немидә?
4. Фалес тогрилик Аристотель hekayisiniң асаси хуласиси немидә дәп ойлайсиләр?
5. Гиппократ қалдурған нәқилләр немишкә назирғичә һаятийлигини йоқатмиди дәп ойлайсиләр?

Дохтур туқынниң болса, «Гиппократ қасемядиниң» сорап көрүңлар.

Бу мүнім!

- Тирек сөзләр:**
- ❖ Литургия
 - ❖ Олимпиада оюндары
 - ❖ Олимп
 - ❖ Прометей тогрилиқ ривайет
 - ❖ Геракл тогрилиқ ривайет
 - ❖ Театр
 - ❖ Комедия
 - ❖ Трагедия

Еникәланлар!

Олимпиада
эмблемисинң чиқыш
тариhi қандак?

§27.

ҚЕДИМИЙ ГРЕКИЯ СӘНЬИТИ

Күндилік турмуш. Грек полислириниң пухралири йәрлік турғулар еди.

Греклар байлиқ жигидиганлар билән сәлтәнәтлик өмүр сұрушқа интилганиларни яктurmиди. Һаллік пухралар байлигиниң бир қисмими жәмийәт еңтияжыға хәшләшкә вәзипилек болди. Уни *литургия* дәп атиди. У мәблөг кеме ясашқа, жәмийәтлик оюнларни өткүзушкә вә башқа ишларға хәшләнди.

Іәрбір пухра өз полиси билән пәхирләнди вә уни қоғдашқа тәйяр турди. Сәвөви у полисини башқурушқа, уни риважландурушқа бевасите ярдәмлишәтти.

Грек деханлири аддий соқа билән йәр һайдиди. Кәтмән билән йәрни пәрвиш қилди. Оғақ билән бұғдай вә арпа данлирини орувалди. Тулуқ билән данларни шакилидин ажратти. Гүжек билән соруп, тазилиди. Нан асасән арпидин пиширилди. Қедимий грекларниң аласлық таами арпа тогици билән ботқиси еди.

Ташлиқ йәрләрде үзүм билән зәйтүн өсиришму асан әмәс еди. Үзүмзарлықтар билән зәйтүн голлирини жилиға бирнәччә қетим пүтиди. Уларниң тәмини яхшилаш үчүн йеци түрилирини өстүрди. Соғ билән шамалдин қоғдиди. Мана шундақ тинимсиз әмгиги түпәйлила, яхши носул алди. Үзүмдин шарап, зәйтүндін май чиқарди.

Грек дәстихинини мевә вә көктатсиз тәсөввүр қилиш мүмкін әмәс еди. Дәстиханни үзүм, пияз, капуста, самсақ вә башқа көктатлар безәтти.

Қедимий грекларниң мәйрәмлири диний чүшәнчиләр билән зич бағлиништа болди. Олимпия шәһиридә асман билән чақмақ худаси Зевс һөрмитигө мәйрәм өткүзүлди. У Афиньда полис ғәмхорчыси Афины худа анига бегишланди. Шундақла өсүмлүклөр билән үзүм худаси Дионисқа, деңиз худаси Посейдонға бегишлап мәйрәмләр үюштурулди. Уларниң көпчилиги йәрлік, полислиқта әмәс, умумгреклиқ даиридә өтәтти.

Болупмұ 6.ә.б. В өсирдә мәйрәмләр һәрбир полисниң күч-кувити билән байлигини намайиш қилишқа улашти. Мұваффәқийәтлири, алайидиликлири билән бәрикәт-бірлигини көрситишкә тиришти. Гимнастика бойичә мусабиқиләр билән

театрлаштурулған қоюлумларға асасий дикқет бөлүнди. Мәйрәмниң диний харakterи идеологиялық көрүнүшкө егө болушқа башлиди.

Олимпиада оюнлири. Қедимий Грек мәйрәмлириниң ичилики әң тонулғини Олимпиада оюнлири болди. Олимпия – шәһәрниң нами. У Грекияниң жәнубидики Пелопоннеста орунлашқан. Шәһәр нами Грекияниң шималидикі әң егиз Олимп тегиниң һөрмитигө аталған. Бу шәһәрдә Зевс худага бегишланған соң ибадетхана жайлышты.

Сүрәтләргө қарап,
оюн һәккүдә ейтеп
берицлар.

Биринчи Олимпиада оюни б.э.б. 776-жили өткүзүлгөн. Олимпиада оюнлири дәсләп Зевс һөрмитигө бегишланған мәйрәмниң бир бөлиги несапланды. Бирақ б.э.б VI әсирдин башлап спорт мусабиқилири асаслық роль атқурушқа башлиди. Іннан соң театрлаштурулған қоюлумлар иккинчи қатарға чиқырıldı.

Оюн төрт жилда бир қетим өткүзүлүп турди. У яз айлирида бәш күнгө созулди. Биринчи күни қурбанлиқ қилинди. Спорт қазиалири билән жими оюнға қатнашқуучилар адиллик қасемядини бәрди. Оюнға әң күчлүк грек атлетлири қатнашти. Улар челишиш, жұгрәш, сәкрәш, нәйзә вә диск ташлаш бойичә күч синашти. Әң қизиқ вә хәтәрлик мусабиқә тури ат қошуулған қош чақлиқ нарвулар билән чепишиш болди.

Оюн ахирауда галипкарлар тәнтәниликтә рәвиштә мукапатланды.

Биливе-
лиңдар!

Олимпиада оюнлириниң галиларини «Олимпионик» дәп аттыган. Галилар тизимини мәхсус һөрмәт таҳтисига йезип қойған. Атлет галиларға шайрлар, «әпниникі» дәп аттылардан мәденийә шеңирларни бегишлігін.

Олимпиада оюнлирида «Олимпионик» атталған қазақстан-лиңдардин кимләрни билисилар? Уларға қандак һөрмәт көрситілгөн?

Сіләр қатнишидиган спорт олимпиада оюнлирига ятамду?

Қедимий Грек олимпиада оюнлири һазирму давамлишиватмақта. 4 жылда бир қетим өткүзүлдігін мәзкүр оюн бұғын дуниявий спорт мәйримігө айланды.

Диний ишәнч-етиқатлар. Грекларниң диний чүшәнчилири көплігін қедимий шәрқий көзқарашлардин өзгічә болди. Греклар үчүн худа құдреттік наятлиқ саналды. Бирақ худа адәмләрни өзлиригө choқундурупла қоймайду, уларға ярдәмлишип туриду. Тәбіэт нағисилирини, наварайини, деңизни, асман билән йәрни башқуруп, өзгөртишкә қаби-лийәттік. Худаларму рәнжійду, шәпқәтсиз, кәчүрүмчан, рәһимділ, ақ көңүлмү болиду.

Худаларниң айлиси бар. Улар Грекиядикі *Олимп* тегиниң бешіда яшайды. Худаларниң дадиси – *Зевс*. У асманға һөкүмранлиқ қилиду. Күнни гүкиритип, ямғур яғдуруп, чақмақ чаққузыдуду. Деңизда *Посейдон* һөкүмранлиқ қилиду. У халиса, шувурған чиқирип, кемилөрни суға чөктүрүветиду. Үзүмзарлықтар билән шарап ясашни *Дионис* рәтләйдү. *Аппалон* – сөнъет худаси. Уни музилар – музыка билән уссулниң, поэзияниң ғәмхорчилери өгишип жүриду. *Афродита* – гөзәллик вә муһәббәт худаси. *Афины* – даналиқ билән галибийәтке йәткүзгүчи худа.

Көрүватқинимиздөк, греклар худаларни өзлириниң наят нәпәсиге бағлиқ тәсвирләйдү. Уларға бегишлап құрбанлиқтарни қилди, ибадәтханиларни салди. Шундақ қилип, уларни өзлиригө йекинлаштурушқа интилди. Улардин мәһир-шәпқәт билән яхшилиқтарни күтті.

Ривайәтләр билән әпсаниләр. Қедимий грекларниң әпсаннилири билән ривайәтлири асасен диний чүшәнчиләргө бағлиқ болуп келиду. Худалар адәмләр билән некалиқ мұнаси-вәттө болалайды. Улардин йерим худа тәхлит батурлар дунияға келиду. Улар адәмләрни зәхмиләйдиган һәрхил әждиһалар билән жиртқүчларни йоқитип, әжайип жасарәтләрни көрситиду.

Шундақ ривайәтләрниң бири – зор *Прометеј* тогрилиқ. Прометеј Зевсниң рухситисиз адәмләргө от бериду. Уларни сөнъеткә үгитиду. Санашни, оқушни вә йезишниму үгитиду. Металл билән тонуштуруп, уни йәрдин елишни, қайта ишләшни үгитиду. У һәтта тунжға кемини ясап, деңизда үзүшни көрситиду. Дора тәйярлашни, униң билән давалаш йоллирини ейтип бериду. Йәрдіки наят яхшилинишқа баштайту.

қаттиқ ғәзәплиниду. Прометейни егиз чоққа бешидики ташқа төмүр кишән билән кишәнләп ташлайду. Зор ташни ғулитип, йәр астидикі теги йоқ haңға өвәтиду. Прометей нечбир қорқунучсиз һәммә қийинчилиқларға чидап яшавериду. Әсирләр өтиду. Ахири уни Геракл исимлиқ батур кишәндидин құтулдуриду.

Грекларда Геракл тогрилиқ ривайәтләр билән әспаниләр кәң тарқалған. Уларда Гераклнин дүнияға келиши билән яшлиғи төвәндикідәк һекайә құлиниду: «Микены падиасиниң Алкмен исимлиқ әжайип чирайлық қызы болған екен. Униңа бир батур өйлиниду. У батур жүрүшө көткөн чағда, Алкменни Зевс худа көрүп қалиду. У Алкменға униң йолдишинин қияптидә келиди. Көп өтмәй Алкмен гезәкләрни боши ниду. Униң бири – Зевснин, иккінчиси йолдишиниң балиси болиду.

Буни антигандың Зевснин аялы Гера иккі боважи өлтүрүш үчүн иккі иланни өвәтиду. Иланлар қарану кечидә аста сиљип, балилар ятқан бөшүккә чиқиду. Улар өнді чақай дегендә, Геракл охинил кетиду. У иланларнин бойнини қаттиқ қисип тутивалиди. Алкмен охинин кетип, бөшүктүки иланларни көрүп вакырати. Униң авази наңап, йолдиши кепил, әжайип вакынен көриди. Гераклнин қолидики һәр иккі илан титрөп силкінің жени чиқиду.

Дадиси бу оғлинин келәчигидин чоң үмүт күтүп, уни батурларға хас тәрбийиләйдү. Пәкәт күч-ғәйритини риваж-ландурупла қоймай, униң яхши билим елишини назарәт қилиди. Китап оқуп, йезишқа, нахша ейтип, музыка әсвавини челишқа үгитиду. Бала күндін-күнгө челишишта, оқя етишта башқыму қурагаларни қоллиништа карамәт муваппәқийәтләргө йетиду.

Мана шундақ чоң болған Геракл көплігөн қәһриманлықтарни көрситиду. Греклар у һәққидиқи әспаниләрни ейтишни яхши көрәтти. Һәттә нахша-қошақларға қошуп ейтатти. Театрлирида әжайип әсәрләр сүпитетдә көрситетти. Улар бүгүнмүн көплігөн мәмлекәттәр сәһнилиридин орун алған.

Қедимий Грек театри. Театр оюн көридиган жай дегенни билдүридиган грек сөзи. Униң үчүн идиirlар билән қап-

Қедимий Грек
театри

Ениклаңлар!

Прометейниң
паалайитиге баға
берип, шәхсий
хусусийәтлирини
ениқлаңладар.

Музакири-
лишилдер!

Гекракл тогрилиқ
ривайәтни асасий
вақындар қыннага
орунлаштуруудар.

Кизиқарлық
мәлumat!

Б.э.б. II ғасиргө тәэллүк мәнрап алдда никап кийип олтарған комик жанрдик актер һәйкелли. У жазадин қутулуш учун храмга йошурунған. Комедия трагедияға қариганда аз баһаланғыни билән, уннан болған еңтижі көп еди.

талларниң етәклири таллавелинди. Қаптални пәләмпәй тәхлит қилип адәмләр олтиридиған орунлар ясалды. У йерим чөмбәр тәхлит еди. Арисига адәмләр өтидиған йол қалдурулуп, бөләкләргө бөлүнди.

Оюн сәһнилик көрүнүшкө киргөн дәсилип-чәйләнгән дүгләк мәйданда көрситилди. Мәзкүр мәйдан орхестр дәп аталди. Орхестрда актерлар билән хор һүнәр көрсәтти. Орхестриниң кәйнидә чедир турди. Бу чедир скена дәп аталди. Униң орхестр тәрипидики темида қоюлум мәзмұниға бағылқы зенәтлик рәсимвіләр илинди. Мәсилән, сарайнин, ибадәтханиниң алдинқи тәрипи, истеңкамлар, шәһәр кочилири вә б. тәсвирләнди.

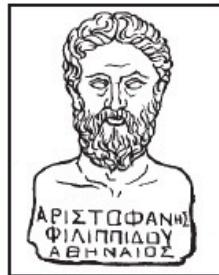
Грек театри шәһәрниң һәммә турғуны лирига бегишиләнди. Афиндыки Дионис театрда 17 мин орун болди. Шундақ қилип, театр греклар турмушыда муһим орун алған сәнгәт саһасига айланды.

Бу театрга бегишиленип әсәрләр йезилди. Мундақ әсәрләр мәзмұни бойиче иккى түргө бөлүнди. Биринчиси – көңүллүк вақыләрни бағын қилидиган әсәрләр. Улар комедияләр дәп аталди. Иккинчиси – қайгулук вақыләр тәсвирләнгән әсәрләр. Уларни трагедияләр деди.

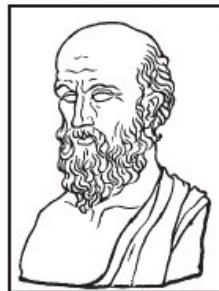
Аристофанниң (б.э.б. 445–385-жж.) комедиялық әмгәклири грек театрлырида пат-пат қоюлди. Униң «Сона», «Булут», «Күшлар» наимлиқ әмгәклирини греклар өткөрді. Чүнки уларда күндилік турмуштиki сәлбий әһваллар өткүр тәнқитлинәтти. Ләшкәрбашлириниң қабилийетсизлиги, хизметкарларниң уюшқан коррупцияси очуқ тәнқитлинәтти.

Грек трагедиясиниң атиси Эсхил (б.э.б. 525–456-жж.) әмгәклириде вәтәнпәрвәрлик, қәйсәрлик билән бәрдашлиқ, әркинлик билән мустәқиллик күйләнди.

Мемарчилиқ вә **һәйкәлтарашлиқ**. Б.э.б. V–IV ғасирләрдә греклиқ мемарчилиқ вә һәйкәлтарашлиқниң тәрәккүй қилиған дәври болди. Б.э.б. VII–VI ғасирләрдә мемарчилиқниң *дорийлиқ* вә *ионийлиқ* дәп атилидиган иккى түри қелиплашты. Дорийлиқ түврүккләр аддий, өткөрді. Ионийлиқ түврүккләр униңдин инчигирек вә ойма нәқишлир билән безәлгән еди.

Аристофан

Эсхил

Аял худа
Афина

Зевс һәйкүли.
«Аләмниң йөттө
мәжүзисиниң бири»

Б.ә.б. V өсирдә уларға қариганда гөзәлирек, нәписирек, һәрхил нәқишләр билән безәлгән түврүк турғузулди. Бу *коринфтилиқ* түврүк дәп аталди.

Қедимий греклиқ мемарчилиқниң әжайип ядикарлықтарының бири – *Парфенон*. У – Афиныга бегишлинип мәрмәр таштин селинган ибадәтхана. Парфенон ибадәтханисиниң тамлирига ривайәтләр билән әспанивий рәсимиләр тәсвиirlәнгән. Ибадәтханиди асасий тәсвир – нәйзә тутуп турған сәлтәнәтлик вә чирайлық *Афины һәйкүли*.

Өзиниң йөнилиши бойичә һәйкәлләр диний, идеологиялык вә эстетикилиқ болуп белүнди. Диний һәйкәлләргә худалар билән батурларниң ядикарлықтары кириду. Эстетикилиқ һәйкәлләр мәйданларға, имаретләргә сөләт берип туриду. Идеологиялык йөнилиштиki һәйкәлләрдә мутәпәккүрләр билән бәхитлик адәмләр вә жәңчиләр тәсвиirlинидү.

Грек һәйкәлтарашлири һәйкәлләрни һәрхил материаллардин ясашни билди. Улар мәрмәрдин, пил устихинидин, ягачтин вә гилдин ясалди. Болупму бронзидин һәйкәл қуюш усулинин яхши өзләштүрди. «Аләмниң йөттө мәжүзисиниң» бири – *Зевс һәйкүли*. Уни б.ә.б. 433-жили һәйкәлтараш *Фидий* ясиган. Һәйкәл Олимпия шәһиридики Зевс ибадәтханисиниң ички-рисигә орунлашқан. Егизлиги 14 метрлиқ мәзкүр һәйкәл пил устиханлири билән алтундик ясалған. Пақырап турған есил ташларму кеп қоллинилған. Ибадәтханига киргән адәмгә гува йәрдә егиз тәхттә олтарған Зевс тәсвири қорқунуч билән дәһшәт туғдуруватқандәк ниссиятларни пәйда қилиду. Шуңа у һәм құдрәтлик, һәм сәлтәнәтлик көрүнди.

1. Қедимий Грек мәйрәмлириниң өһмийити немидә? Грекларниң күндilik түрмушини тәсвиirlәңлар.
2. Олимпиадалиқ оюнларни бүгүнки таңда өткүзүлүватқан Олимпиада оюнлири билән селиштуруулар. Қазақстанлиқ Олимпиада оюнлириниң галиплиридин кимләрни билисиләр?

Грек театридики
рольлук ниқаплар

Ким алтур!

Қайсиси
кандақ рольга
беришланғанлыгини
тепип көрүңлар.

Ярдам керек!

Гераклниң йәне
қандақ жасаритини
билисилөр?

Жүп болуп
оруналацлар!

Рәсмидикиләрниң
неминиң худа-
си екәнлигини
еникәнлацлар.

3. Грек театри құрулушиниң бөлөклирini атаңлар? Театрга барғанда, мошу бөлөклөрni байқидиңларму? Қоюлум қәйәрдә болиду?
4. Грекларниң дини билән әпсаналириның алаһидилеги немида?
5. Грекиядикى мемарчилиқ билән һәйкәлтарашлиқ әсөрлириниң дүния мәденийитидиқи орни қандақ?

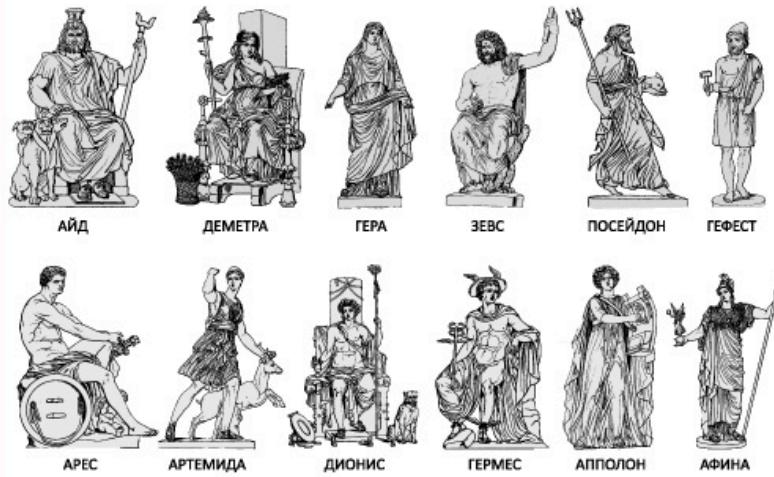
Геракл тогрилиқ әпсанидин парча

(Қедимиий Грекия әпсаналири өз ривайәтлири)

Гесперидилар алмилари (он иккинчи әрлик). Гераклниң Эврисфейга хизмет қылыватқан вактидикى өң чоң әрлигі, өң ахиркі, он иккинчи әрлик болди. Геракл мүрилири билән пүткүл кек асманнан көтирип турған улук титан Атлантқа берип, унин өндидин қызылри гесперидилар естүрүватқан үч алтун алмани елип келишке тегишилек болди. Бу әрликнан әмәлгә ашуруш үчүн, авал һечқаң үхлимайдыган өждиңе қаравуллуқ қилидиган гесперидилар бегига апиридиған йолин тепиш керек еди.

Геракл алтун алмиларни елип кетишкө жирақ сәнөргө атланди. Алтун алмилар Грекиядін бәр жирақтика океан қыргыздыки бағда өсидеңкан. Қедимиий грекларниң етиқи бойиче, шу арида асман йәр билән чекилишиб, құдрәтлик Атлант асман гүмбизини мұриси билән көтирип туридекен. Атлант Гераклға алма үзүп елип бәргиче, асманни Гераклниң көтирип түрушига тогра көлди. Ахири алтун алмиларни зор қиынчилеклар билән елип келиди.

Кун А. Қедимиий Грекияниң әпсаналири өз ривайәтлири.
А., 1958, 215-б.

IX БАП РИМ ИМПЕРИЯСИРИҢ ГҮЛЛИНИШИ

§28.

ҚЕДИМИЙ РИМНИҢ СӘЯСИЙ ВӘ ЖӘМІЙӘТЛІК ТҰЗУМИ

Апеннин йерим аралиниң тәбиий географиялық алапидиллиги. Апеннин йерим арали Балқан йерим аралиниң ғәрбигө орунлашқан. Сирттин қариганда, у өтүккә охшайды. Униң жәнубида Сицилия арали созулуп ятиду. Фәрбидә Корсика вә Сардиния араллари бар. Уларни йерим аралдин Тирен деңизи бөлүп туриду. Униң қырғақлирида кемә тохтайдиган қолайлық пристаньлар болди. Йерим аралниң тик қапталлық болуп келидиган шәркідә Адриат деңизи созулуп ятиду.

Апеннинниң шималыда егиз Альпи тағлери орунлашқан. Йерим аралниң мәркизий қисміда пакарақ Апеннин тағлери жайлышқан. Улар йерим аралдикі һәр түрлүк вилайәтләр билән алақә бағлашқа тосалғу кәлтүрмәйдү.

Грекия билән селиштурғанда, деханчилиққа қолайлық ойманлықтар билән түзләңдәр көп. Дәріяларму нургун. Шималда По, мәркизий бөлігидә Тибр дәріялари ақиду. Мана мошу тәвә қедимий заманлардилә *Италия* дәп аталди.

Қедимий Рим

Бу мұнім!

Тирәк сөзләрни
ениқлаңылар.

Хәритә билән иш!

Римниң географиялық орунлашының тогрилиқ сөзләп берилдер. Италияниң хәритидику сиртқи көрүнүші немигө охшайду?

Ривайёттики Римниң асасини салған Ромул билән Ремни асирған чиши берө һәйкили.

Б.э.б. VI ə.

753 – 509-жиллар арилигини өз ичигө алиду. Бирақ римлиқ падишалар қедимиң шәриктикідәк хизметини мирасқа қалдура алмиди.

Вақит өтүп, Римниң зимини кәңәйди. Хошна тәвәләр бекіндурулди. Дадилири Рим шәһириниң асасини салған уруқларниң адәмлири *патрицийлар* дәп аталди. Латинчә *пater* дада деген сөз. Патрицийлар қедимиң турғунлар супитидә алайында һоқуққа егә болди. Бекіндурулған тәвәләр билән көчүп көлгөнлөр *плебей* дәп аталди. Бирақ уларниң сенатқа қатнишиш һоқуқи болмиди. Қошунға елинмиди.

Б.э.б. VI өсірдә әлдә соң мұлкий мұваффәқийәтлөр башланди. Уларниң бир қисми бейип, көпчиліги намратлаشتы. Бу өһвал болуппыму плебейларда ениқ байқалди. Улар йәр көләминиң кәңәйтишкә, жиғинларға қатнишишқа вә һәрбий қошунда хизмет қилишқа интилди. Патрицийлар билән плебейлар арисида күрәш башланди.

Әлдә теччилик орнитишиң көзлигән падиша Сервий Туллий Рим турғунлирини мұлки вә байлиги бойичә 6 топқа бөлди. Һәрбір мұлкий топ мәлум көләмдә ләшкәр тәшкілләп беришкә тегишлик дейилди. Шундақ қилип, плебейларму қошунға елинидиган болди. Патрицийлар билән плебейлар бирқәдәр охшаш имканийәткә егә болушқа башлиди. Униң бу өзгиришліри Афиныдыки Клисфен исланатыға охшаш болди.

Римниң ахиркі падишиаси тәкеббур *Тарквиний* дәп аталди. У урук аксүйәклири билән сенатни чөтләштүрди. У шөпкәтсиз падиша еди. Шуңлашқа б.э.б. 510-жили тәхттин гүлитилип, мәмликеттің қоғланди. Рим тарихиниң падишалиқ дәвери шунинң билән аяқлашты.

Жүмһурийәт дәвиридикі сәясий вә жәмийәтлик түзүмі. Падишани мәмликеттің қоғлагандын кейин, әнді Римни мәхсус хизметкарлар башқуридиган болди. Һәр жили сайлинип туридиган бу хизметкарлар *магистратлар* дәп аталди. Дөлөтниң алай оргини *хәлиқ жигини* несапланды. Униңда қанунлар, уруш вә теччилик тогрилиқ қарар қобул қилинди. Хәлиқ жигинида һәммә хизметкарлар сайлинатти.

140

Сенат мәжлиси

Сенатниң роли күчейди. У хәлиқ жигининиму, барлық хизметкарларніму назарəт қилип, тәкшүрүп турды.

Римдіки дөлəтлик башқұрушниң бу системиси жүмнүрийетлик еди. Рим жүмнүрийити б.э.б. 509–27-жиллар арилигіда можут болди. Униң дәслəепкі дəвридікі жəмийетлик сəсий тарихи патрицийлар билəн плебейларниң куришигə толуп-ташти.

Б.э.б. 494-жили йеңи хизмет – *хәлиқ трибуны* тайинлини-диган болди. Униңға патрицийлиқ магистратларниң қараплириға *veto* қоюш һоқуқи берилди. *Veto* мəнъий қилимəн дегəн сөз.

Пелебейларниң тәливи бойичə язмичə қанун қобул қилинди. У 12 мис тахтига йезилип, мəркизий мəйданға илинип қоюлди. Уни «ХII жəдəвəл қанунлири» дəп атиди. Әнді жими тəртип-интизам бузуш паалийетлири мошу қанун бойичə жазалынидиган болди. У римлиқ жəмийет билəн қанунларниң кейинки тəрəққиятида соң роль ойниди.

Римниң басқунчилік урушлари. Плебейларниң галибийити əлниң жəңгивар құдритини ашурди. Б.э.б. IV əсирдə Рим өзиниң хошнилиридин һərbий техникиси бойичə үстүн турды. Әнді Рим Апеннин үерим аралини бекин-дуруш сəяситигə көчти.

Римниң Италияны бекиндуруш һəрикити узаққа созулди. Униңға болупмұ *самнит* қəбiliлири қаттық қаршилиқ көрсəтти. Улар билəн б.э.б. 343–290-жиллар арилигіда уч қетим урушти. Ахири Рим Альпи тағлиридин Сицилия аралигичə болған даирини бекиндуруди.

Әнді у бай Сицилия аралиға кəз тикти. Бу мəзгилдə аралниң ғərbий қисмiga карфагенлиқлар орунлашывалған еди. Карфаген Африканиң шималий-ғərbидікі соң мəмликəт еди. У Йəр Оттура деңизиниң ғərbидə һəкүмранлиқ қилди.

Иккi тəрəп оттурисидікі уруш 264-жили башланди. Бу уруш, арилиқтікі үзүлүшлəр билəн, бир əсирдин ошук өңдірілген соңғы вакытқа созулди. У асасəн соң уч дəвиргə бөлүнди.

Рим жəңчиси

Ганибал

Бизниң асасий
қанунимиз қандақ
атилиду?

Топ билəн иш!

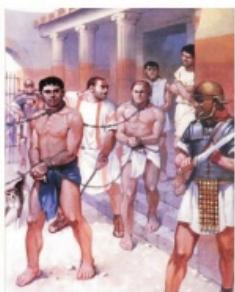

Римниң падишаһы
вə жүмнүрийетлик
довирлердікі
паалийитини
селиштурма тəhlil
қилиндар.

Ениқлацлар!

Гладиаторларниң
нағызы тогрилиқ
қысқа hekайе
түзүнлар.

Қедимий Рим
гладиаторлари

Карфаген сәрдари Ганнибал б.э.б. 218-жили тарихта тәңдашсиз жүрүшни өмөлгө ашурди. Испаниядін гайэт зор қошунни башлап, Альпи тағлиридін ешип, Италия зиминіга келді. Бу йәрдә у бирнәччә ғәли-биге еришти. Бирақ римлиқлар Африкаға кепиліп, Карфагенға қарши жүрүш башлиди. Карфаген һекүмдарлири Ганнибални Италиядин чақиривалди. Ахири б.э.б. 146-жили римлиқлар Карфагенинні тулуқ йәнди.

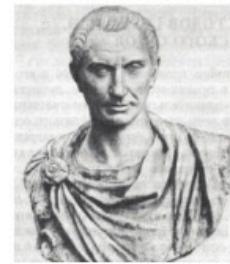
Б.э.б. I әсирдә римлиқ сәрдар Гай Юлий Цезарь Галлияни бекіндурди. Шундақ қилип, Римнің шималидікі чоң тәвә уніцға тиз пүкті. Цезарь Мисирға Рим һекүмранлигини орнатты. Римға пүткүл Йәр Оттура деңизи әтрапидики мәмлекетләр бекінде болди. Рим әң құдрәтлик дөлөткә айланды.

Спартак рәhbәрлігидікі қуллар қозғилици. Римда қуллукқа чүшкән адәмләрнің сани нағайити көп болди. Қуллар егиликнің һеммә саналирида ишлиди. Нәттә әр жүрөк, батур тутқунларни бир-бири билән соқуштуруп, тамаша көретті. Мундақ қуллар гладиаторлар дәп аталды. Латинчә гладиус қилич дегендес.

Римнің жәнубидікі Капуя шөниридә 200дәк гладиатор болди. Улар б.э.б. 74-жили байлар зулмінде қарши қозғилац

Кельтилік худалар
тәсвирләнгөн қача

Гай Юлий Цезарь

Қозғилацчи қулларниң римлиқлар билән уруши

көтөрди. Қозғилаңға қабилийәтлик гладиатор Спартак рәһбәрлик қилды.

Б.э.б. 72-жили әтиязда қозғилаңчилар сани 70 миңға йәтти. Спартак уларни уруш маһаритиге үгитип, һәрбій күккә айландурушқа тириши. Атлиқ ләшкөр топини қурди. Қуралярақ ясатти. Өзини толиму аддий тутти. Іеммә мәсилиләр ләшкөр бешилар кенишидә қарапади. Қозғилаңчилар чоң күккә айланди.

Бирақ қозғилаң рәһбәрлири арисида келишим боливәрмиди. Спартак қозғилаңчи құлларни Италиядин елип кетип, уларға әркинлик бермәкчи болди. Мошу мәхсөт үчүн, Италияның шималиға атланды. Спартак римлиқ қошунни йеңеп, шималдик Мутина шәниригічә йәтти.

Альпига йол очуқ еди. Бирақ намәлум сәвәплөрдин, қозғилаңчилар қайтидин жәнупқа йол алди. Улар нечбир тосалғусиз жәнупқа келип, Сицилиягә өтмәкчи болди. Спартак қарақчиларниң кемишлири билән Сицилиягә өтүшкә келишти. Амма қарақчилар вәдисидә турмиди. Мошу чағда Рим ләшкәрлири қозғилаңчиларни қайтидин кәйнингә өвәтмәс үчүн, ора қезип, йолини тосиди. Спартак римликтарниң қоршавини бузуп чиқты.

Б.э.б. 71-жили Брундизий шәнири үенінде Спартак билән римлиқ қошун арисида ахиркі жәң болди. Дәһшәтлик уруш давамида қозғилаңчилар мәғлубийәткә учриди. Қабилийәтлик сәрдар, әжайип тәшкилатчи, қайсар жәңчи Спартак қаза болди. Шундақ қилип, Спартак рәһбәрлигидики құллар қозғилиниң үецилип қалди.

- Италияның географиялык шараптитини Грекия билән селиштурунцлар.
- Падишалиқ әз жумырийәтлик дәвиirlәрдикі Римни селиштурма тәһлил қилинлар. Қандақ өзгиришләрни байқидицлар?
- «Бөлүвалда, башқуривәр» сөяситиниң әһмийити немідә?
- Рим әң қудрәтлик деләткә айланиш үчүн қандақ мәмлекәтлөрни бекіндурди?
- Спартакниң паалийитини баһалаңлар. Қозғилаңчилар мәхситиге йәттиму?

Ромул вә Рем

Ривайәт бойичә, Римниң асасини aka-ука гезекләр Ромул билән Рем салған.

Бир күни Ромул чүш көриду. Чүшидә худалар асманда учқан он иккى қарчига күш арқылы Римниң он иккى өсир давамида шеһрәткә бөлинидигинини билдүриду. Мошу чүштин кейин, Ромул билән Рем шәһер селишни ойлап, Римниң үүлини қуриду. Бирақ уларниң арисида жедәл чиқип, Ромул Ремни елтүриду. Ромул Римни

Спартак рәһбәрлигидики құллар
қозғилиниң жүрүшлири

өзи башқуруп, унин түнжә падишаси болиду. Б.э.б. VI əсирдө Рим йөттө тизминин үстүгө орунлашқан, ағалиси көп шәһергө айланыду.

Римлиқлар шәһерниң һули селинған ривайеттиki б.э.б. 753-жилдин башлап жил санаши манғузиду.

Қедимий цивилизация. М., 1989. 388-б. (рус тилида).

Тарихчи Тит Ливийнин хатирисидин:

«Ганнибал ховупқа қарши интилған қанчилек батур болса, ховуп-хөтөрни сезәләйдиган шунчилек еһтиятын адәм еди. Униң роһи чүшүп, һерип-чарчиган яки һалсириған пәйти болған әмәс. Құнниң иссигігіму, соққыму у бирдәк бөрдашлиқ билән чидиди, юмшақ орунға ятмиди, һәрбір плащиға орунувелеп, қаравулда турған жәнчиләрниң арисида ухлатти. У урушқа бириңчи болуп кирип, җәң мәйданынан һемминиң кәйнидин чикатти. Жәнчиләр башқа башчилардин көрә Ганнибалниң рәһберлигиде урушқан чағда өзлиргө ишәшлик болуп, җасарет билән урушатти».

Кораблев И. Ш. Ганнибал. М., 1976. 6 – 7-б. (рус тилида).

§29.

РИМ ИМПЕРИЯСИ

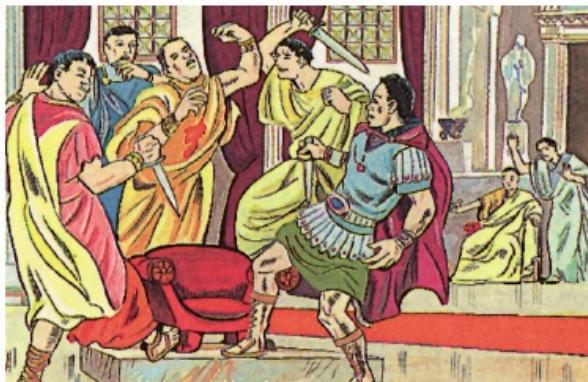
Бу мұhim!

Тиrәк сөзләрни
енникәндәр.

Октавиан Август

Цезарьниң
қастәнлик
билән
өлтүрүлүши

қурушқа һәрбий адәмләрни тайинлап, императорниң абройатиги өсүшкә башлиди. Әнді император пүткүл дөләтни башқуридиган болди.

У башқурған дөләт *империя* дәп аталди. Жұмһурийәтлик һөкүмдарлық орнига императорлук башқуруш системиси көлди. Бу йәккә адәмниң башқуруш тәртиви еди.

Принципат. Императорлук башқуруш Римда бирдин толук орнимиди. У дәсләпки басқучта жұмһурийәтлик бәзи башқуруш орунлирini, атақ-дәрижиләрни сақлап қалди. Мәсилән, сенат сақланди. Бирақ уни император тайинлиди. Шунлашқа сенаторлар императорниң ейтқанлирини орунлап турди. Сенат Октавианни *принцепс* дәп елан қылди. *Принцепс* дәп сенаторлар тизимида бириңчи туридиган адәмгә нисбәтән ейтилатти. Илгири унинде башқа нечқандай артуқчилик յоқ еди. Әнді принцепс намини алған Октавиан сенатни башқурушқа башлиди. Сенат унинға «август» (муқәддәс) дегендән нам берди. Назирму жұмһурийәтлик башқуруш системисиниң бәлгүлири сақланған дәвир тарихта «*принципат*» дәвери дәп атилиди. Римдикى императорлук һөкүмранлиқниң дәсләпки басқучи II әсирниң ахиригичә давамлаши.

Доминат. Рим империяси мәмлекәтләр билән зиминни бекіндурған гайэт зор дөләткә айланди. Униңға Галлия, Испания, Карфаген, Грекия, Кичик Азия, жәнубий-ғәрбий Азия, Мисир бекінди. Шунчиллик чоң зиминни башқуруш асан болмиди. Һөкүмранлиқ үчүн күрәшләр билән тәвәләрдикى қозғилаңларни бесиң давамида қошунниң роли өсти. Императорлар қошунға таянди. Сенат йоқитилди. Уни алий кеңеш алмаштурды. Кеңеш әзалирини императорниң өзи тайинлиди. Улар император қатнашқан чаңда тикидинтик туридиган болди. Жұми муһим хизметтә императорниң ишәшлик адәмлири сайланди.

Әнді жұмһурийәтлик дәвирдикى башқуруш системисидин нечнемә қалмиди. Провинцияләр бирнәччә кичик тәвәгә бөлүнді. Бу нағайити зор башқуруш системисини қелиплаштурди. Төвәндикиләр өзидин дәрижиси жуқуриларға бекінди. Мәсилән, тәвә башчилири беваситә императорға бекінди. Император тәхтни мирасқа қалдураладыганды. Шундақ қилип, императорниң чөксиз һөкүмранлиғи орниди. Бу дәвир *доминат* дәп атилиди. Башқурушниң мәзкүр системиси 306–337-жиллири һөкүмдарлық қылған император Константин дәвридә толук шәкилләнди. Шундақ қилип, доминат Ғәрбий Рим империяси ғулигичә можут болди.

10-2716

Ениқлаңлар!

Мәтингиди
аталғуга кроссворд
түзүллар.

Қулниң бойнига
такиlidиган бронза
диск. Унинде латинча:
«Ман қачсам, тутуп қал.
Каллисте сепилидики
рөжайиним Вивенцияғә
тапшур». Бөзіде
маңдай яки путига
рөжайинниң тамғиси
бесилатты.

Құлға мұнасивәтлик
зорлук-зомбилиқлар
адаләтликум?

145

Тәхминән б.ә.б.
100-жили ясалған
құлниң қуаштурма
төсвири. Һаллық айылдар
500дәк
құл тұтқан.

Ядицларға
чүшириңдер!

Грекия құллари
билән Рим құлларының әһвалини
селиштуруп
көрүңдер.

Ижтимай тұзуми. I-II өсирләрдә Римда құлдарлық тұзум һөкүм сүрди. Асасий ижтимай топлар: құллар, *ушшақ ишләпчиқаргучилар*, құл егилигүчиләр билән йәр егилигүчиләр болди. Уларниң арисидики мунасивәтләр ижтимай әһвалини ениқлаап турди.

Құллар асасий ишләпчиқаргучилар, йәни асасий ишчилар еди. II өсирдә елип берилған басқунчилік урушларға қаримай, құллар йетишиди. Чунки Рим империясидикі һәммә егилик құл әмгигини пайдилинишқа аласланған еди. Құллар санини көпәйтишиңиң бир йоли құллардин туғулған балиларни құлға айландуруш болди. Шуңлашқа әнді құл егилири құлларниң айлә қурушиға рухсөт беришкә башлиди. Құллуқ шаралтта туғулған құллар ейтқан сөзгө қенудиган, һәрқандақ ишни ишләләйдігандардин еди. Униң үстігө уларниң башқа баридиган йериму болмиди. Айлә құрган құлларға ғожайынлири әмгәк қураллирини, турушлуқ жай билән мал, ихчам йәр белигини бәрди. Бу берилгән мұлұқләр *пекулий* дәп аталди. Буни ғожайын қулидин һәрқандақ вакитта қайтуруп алатти.

Құлдарлар 10–15 жил яхши ишләп, адил әмгәк қылған құлға әркинлик бәрди. Әркинлик беришниң бу усули құл егилигүчиләр үчүн пайдилиқ еди. Бириңчидин, у құлни раса әмгәкке қабилийәтлик вақтида пайдиланди. Иккіңчидин, әркинлик бәргөндін кейин, униң наят кәчүрүшини тәмінлімәтти. Әркинлик елишқа үмуттар құллар яхши ишләпла қоймиди. Улар һәм тәртиплик еди. Қозғилаң көтирип, қаршилиқ қилишқа интилмиди. Бу жәмийәттиki течлиқни сақлашқа имканийәт бәрди.

Деханлар жирик йәр егилигүчиләрдин йәр беләклирини ижәригә алди. Адәттә ижәригә елиш қәрәли бәш жил еди. Бирақ мөшү қәрәл арисида ижәригә алған деханларниң көпчилигі вәзипилирини өтәлмиди. Йәр егиси уларни шу вәзипилирини орунлаш үчүн ижәригә бериш қәрәлини узартып турди. Бу деханлар әнді узак жиллар мәлум бир йәр егисигө бекінде болуп қалди. Униң йерини ташлап кетәлмиди. Мундақ деханларни *колонлар* дәп атиди.

Әлниң ижтимай тұзумидә һөкүмран топ билән байлар өзлиригә хас орун егилиди. Улар: жирик йәр егилири, сарай хизметкарлири, тәвәләрни башқұргучилар, соң ишханиларниң вә кемиләрниң ғожайынлири, бай содигәрләр еди. Улар құлларниң, колонларниң, деханларниң әмгигини пайдиланди.

Егилиги билән түрмүши. Рим империясидике егиликиниң иетекчи саһаси йеза егилиги еди. Униң риважлиниш дәрижиси

зор империяниң һәр тәвәсидә һәр түрлүк болди. Доләтниң гөрбидики Испания билән Галиядә бурун данлик зираәтләр көпирәк териләтти. Әнді бу тәвәдә италияликләр билән греклар үзүм, зәйтүн, мевә дәрәклириниму өсиришкә башлиди. Деханчилиқ Мисирда яхши тәрәккүй қылди.

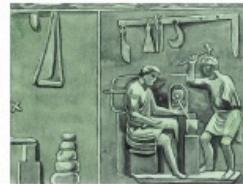
Римда йәр егилиги мурәккәпләшти. Жирик йәр егиликлириниң қелиплишиши давамида оттура вә кичик йәр егиликлири боһранға учриди. Уларни чоң йәр егилири сетивалди. Лекин наһайити зор йәр мәйданини өзләштүруш учун, интайин көп қул һажәт еди. Шуңлашқа йәр егиликлирини ушшақ беләкләргә белүп, колонларға ижәригә бериш пайдилиғирақ еди. Колонлар ижәригә елиш хунуни ахча көрүнүшидә төлиши керәк болди. Бу әһвал колонларниң йәр егисиниң ихтиярига чүшүшигә елип кәлди. Йәрни ижәригә елиш хунуни ахча көрүнүшидә төләтишниң пайдисизлигини көрсәтти. Шу сөвәптин II әсирдин башлап йәрдин елинған носулниң бир белигини ижәригә елиш һәккى сүпитидә төләйдиган болди. Мошундақ хусусий йәр егиләш билән биллә императорлук йәр егиликлириму можут еди. Униң бесим көп қисми шәриқ вә Африка тәвәлиридә орунлаشتы. Бу йәрләрни мәхсүс әмәлдар башқурди. Императорлук йәр егиликлириде асасен қуллар ишлиди.

Шундақ қилип, империядикі йәр егилигиниң бирнәччә түри бар еди. Бу дөләттиki йәр егилигиниң мурәккәп болғанлигини көрситиду.

Наһайити зор империяниң қурулуши униндикі һүнәрвәнчилик билән содиниң риважлинишига тәсир қылди. Һүнәрвәнләр өзлиригә һажәтлик хам әшияни һәрқандак тәвәдин йәткүзәлиди. Һүнәрвәнчилик ишләпчиқириш асасен сетишқа қаритилди. Әмәлиятта бу товар ишләпчиқириш еди.

Товар ишләпчиқиришниң йүксилиши содиниңму тәрәккүй қилишига тәсир көрсәтти. Сода мұнасивәтлири провинцияләрниң ичидә, шундақла провинция арисидиму риважланди. Шу жәриянда бәзи шәһәрләрдә мәлүм бир товар түрими, мәсилән, гөш яки жуң сетишқа бегишланған базарлар пәйда болди. II әсирдә Римда интайин чоң базар селинди. Униң егизлиги бәш қәвәт өйдәк еди вә һөрхил товарлар сатидиган 150-тәк сода покәйлиридин ибарәт еди. Бу шу чағдикі Римниң наһайити чоң сода мәркизи болғанлигини көрситиду.

Империя дәвридә чәт әлләр биләнму сода яхши риважланди. Йәр Оттура деңизини Шәрккүй Азия әллири билән бағлан турған Улук Ипәк йолиниң әһмийити аләнидә еди. Рим содигәрлири Иран, Оттура Азия вә Һиндистан билән сода

Устихана

Кедимий Рим сапал комзиги.
Б.э.б. IV ә.

Топ билән иш!

Империядикі
боһранниң
сөвәплирini
төһлил қылышлар.

мунасиғатлирини орнатти. Сирттин келидиган товарлар ичидә безәк буюмлар билән биллә ипәк, пахта вә б. гәзмаллар қиммәт баһаланди.

Империя боһрини. III әсирдин башлап Рим империясинаң өттөн төвәлири өзлириниң императорлирини елан қилип турди. Улар Римдикі императорни тиңшиимиди. Бәзи төвәләрдә һәтта кичик дөләтләр пәйда болди.

Мәсилән, мәмлекәтниң шималий-гәрбиеди Галлиядә йеци дөләт қелиплаشتы. Униң өз императори, сенати, хизмет орунлири, қошуны вә пайтәхти болди. Империяниң шәрқидиму мешундақ дөләтләр можут еди. Рим императори униңға һәтта «Шәриқ даһиси» дегән унванму бәргән.

Империягә сирттин нүжүмлар көпәйди. Шималдин герман қеби-лилири бесип кирип турди. Дунай бойында готтарниң нүжүмлири күчайды. Шундақ қилип, императорлуқ һөкүмрәнлиқ налсирап, сирттин бесип кириш көпәйди.

Өлниң ички әһвалимү махтиғидәк әмәс еди. Ләшкәр сани көпәйтилди. Шунлашқа деханларниң хелә қисми қошун қатарына елинди. Бу ишчи күчиниң азийишини кәлтүрүп чиқарди. Қуллар билән колонларниң әмгиги пайдисиз болди. Нәтиҗидә етизлиқлар бош қалди, носул мәһсулати азайды. Ынәрвәнчилик буюмлириниң супити начарлиди. Ынәрвәнчилик ишханилири боһранға учриди.

Шәһәрләр бөйрени улардикі һүнәрвәнчилик билән соди-ниң ақызылишишига елип қалди. Җоң йәр егиликлириниң қе-липлишиши кичик вә оттура йәр егиликлирини налсиратти. Империядикі умумий әһвал мүшкүлләшти. Мешундақ ум-

Басқунчилар жүрүши

умийүзлүк боһран жәрияни-да дуниятонушлук, көзқа-рашларму өзгәрди. Адәм-ләрниң тәң һоқуқлук болу-ши төләп қилинди. Мешундақ көзқараашларниң тарқи-лишишига иптидай христи-анларму тәсир қилди.

1. Рим империясидикі «принцепс» дегән немә? «Принципат» дегендечу?
2. Императорлуқ һөкүмрәнлиқ системеси қандақ қелиплаشتы? У кимниң исми билән бағлинишилик?
3. Доминатния принципаттың қандақ пәркі бар?
4. Римдикі қулларниң әһвали қандақ болди? Уларға немишкә әркинилік берішкө башлады?
5. Деханларниң әһвали қандақ еди? Колонларниң аддий деханлар-дин пәркі немидә?

§30.

КЕДИМИЙ РИМ МӘДӘНИЙИТИ

Мәдәний тәрәкқиятниң асаслири вә алғандаликлири. I-II әсирләрдә Рим жәмийити өз тәрәкқиятниң алый чоққисига йәтти. Униң мәдәний наяттики мұваппәқиетлириму мошу дәвиргә тогра келиду. Рим мәдәнийити әнді Италия даирисидин чиқип, Йәр Оттура деңизи бойынан йәтти. У империя тәркивигө киргән көплігөн хәлиқларниң мәдәний байлықларини өзигө қошувалди. Рим империясы өзиниң ижтимаи түзүми бойичә қедимий дүниядикі әң муреккәп мәмликәт болди. Чүнки униң тәркивидики мәмликәтләр тәрәкқиятниң һәрхил басқучида турди. Уларниң хилму-хил мәдәнийити Йәр Оттура деңизлик мәдәнийәт тәрәкқиятига тәсир қылды.

Найти зор Рим империясинаң курулушки әлниң мәдәнийәт тәрәкқиятида пайдиси тоң болди. Бу пухта дөләт униң түргунлириниң пәхригә айлинин, күч-құвәткә толди. Шундақ қилип, мәнивий вә психологиялык наләтни қелиплаштурди. Мәдәний байлықни яритишиңа вә ижадийәт билән шугуллиниш-ка қолайлиқ шаралып қелиплаштурди.

Шуниң билән биллә алый һөкүмранлыққа бекінде көзқараш шәкилленди. Байлыққа интилиш, имканийәтни пайдилиниң қелиш, әмгәккә жиркиннич билән қарааш овж алди. Булар һәккіде шу дәвирниң язғучи, шаирлири йезип қалдурди. Үмумән мундақ көзқарашлар асасән шәһәр пухралыриниң көпчилигигә хас еди. Йеза пухралыри башқычә наяттың көзқарашқа етеге еди. Унинда құллар билән һәрхил дәрижидики бекінде адәмләр, кәмбәгәл деханлар бесим болди. Улар айлә шаралитини ойлап, қаттиқ тәрбийигә бекінди, өз вәзипилирини орунлашыңа интилди.

Римлиқ дин. Римлиқларда грек дининиң тәсирі күчлүгирек болди. Уни биз худалирни охшитип тәсвирлишидин билимиз. Мәсилән, Юпитер греклиқ Зевс билән, Венера – Афродита билән, Марс – Арес билән бағлаштурулуп құшандырулди. Юпитер – асман, чақмақ худаси. Марс – уруш худаси, Венера – муһәббәт вә үнүмдарлық худаси. Вулкан – от билән тәмүрчилик худаси. Нептун – деңиз худаси. Диана – ай худаси.

Худалар, әлгә ғәмхорлық қилип турсун дәп, уларға чоқунди. Һәрхил диний урпи-адәтләрни ойлап тапти, курбанлиқларни қылды. Каһинлар бу урпи-адәтләрниң елип берилишини, ибадәтханайлардикі тәртип-интизамни назарәт қилип, рәтләп турди.

Бу мұнам!

Тираж сөзләр!

- ❖ Саватлиқлиқ мәктеби
- ❖ Қанун, медицина мәктәплири
- ❖ Цицерон
- ❖ Вергилий
- ❖ Гораций
- ❖ Овидий
- ❖ «ХІІ жәдәвәл қануни»
- ❖ Пухралиқ һоқуқ

Биливелицлар!

Саламәтлик худаси – Гигия

Греклар билән римлиләр саламәтлик Эскулапниң қызы Гигияны худаси сүптиде несаплиған.

Бүгүнки күндиму коллининиваткан «гигиена» сөзи мөшү исимга бевасате бағлиқ.

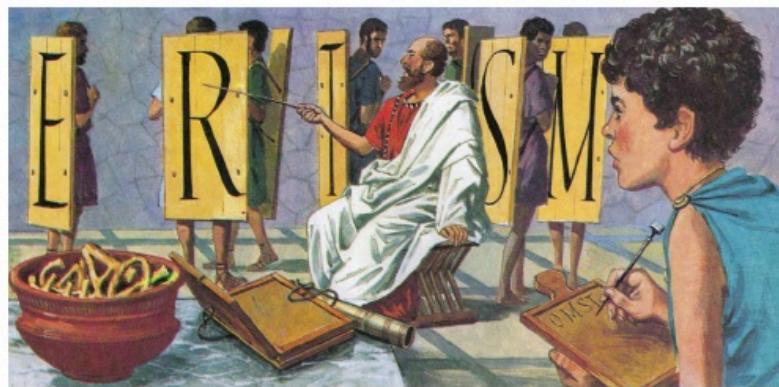
Римлиләр диний әнъениләрниң орунлашишига чоң әһмийәт бәрди. Диний чүшәнчиләргә чоңкур, жән дили билән берилеп көтмиди. Шу сәвәттинму ят йәрлик, һәтта бәзи шәрқий диний чүшәнчиләр тарқалди.

Іекүмранлық үчүн талаш-тартишлар, пухралиқ урушлар диний чүшәнчиләргә өзгиришләрни киргүзді. Турмуштики қийинчилиқлар у дуния тогрилиқ чүшәнчиниң тарқилишиға тәсир қилди. У дуниядик течлиқ билән молчилиқ тәшвиқ қилинди. Шуның билән биллә тәғдири тогрилиқму етиқат риважланди. Тәғдири қыйин хәлиқниң төвәнки топи қутулдурғучи худани арман қилди. Мундаң худа өзлиригө яхшилиқ елип келиду, байлиққа ғәриқ қилиду, дәп ишәнди. Диний мәйрәмләр Римнин жәймийәтлик наятида муһим роль атқарди. Уларда диний әнъениләр, урпи-адәтләр орунланды.

Билим системиси. Римлиқ билим системиси йәрлик, йәни римлиқ-италиялық асаста тәрәккүй қилди. Лекин көп нәрсиләр греклардинму елинди. I-II өсирләрдә империядик билим биркәдәр системилашып үч басқучлук болди.

Бириңчи яки *башлангуч* басқучи йәттә яштин башланди. Бу йәрдә оқуш 4–5 жилға созулди. Бу көпчиликниң қоли йетидиган мәктәп еди. Уницида оғуллар билән қызлар биллә оқуди. Башлангуч басқусынң асасий мәхсити саватлиқ болушни, арифметикиниң күндиліктүрмушта қоллинилидиган асаслирини билишке үгитиштин ибарәт еди.

Иккинчи, оттура басқучи *саватлиқлық мәктеби* дәп атальди. У йәрдә оқуш һәққи биркәдәр құммәт еди. Оқуш программиси бөш пәнни оқутушқа қаритилди. Улар: латин әдебияти, римлиқ һоқуқ асаслири, философия бойиче иптидай

Римлиқ мәктәп

билим, грек тили вә математика. Оқуучилар кичик топларга бөлүнүп оқытулди. Бу йәрдә һәрбир оқуучи билән ишләшкә аланидә көңүл бөлүнді. Бу иккинчи баскучта билим бериш 4 жилға созулди.

Учинчى, жуқарқи баскучи *натиқлиқ мәктәп* дәп аталди. Адәттә бу мәктәптә оқуш 16 яштин башланди вә 3 – 4 жилға созулди. Бу йәрдә оқуш наһайити қиммәт еди. Шуңлашқа оқуучиларниң сани аз еди. Бу йәрдә бурунқи бәш пән кәңәйтилгән түрдә оқытулди. Уларға қошумчә натиқ сөнъити вә музыка пәнлири оқытулди. Бу ахирқи икки пән шу чағдикى билим бериш системисида наһайити мүһим дәп несанлинатты. Мәлүм бир мавзуу яки мәсилә бойичә бәс-муназирә өткүзүш көң қоллинилатти. Бу мәктәпни пүтәргәнләр һәртәрәплімә ယетүк билим елип чиқатти.

Ақсүйәкниң балилири философлар билән нами мәшінур Афинны натиқлири билән мәлүм Родос охшаш мәдәнийәт мәркәзлиригә берип оқуди. I – II әсирләрдә тунжә мәхсус алий билим беридеган мәктәплөр қелиплишишқа башлиди. Улар қанун вә медицина мәктәплири еди. Уларда дәрисләр айрим программа бойичә өткүзүлди.

Римниң атақлиқ язгучи-шаирлири. Қедимий Римниң атақлиқ натиғи, язгучиси вә сәясий арбаби *Марк Туллий Цицерон* еди. У бала чегидин натиқлиқ сөнъет билән шугуллининп, билимини Кичик Азия шәһәрлири билән Афинида мукәммәлләштүргән. Цицеронниң 800дин ошук трактати билән хәтлири, сәясий йөнилиштиki 58 әсәридә уニң нәқиллири ейтилған.

Рим әдәбиятиниң тәрәккүй қылған дәвери Октавиан Августниң һөкүмдарлиқ дәвригә тогра келиду. Бу жүмнүрийәтниң бәрбат болуши, империялик түзүмниң орниши дәври еди. Хәлиқ егир вә мурәккәп әһвални бешидин кәчүрүвататти. Мошу дәвирдә Рим әдәбиятиниң үч улуқ мутеппекүриниң әмгәклири дунияга кәлди. Улар Вергилий, Гораций вә Овидий еди.

Вергилий (б.э.б. 70–19-жж.) Шималлий Италиядә дехан аилисидә дунияга кәлгән. Уニң «Буколиклар» намлиқ

Марк Туллий Цицерон

Римлиқ устаз билән оқуучилар тәсвирләнгөн һәйкәл

Ядигларга чүширицлар!

Устаз вә шагирт мавзусыра кичик некайә түзүңлар.

Вергилий
өмгөклириниң
қиммити немідө дәп
ойлайсилар?

Жұп билән иш!

Гораций билән Овидий өмгөклириниң алғандағы
қандак?

Шеирлар топлыми уруш болуватқанда елан қилинди. Бәдий әдебий тил билән течлиқ наятынц қиммитини, достлук билән меһрибанлықни күйләйдү. Іекүмранлық учун бир-бируни өлтүрүватқан уруш вақтида яш шаирниң үни хәлиққә бәк йекімлик аңлиниду. Униң исми тез тарқилиду.

Вергилийниң иккінчи өмгиги «Георгик» дәп атилиду. Униңда йәрни қандақ пәрвиш қилиши, оғутлаш вә өкүзни қандақ күтүш тогрилиқ баян қилиниду. Шаир бу йәрдә дехан өмгигини қизиқарлық тәсвирләйдү. Адәм билән тәбиәтниң зич бағлининша екәнligини устилиқ билән өкс әттүриду. Нәтижидә аддий мәсилә чоңқур манаси бар, әжайип поэмiga айланған.

Рим поэзиясиниң чоққиси – Вергилийниң «Энеїда» дастани. Униңда Троя шәһири гулигандин кейин, униң батурлириниң бири Эней шәһәрдин кетиду. У көп мәсип, Италияға келиду. Бу йәрдә көрсөткөн жасарити учун, йәрлик падиша униңға өзиниң қизини бериду. Эней йеци шәһәр селип, уни өз падишлиғиниң пайтәхти дәп жақалайды. Униң әвләди Ромул билән Рем еди.

Тарихий мавзуда йезилғиниң қаримай, дастан өз вақтиниң мурәккеп мәсиллирини қараштурди. Шәпқәтсизлик билән байлыққа әһмийәт бериливатқан жәмийәттә Энейниң тәсвiri адиллиғи билән алғандағыниду.

Гораций (б.э.б. 65–8-жж.) – Рим шаири. Рим билән Афиниңда билим алған. Униң ихчам сатирилиқ шеирлар топлими, «Шеирлар» наамлиқ лирикилиқ характердикі төрт китави болди. «Хәтләр» өмгиги әдәбият, этика мәсиллиригә бегишланды. Униң Рим дөлитиниң гимнига охшайдыган әсери «Әсирләр нахшисі» дәп атилиду. У нахша супитидә б.э.б. 17-жили чоң мәйрәм вақтида ейтилған.

Гораций йеци монархиялық тәртипни, Октавиан Августниң қоллишиға егә болуп, униң һәкүмранлық системисини күйлиди. У һәрбир адәмзат вәзипесини адил атқуруши, сәясий ишқа көп арилашмаслиги көрөк деди. Униң билән биллә меһрибанлық, адиллик, меһиршәпқәт қатарлық хусусийәтләргө алғанда көңүл бөлди. Гораций Рим жәмийитиниң ижабий тәрәплирини маҳтап, камчилиқлирини тәнқитлиди.

Овидий уни империяниң бир четигө йәр авдурди. У шу йәрдә өмриниң ахирқи он жилини өткүзди.

Яш чегида аласән меһрибанлиқ билән муһәббәт мәсиллирини язди. Чаң болған чағда, тарихий-әпсанивий мавзуда иккى поэма язди. Биринчиси – «Метаморфозилар» намлық грек-рим әпсанилири тәсвиirlәнгән поэмиси. Иккинчиси – «Фасттар» намлық римлик әпсанивий мәрикиләр баян қилинған дастан. Сүргүндә жүргөн вақтида вәтинигә болған сегиниши тәсвиirlәнгән бирнөчө шеир язди. Үмумән, Овидийниң өмгәклири өжайип әдәбий тилда йезилди вә лирикилиқ сезимларға толуп-ташты.

Римлиқ һоқуқ. Римлиқ һоқуқ системиси қедимий дуниядикі әң мукәммәлләштүрүлгән дәп несаплиниду. У кейинки дәвирләрдике европилиқ һоқуқ системиси тәрәққиятига чаң тәсир қылды. Қәплигән римлиқ һоқуқлар намлири, аталгулар, чүшәнчиләр бүгүнму қоллинилип көлмәктө.

Римлиқ һоқуқ – рим жәмийити билән дөлитидә қоллинилган қануний нормилар топлами. У Рим дөлити кәцийип, тәрәққий қилғасири өзгиришләргө учрап, риваҗлинин турди. Униңда кәплигән чөт әллик һоқуқлук қанунларму орун алди.

Римлиқ һоқуқ системиси аласән төрт бөләктин ибарәт болди. Биринчиси – ата-бовилар әнъәнисигө, диний етиқатларға аласланған қедимий қанунлар топлами. Униң ичиә «ХІІ жәдәвәл қануни» алаһидилиниду. Иккинчиси *пухралиқ* һоқуқ дәп аталды. Униңда пухралар, уларниң һоқуқлири билән вәзипилири баян қилинди. Үчинчиси *хәлиқлар* һоқуқи дейилди. Униңда пухралар билән бекіндиларниң вә пухралиги үок адәмләрниң өзара мұнасивити қараشتуралди. Төртингиси – *тәбии һоқуқ*. У нека мұнасивәтлири, өвлат вә уни тәрбийиләш мәсилилирини өз ичигө алди.

Август дәвридә атақлиқ әдлийә хадимлириға талаш мәсилиләр бойичә өз пикрини билдүрүш һоқуқи берилди.

Топ билән иш!

Римлиқ һоқуқ системисига кластер ясандар.

Буниң өзи римлиқ һоқуқنىң төрөккүйятиға зор тәсир қилды. Һөкүмдар әдлийә хадимлириниң өзлиригө хас мәктәплири қелиплашты. Қанун топламлири билән биллә римлиқ һоқуқ тарихи тогрилиқ китапларму йезилди.

1. Рим мәденийитинин риважлинишиға тәсир қилған факторларни атаңлар.
2. Рим худалиридин түзүлгөн жәдвәл түзүңлар.
3. Римдикі билим системисиниң алайынилігі неміде?
4. Цицерон тогрилиқ интернеттін учур издөңлар.
5. Вергилий билән Гораций әмгәклирini селиштуруп тәрипләңдер.
6. Римлиқ һоқуқ системиси тогрилиқ ейтеп берицлар. У қандақ белəклəргө бөлүнгөн?

Вергилийниң «Энеїда» дастаны

Император Август өзини Римниң атақтық шашырынин махтишини халайду. Шу шашырын бири Вергилий еди. У Гомерға тәхлит қилип, «Энеїда» наимлиқ дастан язды. Дастаннин баш қөһримани – троялиқ Эней. Әпсаны бойича, Энеїниң аписи – Афродита худа (римликлар уни Венера дәп атған). Дастанда мөшү аял худаниң ярдими арқылы Эней от ичидики Троядин аман чиқыду. Андин кейин узақ жил әл арилап жүргүп, Италияға келидүдө, уны иккінчи Ветини несаплайды. Бир әсир еткандын кейин, Энеїниң әвләди Ромул Римниң һүлини салиду. Цезарьму, Августму Энеїни өзлириниң әждади дәп билгән вә өзлириниң әслини аял худа Венераниң өзидин таратқан. «Энеїда» дастаныда Вергилий пәкәт Энеїнила махтап қоймай, Рим делитиге көптөн күткөн течликни орнатқан Августни мүшүшпелді. Вергилий башқа хәликлөр һәйкәл ясашқа мәнирирақ, нұтуққа устарақ, илимға йетүгірек болуши мүмкін, бирақ аләмни пәкәт римликлар башкурушқа тегиш, дегәнни пат-пат ейтиду.

«Римлиқ! Сөн хәлиқә һекүмранлық қилишниң йолини үгән, бекіндіга рәһимдил бол, мәмәданларниң әйивини бас!».

Федоров Н. А., Мирошенкова В. И. «Антик әдебият». Рим: хрестоматия. М., 1981. 253 – 290-б. (рус тилида).

«Дүннияга пәкәт римликлар һекүмранлық қилиши тегиши» дегендеген пикиргө қандақ қарайсилөр?

Х БАП ДӘВИРЛӘР ҚИЙИЛИШИДИКИ РИМ

§31.

ХРИСТИАНЛИҚНИҢ ПӘЙДА БОЛУШИ

Рим империясидики диний чүшәнчиләрдикى өзгиришләр. I-II əсирләрдә Рим империясидә көплигөн хәликләр яшиди. Уларниң һәрқайсисиниң өзигө хас дини болди. Мощундаң диний чүшәнчиләр империя даирисидә тарқилип, өз ара арилишиш башланди.

Мәмлекәтниң шәркүй тәвәлиридики һәrbий бөлүмләрни фәрипкә алмаштурууш жәриянида шәркүй динму биллә йетип көлди. Шәрик әллиридин елинған жәңчиләр парсларниң күн худаси Митрага сифинди. Иудейлик көчмәнләр Яхвега сифинишни тарқатти. Уларниң худа өвөткән қутулдургучи тогрилиқ чүшәнчилири болупmu аддий хәлиқ арисида қоллашقا егә болди. Қутулдургучиларниң езилгүчиләрни қоғап, яхшилиқ билән адәләтлик орнитидиганлиги яқти. Шәрик провинциялиригө барган римликлар өзлириниң динини алғач көлди. Диний чүшәнчиләрдә алмишиш овж алди. Шу жәриянида қедимий римлиқ дин илгәрки абрай-инавитидин айрилди. У Октавиан Августтин башлап

императорни тәрипләш, һәтта худа дәриҗисиге көтириш сәяситини жүргүзди. Бираң Рим империясидики хәликләрниң нечқайсисиниң дини умумийүзлүк қоллинишقا егә болалмиди. Хәлиқниң муз-муңтаҗыга жавап берәлмиди. Хәлиқ учүн алдидики күндин үмүтлинип, ишәнч артишقا йетәкләйдиган дин керәк еди. Мундаң дин христианлиқ болуп чиқти.

Иптидаиј христианлиқ әмгәкләр. Иптидаиј христианлар һәккىдә әмгәкләр көп. Улар – иудейлик өсәрләр, диний китаплар билән Иисус Христос (Иса) вә униң шагиртлири тогрилиқ әмгәкләр. Улар-

Таштин яритилган
Митра

Бу мұhim!

Тиrәк сезләр!

- ❖ Митра худаси
- ❖ Яхве
- ❖ Иисус Христос (Иса)
- ❖ «Йеци вәсийәтләр»
- ❖ Иосиф Флавий
- ❖ Апостол

**Музакири-
лишицлар!**

Христиан
дининиң пәйда
булушига бағылғы
пикирлерниң
қайсисиниң
қоллайсылар?

ниң ичидө «Йеци вәсийәтләр» китавиниң орни бөлөкчө. Униңда Иисусниң өмри, диний тәлимәти, әмәлгә ашурған мәжүзилири билән вәсийәтлири баян қилингән. Иисусниң шагиртлири билән избасарлариниң бешидин өткүзгөн вә уларниң динни тарқитиши паалийити тәсвирләнгән. Иисусниң йәргә қайтип келиши, гунаһкарларни жазалиши, миң жиллик Худа падишаһигини орнитиши тогрилиқ йезилгән.

Иптидаи христианлиқни оқуп үгиништә иудейлиқ әсәрләрниң өһмийити зор. Эң авал «Кона вәсийәтләр» әсәрини аләнидә аташқа болиду. Иудейлар дининиң мүкәддәс топлими болуп несаплинидиган бу өмгәкни христианлар қобул қылди. Униңдикى көплекен пикирләр билән көзқарашларни иптидаи христианларму тәргип қылди. Шуңлашқа христианлиқниң қелиплишиши билән риважланиш мәсилийини «Кона вәсийәтләрсиз» чүшәндүрүш мүмкін әмәс.

Иптидаи христианлиқ қовумлар тогрилиқ мәсилиләрни ениқлашта *кумранлиқ* һөжүәтләрму мунасип орунни егиләйдү. Бу Өлүк деңиз бойидики Кумран қоналгуси йенидин тепилгән қолязмилар еди. Униңда байлиқтин ваз кечип, толук тәң вә барәвәрлик орнатқан қовум һәккүдө йезилгән. Бу адәмләр аддий яшиди. Әрзән кийимләрни кийди. Өмгәк қураллирини, озуқ-түлүкни бирлишип пайдиланди. Өңкүрләрни паналиди. Иптидаи христианлар қовмиму шундақ өмүр көчурди.

I-II әсирләрдикى грек-рим язгучилири иптидаи христианлиқ һәккүдө язди. Шуларниң ичидө *Иосиф Флавийниң* өмгәклирини атап өтүшкә болиду. Уларда христианлиқниң қелиплишишига тәсир қылған өһваллар, Иисусниң паалийити hekayә қилингән.

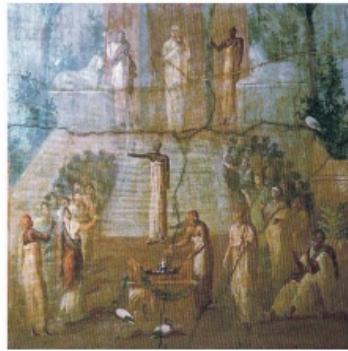
Көрүватқинимиздәк, иптидаи христианлиқ тогрилиқ йезилгән өмгәкләр көп екен. Шуларниң асасида христианлиқниң пәйда болуши, шәкиллениши, урпи-адәтләр тогрилиқ мәлumatларни алимиз.

Христианлиқниң пәйда болуши тогрилиқ масилә. Христианлиқниң пәйда болуши дүния йүзи тарихидики мурәккәп мәсилиниң бири. Илим-пәндә Иисус, униң яшиган йери, тәргибати һәккүдө муназириләр давамлашмаңта. Иптидаи христианлиқ қовумниң тәркиви, диний әнъенилири билән асасий диний тәлимәтлири тогрилиқмۇ һәрхил көзқарашлар бар.

Болупму «Христос болғанму яки ойдин чиқирилғанму?» дегән мәсилә ениқланмиди. Бу һөктә иккى түрлүк пикир алға сүрүлиду. Бириңчиси, уни әпсанивий қәһриман дәп санайду. У яшиган дәп несаплинидиган вақиттин онлыған жиллардин кейин ойлап тепилгән дәйду.

Мәрмәр таштн ясалған буқини
өлтүрүватқан Митра худаниң
рельефлик һәйкелі

Исида қаһинлири

Митра – парсларниң йоруклук худаси. Ривайәт бойичә, мөшү буқиниң қени дунияға өмүр сога қылған. Митрага сиғиниң пүткүл империяға, болупнан Рим ләшкәрлири арисида кәң тарқалди. Асасен пәкәт әр кишиләргиля Митрага сиғинишка рухсат берилгөн.

Рим империясидә Мисир худаси Исида сиғинидігандар көп болды. Рәсмидә Исида қаһинлири билән сиғингүчиләрниң су билән тазилаш йосуни көрситилгән.

Иккинчилири тарихта болғанлигини испатлашқа тиришиду. Улар: «Иисус I әсирдә яшиди, иптidaи христианлық қовумниң һулини салди, йеңи динниң асасий қаидилирини түзди. Уни алайнидә құдрәтлик, муқәддес дәп тәрипләш униң вапатидин кейин башланди. Шу ҹағдин башлап, у әpsанивий қәһриманға айланди» дәйду.

Іәр иккى топнин алимлири мәнбәләрни диққат билән тәкшүриди. «Йеңи вәсийәтләрни» вә башқа әмгәкләрни һәртәрәплимә тәткүк қылди. Христианлықни иудейлик вә башқиму шәркйи динлар билән селиштурди. Грек-рим философияси билән бағлинишини ениқлиди. Шундақ қилип, мәзкүр дин пәйда болушиниң үйлitzизиниң өңәрләрде ятқанлигини көрсөтти.

I-II әсирләрдә римлик жәймийәт мурәkkәп әһвалини бешидин кәчурди. Нахайити көп байлиқца егә болғанлар билән намратлар көпейди. Һөкүмдарларниң һөкми билән құлларниң һоқуқсизлиги қатар можут болди. Жәмийәттики маддий байлиқ билән мәнивий кәмбәгәллик рошән сезилди. Өзгүдә қалған қуллар, деханлар билән һүнәрвәнләр байларниң баяшт түрмушига нарази болди. Нәттә билимлик адәмләрниң арисидиму ичидин нарази болуш, жәмийәт әһвалига қана-әтләнмәслик байқалди.

Мұнакимә
қилицлар!

Немишкә римлиқлар
башқа халиқләрниң
диний етиқатлирини
қобул қылған?

Жұп билән иш!

Иисусниң бе-
сип еткән йо-
лани тизмиге
орунаштуруңдар.

Музакирилишиңдар!

Иисус Христосқа
қарши Рим
рәhbәрлириниң па-
алийити адалатлық
дәп ойламасылар?

І әсирдә римлиқ провинция болған Палестина зимиңида иудейлик динниң бир тармиги сүпитетіде йеци диний чүшәнчиләр пәйда болды. Униңда ахирет, худаниң соти, адәмләрни яхши көрүш билән яхшилиқ қилиш тәргип қилинди. Бу чүшәнчиләр көмбәгәлләр билән қуллар арисида кәң тарқалды. Иптидаи христианлик қовумлар пәйда болды.

Аста-аста мәзкүр диний үқумлар иранлик вә грек-римлиқ динлар билән толуқтурулды. Шундақ қилип, йеци диний системиға айланды. Өнді у Палестина зимиңидин чиқип, пұтқұл Рим империясы даирисигे тарқылишқа башлиди. Униң асасий идеялири билән әнъенилири китап болуп йезилди. Нәтижіде «Йеци вәсійәтләр» намлиқ китап дунияға көлди. Христианлик дин мана шундақ пәйда болды.

Иисус Христос (Иса). Христиан дининиң асасчиси вә шу динниң баш шәхси – Иисус. Диний чүшәнчиләр бойичә худа йәрдикі жәнайәт билән адаләтсизлик көпәйгән чағда, уни рәтләш үчүн пәйгәмбірлирини әвәтип турди. Мана шундақ йәргө әвәтилген огулларниң бири Иисус еди. У худаниң құдрити билән дунияға көлгөн. Чаң болғандын кейин, Палестина, Иудея, Финикиядә тәргибат ишлирини елип барған. Йәрдикі наятниң қисқа екәнлигини, гунаңкарлар үчүн қорқунучлуқ сотниң үекинлашқанлигини ейтиду. У дуниядикі мәңгүлүк өмүргө тәйярлиниш, лазимлигини ағаһландуриду. Униң үенидікі он икки шагири *апостоллар* дәп аталди. Иисусниң тәргибатлири Рим империясиниң рәhbәрлиригө яқмиди. Рим прокурори Иисусни тутқун қилип, өлüm жазасыга кәсти. Уни крестқа керип өлтүрүш тогрилик пәрман чиқарди.

Иисус христианлик әмгәклириде худа-адәм сүпитетіде тәсвирлиниду. «Униңда худа билән адәмгә хас хусусийәтләр болған» дейилиди. Ислам динида у пәйгәмбәрләрниң бири Иса дәп атилиди.

?

1. Империядикі диний чүшәнчиләр қандақ алмашты?
2. Конан римлиқ дин илгөркі абройидин немишкә айрилди?
3. Христиан дининиң пәйда болушыға бағылғыңын тәhlил қилиңдер. Қайсы пикирни қоллайсилер?

Иисус Христос (Иса)

Христианлик диний тәліматлар вә өнъениләр. Христиан динида Худа бир вә өзгәрмәйдиган мәңгүлүк. У пүткүл аләмни яратти. Өсүмлүкләр билән һайванларни, *Адәм ата* билән *Нава анини* яратқан худа. Дәсләпки чағда пүткүл аләм, униң ичиде Адәм ата билән Нава аниму өжайи турмушни бешидин көчүрди. Бирақ бир вақитта Адәм ата билән Нава ана мәнгүйи қилинганды мевини йәп, гунаға патти. Худа уларни жәннәттін қоғлавәтти. Улар өнді өмгөк қилип, күн көрүшкә башлиди.

Уларниң гунасинаң һапашлыған өвләди меңрибанлик билән яхшилиқтнен жирақлишивәрди. Адәмләр жәнайәт қилишқа башлиди. Оғрилиқ, адәм өлтүрүш, булаңчилиқ, ялған гувачи болуш башланди. Мана мөшүндақ әһвалда йәргә өвәтилгән худанин вәкиллириницә бири Иисус еди.

Христианлик бойичә йәрдеки наят қийин, жәнайәткә, яманлиққа толуп-ташқан. Униңға қарши туруш бәк тәс. Бирақ адәмниң наяты йәрдеки биләнла аяқлашмайду. Адәм у дуниядик мәңгүлүк наятында интилиши керек. Униңға тәйярлиниши лазим. Йәрдеки һөкүмдарлиқ, байлық, атақданақ нечнемигә турмайдиган әрзимәс нәрсиләр. Барлық гуналардин паклан. Өзәңни-өзәң мәнивий жәннәттін бейит, мениршәпкәткә, хәйрихаңлиққа, яхшилиққа тәрбийилә.

Шунлашқа христианлиқни һәр түрлүк ижтимаий топ вәкиллири қобул қилди.

Бай яки кәмбәғәл болғининг қаримай, диний етиқатларни тәргип қилди.

Йеци динниң асасий қаидилириниң бири – һөкүмранлиқка бекиниш, яманлиққа зорлук билән жарап бермәслік. Бу қаидиниң иккى әһмийити болди. Биринчидин, наһайити зор, құдрәтлик қошунға егө һөкүмранлиққа қарши туруш мүмкін әмес еди. Иккинчидин, шундақ болсаму адәм ички монивий әрқинлигини сақлалиди. Шунлашқиму һөкүмранлиққа сирттеги бекінингини билән, ичида қарши турди.

Иптидаи христианлиқниң асасий қаидилири уларниң диний өнъенилири билән иримлирига тәсир қилди. Шундақла иптидаи диний қовумларниң қелиплишишиғиму елип көлди. Иптидаи христианлар сәлтәнәтлик мәйрәмләрдин, соң қурбанлиқтардин, көләмлик чариләрдин баш тартти. Улар

Бу
муһим!

Тирәк сөздәр:

- ❖ Иисус
- ❖ Матвей
- ❖ Пресвитеर
- ❖ Диакон
- ❖ Епископ
- ❖ Поликарп
- ❖ Диоклетиан
- ❖ Константин

**Музакирили-
шицлар!**

Христиан дининиң
төрөкциятига өз
хәсессиниң қошқан
шәхслөрниң
паалийитини
еніңдаңылар

Исми	Паалийити

тинич, шәһәр сиртида, кәчқурунлуқлири жигилди. Униңда диний китапларни оқуди, чөттин кәлгән тәрбигатчиларни тиңшиди, диний шеирларни оқуди.

II–III əсиrlәrdə мәхсус сигиниш беналири селинишқа башлиди. Уларда рөмиз сүпитеңдә Иисус керилгән крест илинди.

Иптидаи христианлық қовумлар. Христиан диниге дәсләп асасен кәмбәрәлләр чокунди. Шунин билән биллә у һаллиқ адәмләр үчүнму очуқ еди. Бирақ улардин чоң мәнир-шәпкәт тәләп қилинди. Иисусниң дәсләпкى шагиртлириниң бири Матфей селик жиңкүчү болди. Иоанниң йәккә чоң егилиги бар еди. Шундақ қилип, иптидаи христианлық қовумниң ижтимайи тәркиви һөрхил болди.

Христиан тәлимати дәсләп Палестина, Сирия, Мисир кәмбәрәллири арисида қоллашқа егә болди. Уларниң ичидә болупmu шәһәр турғунлири көп еди. Иптидаи христианлық қовумларда қуллар, аяллар билән балиларму нурғун еди. I əsirniң ахирига қадәр мундақ қовумлар Рим империясиниң шәркүй қысмидики көплеген чоң шәһәрләрдә қелиплашти. У һәтта Римдиму пәйда болди. Италияниң бирнәччә шәһиридә паалийәт елип барди.

II əsirniң оттурисидин етибарән христианлық қовумлар көпийишкә башлиди. Уларниң қатарига һаллиқ адәмләрмү кирди. Қовумниң мүлки хәйриханлықлар билән соғилар несавигиму көпийип турди.

Қовумниң ички тәшкилати муреккәплишишкә башлиди. Илгәрки өзини-өзи рәтләп туридиган қовумда мәлүм бир төртип тәләп қилинди. Қовум рәhbәрлери – пресвитетлар билән уларниң ярдәмчилери дыаконлар сыйланди. Қовумниң улгийиватқан мүлкини назарет қилидиган адәм – епископ тайинланди. Қовум әзалириниң сани өсүп, мүлки көпйәгән ҹагда, епископларниң роли ашти. Улар II əsirniң ахирода қовумниң башчисига айланды.

Қовумлар арисида изчил алакә орниди. Хәтләрни йезип, адәмләрни өватип, диний чүшәнчиләр, әнъениләр, бирләшкән чарә-тәдбирләр һәккүдә өз ара келишип турди. Бәзи қовумлар арисида абройлуклири аләнидә көзгө чүшти. Улар йетәкчи қовум сүпитеңдә тонулди. Қовумларниң рәhbiri болуп, Иисус өзи қурған иерусалимлик қовум несапланди. Апостол Павел асасини салған Антиохия қовумиму инавәтлик еди. II əsirniң ахирода римлик қовум аләнидә көзгө чүшти. Империя пайтәхтидә орунлишиши, әзалириниң көплүги, байлиги буниңға кәң йол ачти. Шу жәрияниң римлик епископници

Римлиқ яш қызы.
Мәрмәр.
Б.э.б. I ғасиринң
ахири

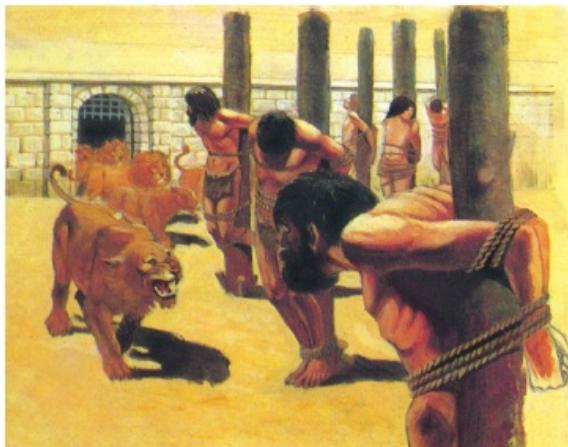
абройи көтирилди. У империядик диний рәһбәрліктө муһим рольға егө болди.

Иптидаи христианларни тәқипләш.
Христиан динида Иисус қайтип келиду. Бирақ Иисуснц қайтип келиши, гунаңкарларни жазалиши, қорқунучлуқ сот, йеңи миң жиллик падишликин қуруш гайилири һөкүмдарларға яқмиди. Чүнки императорниң кәйнидики алтун өсир, ғүллиниш гайилиригө зит келәтти.

Христианлар худа алдидә жими адәм – қулму, императорму тәң, бара-вәр дәп елан қылди. Бу императорни худага тәңләштүрүш әнъәнисигө мувапиқ кәлмиди.

Униң үстигә христианлар императорни тәрипләйдиган империяниң барлық турғунлири мәжбүрий рөвшітә қатнишишқа тегишилик тәдбирләргө бармиди. Бу һөкүмәт тәрипидин очуқ қаршилиқ сүпитеңде қобул қилинди.

Иптидаи христианларниң хали йәрдә теч вә мәхпий өтидиган жигинлириму гуман пәйда қылди. Бу христианларни тәқипләш паалийитигө тәсир көрсөтти. Бәзидә уларни өлтүрүшмүй үз бәрди. Христианлар дин йолида өлгөнләрни азаплангучилар дәп елан қылди. Уларни мәденийиләп, үлгө тутти.

Христианларни
найванға талитиш

Сыләрниң никрицлар

Императорларга
иптидаи христи-
анлар немиси билән
яқмиди?

Жұп
билән иш!

Аталгуларни
ениңлап йезицлар!

Худаниң әлчиси ... –

Көвүм
йетекчилири ... –

Көвүм йетекчилиринң
ядәмчеси ... –

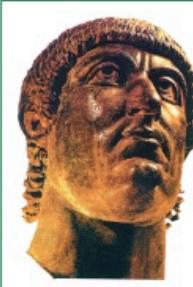
Көвүм мүлкүни назарәт
қилгучи ... –

Дин йолида
өлгөнләр ... –

Ениқлаңлар!

Христианлық календарьнин алайындылыгы.

Римдикى иптидаиىй чоң тәқипләш 64-жили император Нерон дәвридә йүз бөрди. У христианлар Римни өртимәкчи болди дәп өйиплиди.

Христианлық билән күрәш жүргүзгөн императорларниң бири Диоклетиан еди. Христианлар һөкүмдарларни мәдһийиләшкө, қедимиң римлик худаларға сиғинишқа қарши еди. Қедимиң римлик әнъәнә асасида мәмлекәтни бириктүрмәкчи болған Диоклетианга бу яқынди. 303-жили әтиязда христианларға қарши бирнәччә пәрман чиқарди. Уларда христианлықни тәргип қилиш мәнъий қилинди. Чирколарни вәйран қилип, христианлық китапларни көйдүрүшкө буйруқ берилди. Христианлық қовумларниң мүлки тартып елинди. Нәрбір христиан динидин ваз кечип, император билән римлик худаларға құрбанлық қилинсун деди. Бу тәләптерни орунлымиған христианлар тәқипләнди, түрмиләргө ташланди, һәтта өлүм жақасыга кесилди.

Константиниң диний ислаһати. Диоклетиандин кейин һөкүмрәнлиққа кәлгөн император Константин чиркони өз һөкүмрәнлигига тирәк қилишқа болидиганлигига көзи йәтти. У христиан чиркоси билән келишүмгө келидиганлигини вә уни қоллайдиганлигини елан қилди. Христиан дини башқа динлар билән тәң, баравәр деген пәрман чиқты. Чиркониң мусадире қилинған вә буланған мүлки қайтурулидиган яки өтәш һәккү төлинидиган болди.

315-жили христианлық диний рәһбәрләр дәләт пайдиси үчүн өтәйдиган вәзипидин бошитилди. Христианларниң жигинлирини әркин өткүзүшкө капалатлық берилди. Чирко вәкиллири қануний шәхс һоқуқиға ет болди. Уларниң құлларни сетивелишига, сетишига, өз мүлкини әркин пайдилинишига рухсәт берилди.

Христианлық чирко панаラаш орни һоқуқини алди. Христианларни башқа диний мәйрәмләргө қатнаштурууш мәнъий қилинди. Бирақ бу дәвирдә христианлар арисида өз ара келишмәсликлөр йүз беришкә башлиди. Христианлық диний тәлимматниң һәрхил нусхиси бар екәнлиги байқалди.

Мисирдикى Александрия шәһириниң пресвитери Арий Христосни худа билән тәң, деген хуласигө қарши чиқты. У худа охшаш мәңгүлүк өмүр сүргини йоқ. Шуңлашқа у пәкәт адемләр билән худалар арисини давамлаштурғучыла деди. Униң бу пикри империягә тарқылип көтти.

Император Константин диний талаш-тартишларни йоқитиши учун, пүткүл империядике епископлар жигинини өткүзди. Мәзкүр жигин 325-жили Кичик Азиядике *Никай* шаһиридә өтти. Жигинға Константинниң өзи рәхбәрлик қилды. Униңда қаттық бәс-муназириләр йүз берди. Константин уларниң бир умумий қарабаға келишини тәләп қилды. У өзи Христосни худа билән тәңләштүрүшни халиди. Униң бесими билән епископларниң көпчилиги арийлиқни тәнқитлиди. Арий билән уни қоллиган иккى епископ ләнәт тәkkәнләр дәп елан қилинип, йәр авдурулди. Бу жигинда *христианлық календарь* қобул қилинди. Мәзкүр календарь бойичә христианлық мәйрәмләр бәлгүләнди.

- Христиан дининиң өзигө хас алғындылыклирини сөзләп бериллар.
- Христианлық қовумниң қелиплишиши билән риважлинишини мунақимә қилилар.
- Христианларниң тәқиiplинишиниң сәвәвини ениклаңлар.
- Константинниң диний ислаһатиниң әһмийити немидә? У немиңни көзлиди?

§33.

ҚЕДИМИЙ ДУНИЯНИҢ МӘДӘНИЙ МИРАСЫ

Йезик. Қедимий дунияниң бизгә қалдурған тәңдашсиз миравиниң бири – *йезиқлар*. Рәсим арқылык йезишни башлиған шумерлиқлар әң қедимий йезиқ системисиниң бирини қелиплаштурди. Урарту, Сирия вә Финикия охшаш мәмлекәтләр мошу йезиқни өзлиригә алас қиливалди.

Йезиқниң тәртипкә кәлтүрүлгән системиси елипбә еди. Кадимий елипбә Вавилон, Мисир, Сирия вә Финикия мәмлекәтлириде қелиплашты. Финикиядә алфавит б.э.б. XIII өсирдә пәйда болди. Бу йәрдә елипбәни түзуш давамида Вавилон билән Мисирниң бай мәдәний мирави пайдилинилди. Шунинци асасида 22 тамғидин түзүлгән хелә мукәммәлләштүрүлгән елипбә вүжүтқа қәлди.

Финикиялык елипбә көплігән йезиш системисиниң асасини салди. Мәсилән, шунинци асасида кейинирәк греклар өз елипбәсини түзди. Грек йезиғи асасида кирилица пәйда болди. Буниң өзи умум инсанийәт тәрәкқиятниң өзара зич мұнасиветтә болғанлыгини көрситиду.

Бу мұним!

Тираж сөзләр:

- ❖ Йезик
- ❖ Астрономия
- ❖ Математика
- ❖ Медицина
- ❖ Эвклид
- ❖ Архимед
- ❖ Птолемей
- ❖ Техника иши
- ❖ Пантеон
- ❖ Колизей

Сыләр биләмсиләр?

Йезиватқан қедимий
грек адами

Дөслөп йезиш пәкәт
мәхсус учур йоллаш,
делетлии кириш билән
чиқыш нәжәтлери
вә қанун йезиш учун
қоллинилса, кейиннәрәк
тарих, ривайялар билән
вақыләрни сақлаш учун
пайдилиннилди.

Қизиқарлык!

Математикиләк папирос

Бу папироста квадрат,
чәмбәр, үтбұлуңлукның
мәйданларының ениқлашының
әмәллери йезилған. У
б.з.б. 850-жылға тәэллүк.

Уни пирамида селиш
давамында пайдилинган.

Бәзи папиросларда
көйнігә қанчы етнелік
келеми сиғидиганлығының
несаплайдыган
математикиләк несаплар
йезилған.

Қедимий Хитай йезигиниң Азияниң көплігөн тәвәлиригө тарқылишидинму мешундақ қанунийликни көримиз. Конда латин йезигини назир көплігөн мәмликәтләр пайдилинмақта. У Европа, Америка, Азия вә Африкиниң көплігөн әллиридики асасий йезик системиси несаплини.

Йезиқни пайдилинниш әң авал адәмләр арисидики мұнасивәтни риважландурды. Уларниң учур елиши билән еник мәлumat йәткүзүшини илдамлатти.

Шу қедимий йезиқлар түпөйли бізгө әшу кона заманлардин көплігөн қоязмилар билән китаплар келип йетти. Уларниң бир қисми шу дөвирләрдикі хәлиқләр тогрилиқ мәлumat бериду. Әдәбий әсәрләр қедимий дөвирләрдикі адәмләрниң наят нәпеси билән дүниятонушыниң hekayе қилиду.

Қедимий йезиқлар системиси илим-пән асасиниң қелип-лишишидиму муһим роль ойниди. Математикиләк санаш системисиниң пәйда болуп, риважлиниши санларни йезиш билән зич бағлинишлик. Униң бир испати – Мисирдин тепилған «Математикиләк папирустисти» бәлгүләр. Қедимий Мисирда һәтта асмандикі юлтузларни орунлишиш жәдвилиму түзүлгөн. Улардин бізгө геометриялар несаплар топлимениң мәтингиму мирасқа қалди. Қедимий дүниядың бай мираси бізгө мешундақ йезиқлар арқылы жетип көлди. Улар қедимий заманлардикі әдәбий әсәрләрни оқушимизға имканийәт яратти. Язмичә мәлumatлар арқылың бәзи әлләрниң илим-пәниниң дәрижисиниму ениқлалаймиз. Уларниң инсанийәт тәрәкқиятидикі орниниму айдилаштуралаймиз.

Аләмниң илмий тәсвири. Бүгүнкі таңдикі илмий тәрәкқияттың асаслири әшу бир қедимий заманлардин башланма алиду. Қедимий Вавилонда шумерлар дәвриділа математика хөлә яхши йүксөлгөн. Улар алайында формула бойичә дәрижиләр мұнасивитини чиқиришни билди. Квадрат вә куб түлтізларни тапти. Уларниң 180 миниғичә санларни көпәйтиш, қошуш вә елиш жәдвәллири бізгичә йетти.

Вавилон қаһинлери бәш сәйярини, уларниң орбитисини ениқлиди. Рәсмий һәжжәтләрдә сәйяриләр билән юлтузларни, Құн билән Айниң тутулушини назарәт қилиш жәрәни тиркөлгөн. Улар құн билән түнниң тәңлишиш вақтими билди. Құн билән айниң тутулуш пәйтими молжалиди. Ай фазилирини күзитип, календарь системисини түзді. Мисир математикиләк төртбулуңлукның, тәң янлик үчбулуңлукның, трапецияниң, һәтта дүгләкниң көлөмини ениқлашни билди. Бу йәрдә қан айлиниш, жүрәктин тарқайдиган «22 томур» тогрилиқ иліммүү көң тарқалди.

Илим-пәнниң суръетлик риважлиниши б.э.б. IV–III өсирләргә тогра кәлди. Бу греклиқ вә шәркйи илим-пәнниң қийилишиш дәври еди. Б.э.б. V өсирдә даңлиқ мутәпәккүрләр асасен философия вә бирнәччә еник илим-пән саһалири билән шугулланди. Илим-пәнниң көплігөн саһалири еницилинишқа башлиди.

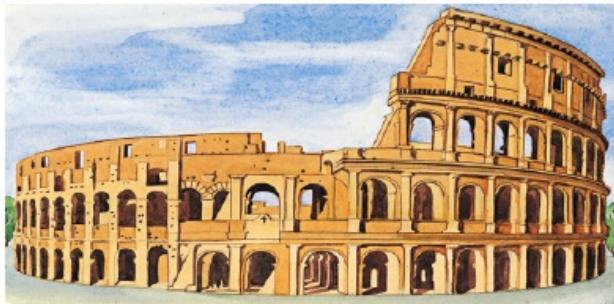
Вавилон вә Мисирниң бай тәжрибиси асасида греклар билән римликлар математикилық, астрономиялық илимда чоң мувәппәккүрләргә еришти. Эвклид, Архимед, Птолемей вә башқа алимларниң исимлири тарихта қалди.

Эвклидниң (б.э.б. IV өсирниң ахири – III өсирниң беши) «Башланма» намлиқ өмгиги шу ғағдикиси математикилық қамус (энциклопедия) саналди. Униң математикилық йецилиқлири назарияттың мәктәпләрдә оқытулуп кәлмәктө.

Архимед (б.э.б. 287–212-жж.) математика билән физика тәрәккиятига зор тәһнә қошти. Өзиниң илмий йецилиқлирини әмәлияттә қолланди. Месилән, «Архимед чигири» қудуктингесүчи үчүн пайдилинилди.

Клавдий Птолемей (83–161-жж.) астрономия, математика, география саһалири бойичә зор өмгәкләрни язди. Униң «Астрономияның» улуқ математикилық қурулмиси», «География бойичә йетәкчилик» намлиқ өмгәклири бар. Шундақ қилип, көрүватқинимиздәк, қедимий дунияда көплігөн илмий саһалар қелиплишишка башлиди. Уларда алға сүрүлгөн йецилиқлар кейинки дәвирләрдик илим-пәнгө алас болди. Шундақ қилип, қедимий заманлардик илмий мирас инсаныйәткә хизмет қилип кәлмәктө.

Қедимий Римдик техника тәрәккияти. Қедимий Римдик техника тәрәккияти әң авал беләкарлиқта өз өксини тапиду. Уни I–II өсирләрдә селинган наһайити чоң имарәтләрдин көримиз. Улар хиш-бетонлуқ техника дәп атилидиган усул билән селинди. Бундақ қурулушлар наһайити пухта болди вә

Колизей
амфитеатри

Алимларга
кластер ясандар!

Еницилилар!

Өзәңлар туруватқан
йәрдә римлиқ
үлгидикى қурулуш
нишани барму?

Жұп билән иш!

Қедимий римлиқ
бенакарлық
техникисиниң
алаһидилігінің
тезисмәндер.

әсирләр давамыда сақлининп турди. Бу қурулуш техникисиниң алаһидилігі йеңи алий сүпәтлик қурулуш материаллирини – римлиқ бетон билән пиширилған хишин пайдилиништа еди.

Рим бенакарлири грекларниң қурулуш техникисини техиму мүкөммәлләштүрди. Чедир, гүмбәз, арка вә түврүк қатарлық қурулышниң йеңи усуулларини киргүзди. Улар дорийлик, ионийлик, коринфлик дәп атилидиган греклик һәрхил ордер системисини бир қурулушта арилаштуруп пайдилинишни билди. Колоннайлар билән түврүклөргө арка қоюш системисини кәшип қылди.

Йеңи қурулуш материаллири билән техникиси илгәрки мемарлар йешшәлмегендеген көплигендеген мәсилиләрни ижабий һәл қилишқа имканийәт яратти. Униң ениң мисали Пантеон селиштур. Пантеон – худаларға бегишланған ибадәтхана. Буниңда қурулушчилар наһайити соң бошлуқни гүмбәз билән япты. Гүмбәзиниң диаметри – 43,5 метр. Мундак қурулушкин XIX әсирдә нечким һеч йәрдә салалмиди.

Қедимий Римдикі бенакарлық билән мемарчилик-нинң новәттика жирик утуғы Колизей амфитеатри болди. 50 миң адәмгә бегишланған амфитеатр наһайити пухта вә чирайлық қилип селинған.

Римдикі Пантеон ибадәтханасы

Римлиқ қурулуш техникиси тәрәккиятига шәрқий бай тәжрибиниң тәсіри зор болди. Шуңлашқа пухта мемарлар асасын Италиядын сирт тәвәләрдин чиқти. Мәсилән, Дунай дәриясидин өтидиган соң көрүкни, римлиқ Троян форумини, Пантеонни дәмәшкәлиқ уста Аполлодор ясады.

Римлиқ бенакарлар мутләк йеңи қурулуш техникисини – материаллар билән конструкцияләрни пайдилинип, имаретләрниң йеңи түрлирini салди. Улар дуниявий бенакарлық сәнъитиниң гәзинисини толуқтұрды.

1. Йезик дәслөп қайси әлләрде пәйда болди? Уларниң пәрқи қандак еди?
2. Қедимий йезиқларниң бүгүнгічө йетип көлгөнligини немидин көримиз?
3. Қандақ йеңиликтер ечилиді? Илмий йөнилиши қандақ?
4. Қедимий Римдің қурулуш техникисини бүгүн пайдилиниватимизму? Қазақстанда римлиқ үлгидики қурулушларни байқыдиңдармы?

«Дуния йүзи тарихи» пәни бойичә хуласә

Инсаныйәт тарихидики дәсләпки иптидаиј ижтимаиј жәмийәтләр билән дөләтләр Қошдәрия билән Нил бойида, йәни Азияниң жәнубий-ғәрби билән Африкиниң шималий-шәрқидә қелиплишип, умумиј гражданлык цивилизацияниң әжайип очақлирига айланди. Азия қуруқлуғида көплігөн дөләтләр пәйда болди.

Силәр бу цивилизация очақлириниң инсаныйәт жәмийитиниң ижтимаиј мұнасиветлириниң, егилиги билән мәдәнийитиниң, дөләтлик башқуруш системилириниң йеци түрліриниң қелиплаштуруш асасида тәрәккүй әткөнлигини билдицлар. Улар инсаныйәт тәрәккиятига дәсләпки башланмиларни бөрди. Униң йеци балдаққа көтирилишиде аләнидә роль атқурди.

Көпчилигидә йәр егилиги йетекчи орунни егилиди. Бирақ, шуниңға қаримастин, ижтимаиј мұнасиветлири һәр түрлүк болди. Бұғынки таңда биз уларниң һәммисидә құлдарлық һөкүмранлиқ қылди, дәп несапталмаймыз. Құлдарлық мұнасиветләр мәлүм бир давирда, Вавилонда ве башқа дөләтләрдә болғани билән, көплігөн әлләрдә асасиј ишләпчиаргучилар әркин деҳанлар билән һүнәрхөндер еди. Парс падишилигидә, Һиндистан билән Хитайда ижтимаиј мұнасиветләрниң мүреккәп системилири һөкүм сүрди.

Дөләтлик түзүмниң риважлиниш тарихидин авал кичик дөләтләрниң пәйда болуп, андин кейин уларниң арисидиқи һөкүмранлиқ учун күрәш давамида чоң, мәркәзләшкән дөләтниң қелиплишиши көплігөн әлләргә хас нағисә економигиниң байқидицлар. Кәң таралған башқуруш тәртibi падишилиқ, шәхсий һөкүмранлиқ еди. У көп әлләрдә мирасхорлық түс алды.

Қедимий Азия йерида пүткүл инсаныйәтлик мәдәний тәрәккиятқа йол ачқан көплігөн үенилиқлар дүнияға көлди. Илим-пән билән сөнъет асасири бойичә чоң башланмилар пәйда болди. Бунин һәммиси инсаныйәт тарихиниң йеци балдақта йеци сүръет билән риважлинишига йол ачти. У нағисә грек-рим тарихидин рошән көрүниду. Грекиядә бир мәркәзгә бириккән чоң дөләт болмиди. Бирақ улар бизгө Нил билән Қошдәрия, Һәтта Ганг билән Һинди дөриялири бойидири иптидаиј кичик дөләтләрниң риважланған, йенци балдақтиki түри охшаш намайән болиду. Грек шәhər-dөләтлириде башқурушниң демократиялық ве олигархиялық жүмнүрийәт дәп аталаған түрлири можут болуп туруп, инсаныйәт цивилизациясини техиму йүксөлдүрди.

Буниандиқи демократия вәтәннәрвәрликкә таянди ве мешуарниң асасида мемарчилиқ, һәйкәлтарашлық, театр, нағылдағы сөнъети, илим-пән йецичә түс билән, аләнидә сүръет билән терәккүй әтти. Құлдарлық мұнасивет Қедимий Римда өзиниң гүллиниш басқучига көтирилди. Униң Йәр Оттура деңизи территориясидиқи чоң дөләткә айлиниши давамида шәхсий һөкүмранлиқниң йеци түрлири қелиплашти. Шәриқ цивилизацияси билән Рим мәдәнийитини бейитип, толуқтуруп, умумиј инсаныйәтлик байлиқларни техиму көңейтти.

Иптидаиј дуния алимидики қуруулуш нишанлири һәккүдә сөзләп берилдәр

Римда	Вавилонда	Египетта	Хитайда
Пантеон ибадәтханиси Колизей амфитеатри	Асма бағ Вавилон мұнариси	Пирамидилар	Улук Хитай сепили

ҚЕДИМИЙ ДУНИЯ ТАРИХИНИЦ АТАЛҒУЛИРИ

АВЕСТА – қедимий парсларниң диний китави.

АГОРА (грекчә: базар, мәйдан) – шәһәрниң мәркизидә орунлашқан мәйдан. У трапеция тәхлит қоршалған. Униң өтрапиға жәмийәтлик ейләр билән ибадәтханилар селингән.

АЛЕКСАНДР МӘШЬЕЛИ – аләмниң йәттә мәжүзисиниң бири. Нил дәриясиниң саңилида орунлашқан. У кемиләргә йол қөрситіп тұрушқа бегишланған. Мәшъәлниң егизлиги 111 метрга йеқин. Мәшъәл қурулуши толук мәрмәр вә бронзидин ясалған.

АМФИТЕАТР (грекчә: көрүш залидики орунлар) – қедимий Рим әнли һөрхил оюнлар билән мусабиқаларни көрүшке бегишилнип салған алл имарәт. Бу йәрдә явайи һайванларни қоғлаш, талитищ, шундақла гладиаторлар мусабиқилири еткүзүлүп турған. Униң оттурисида дүгләк мәйдан орунлашқан.

АМФОРА – сапал қачидин ясалған шар тәхлит, иккى тутқучи бар қача, комзәк (коза). Униң бүгдай, май вә мусәлләс сақлашта пайдиланған. Бундақ қачиларни қедимий греклар бәк көп ишләткөн.

АРГОНАВТЛАР – грек әпсанилиридики 50 сәяһетчи. Улар Колхида зиминыңа Қара деңиз арқылы «Арго» кемиси билән бараган.

АРИСТОКРАТИЯ (грекчә: алий лавазимлик). 1. Қедимий Грекиядикى дәләтлик һәкүмәтни башқурушниң бир түри. 2. Қуллук, феодаллик жәмийәтләрдикى уруқбеширигиниң, әзгучи синипин алий вәкиллири.

АРКА (латинчә: дога) – там яки тирәк арилигини туташтуридиган мүрә тәхлит ишик. Арка түнжә қетим қедимий Шәриқ мемарчилігидә пәйда болған.

«АСМА БАҒ» – Вавилондик жирактән йәр билән асманниң арисида турғандәк болуп, алайнидә көз тартидиган гәзел бағ. Аләмниң йәттә мәжүзисиниң бири.

ӘПСАНӘ – тәбиәттин ташқири наятын өглири билән әжайип һадисиләр, вакиәләр һәккіде һекайе-ривайәтләр. Грек әпсанилири һөрхил әжайип һадисиләрни, батурларниң жасарәтлик өрлигини, бешидин еткүзгөн вакиәләрни һекайе қилиду.

БҮДДА ДИНИ – «йорук шолилик» (нурлук) деген мәнани билдүриду. Будда дини қедимий һиндилярда көң тарифан. Униң асасини Сиддихардһа Гаутама исимлиқ падишаниң оғли салған. Будда дининиң мәхсити – адәмләргө яхшилиқ билән әркин турмушқа қандақ қол йәткүзушқа болидиганлигини тәшвиқ қилиш. Бу дин дуниявий динге айлининп, буддизм дәп аталди. У көң тарқалған дәслепки дуниявий динниң бириудар. Һазир буддизмга Хитай, Япония, Моңгулия, Вьетнам хәлиқлири чокуниду. Бу диний тәлимат б.ә.б. Ү әсирда пәйда болған.

ВАВИЛОН (аккад тилидике «бабилу» – Худага баридиган дәрваза) – қедимий Месопотамиядикى әң өң шәһәр. У б.ә.б. XIX әсиргиче Вавилон дәлітинин пайтәхти болған. Навуходоносор падишаниң дәвриде әң чирайлиқ, даңлық шәһәргө айланди. Вавилон шәнири қелинлиги 7 м вә 3 м болуп көлтән үч там билән қоршалған. Сол тамниң бир булуңцида аләмниң йәттә мәжүзисиниң бири – «Семирамида асма беги» жайлашқан.

ВАВИЛОН МУНАРИСИ – қедимий әжайип мемарчилік ядикарлиғи. Егиз мунара құдрәтлик Мардук худаниң ибадәтханиси. Униң егизлиги 90 метрга йетиди. Чедирини алтун билән ялатқан. Мунарни рәңгә-рәң, пиширилған хиштин салған. Мардук Вавилон шәнириниң ғәмхорчи худаси несанланған.

ГЛАДИАТОР (латинчә: шәмшәр) – қедимий Римдикى өз ара күч синишиш үчүн мәхсус үгитилгөн қуллар. Гладиаторлар мусабиқиси дәслеп қулларни диний әнъәнә бойиче өлтүрүшниң түри болди. Б.ә.б. III әсирдин башшап вапат болған атақлиқ адәмләрниң һөрмитигө уюштурулды. Б.ә.б. I әсир һарписида оюн-син түригө айланди.

ДЕМОКРАТИЯ (грекчә: «хәлиқ һәкүмити») – Афиньыдикى алий һакимийәт һәкүмранлиғи хәлиқ жигини болди. Жұми Афина пухралыры хәлиқ жигинига қатнишишқа һоқуқлук еди.

Хәлиқ жигинида қизғин бөс-муназириләр пат-пат болуп турди. Һәммә қараплар көпчилик аваз билән қобул қилинганды. Афинаның идарә қилиш ишини греклар демократия дөп атиди.

ДЕМОС (грекчә: хәлиқ) – қедимдик құлдарлық Грекиядикі төвәнки әркін хәлиқ, йәни хәлиқницің ақсүйәклөргө қарши қоюлидиган қисми. Синипий жәмийәттегі аддий адәмләр.

ДОРИЙ – б.э.б. XII өсирдә Балқан йерим аралиға шималдан бесип киргөн грек қәбилисі.

Уларниң төмүр қуралларни пайдилиниши Грекиянц тәрәккияттін тезләтті.

ЖҮМНҮРИЙӘТ (әрәпчә). Рим жүмнүрийити б.э.б. 509-жили орниди. Қедимий римлиқлар Тарквиний исимлиқ падишани шәпқәтсиз, адәмгәрчиліги төвән болғанлықтан, уни айлиси билән мәмлиекттегі қоғлаветті. Римда жүмнүрийәт орнандын кейин, дәләтлик тузум қелипшишіп, униң һәкүмран орунлириға хәлиқ жигинлири, сенат башчылық қилды.

ЗАРАТУШТРА – дуниятонушлук диний тәlimat. Униң бойичә, яхшилиқ билән яманлықниц күриши – дуниявый тәрәккиятниң асаси.

ИЕРОГЛИФ (латинчә: тамға рәсимвәр) – қедимий адәмләрниң әңкүрлөр билән ташларға язған рәсимвәліри билән тамғилири асасыда пәйда болған йезиқ системиси.

КАПИТОЛИЙ ИДИРЛИРИ – Рим шәһири б.э.б. 753-жили йәттә идирлиң үстігө орунлашқан. Капитолий идери – шәһерниң мәркизий қисми. Бу йәрдә Капитолий берисиниң һәйкили бар. Капитолий идери Римниң сәясий вә медәний мәркизи болған.

КАСТА (португалчә: урук, әвлат) – Қедимий Һиндистанда адәмләрниң келип чиқыш теги билән һоқуқлири бойичә бәлгүлинип пәриқләнгөн вә синипий артуқчилігини қоғадайдыган жәмийәтлик топ. Адәмниң кастига йетиши мирасқа келип турған. Һиндистан конституациясы 1950-жили кастиларниң тәң һоқуқини елан қилды.

КОЛИЗЕЙ – қедимий Римдикі әң өң амфитеатр. Колизей қедимий Римда I өсирдә селинганды. Униң оттурисида дүгләк жәң мәйдани – аренә орунлашты. Театрда көрәрмәнләрниң орунлири туык чөмберлинин, униңға пәләмәп билән көтирилгөн. Амфитеатрда жильтүркүч найванлар вә гладиаторлар жәнлири еткүзүлгөн. Колизеяға 50 миң адәм паткан.

КОЛОНЛАР – қедимий Римда йәрсиз, өйсиз кәмбәрғөл, йәрни ушшак ижариге алғучилар шундақ аталған. Колон йәр егисиге ижәрә һәққини төлигөн. У әз әмгигинин мәһсүлдәр болушыга мәнпийәттар еди. Чүнки Елингандың носулниң (мәһсүлатниң) бир бөлигиге егө болған. Шуңа у құлға қариганда яхши ишләп, улақ билән қурал-саймандың күтүп тутти.

КОЛОННИЛАР – чирайлық түврүкләр. Колоннилар қедимий греклар бенакарлықта, жәмийәтлик имарәттер, ибадетханалар вә театрлар салғанда пайдиленганды. Греклар мемарчылық сәнъитидегі колонниларниң үч түрнин қолланған. Улар коринфлик, дорийлик вә ионийлик. Дорийлик стилемдеги плитилар билән безәлгөн колоннилар. Ионийлик вә коринфлик стилемдеги чирайлық һәккен билән безәлгөн.

КОМЕДИЯ (грекчә: хүшхой дәханлар нахшиси) – қызик, құлқирик пьесилардин комедияләр пәйда болған. Комедияләр көрәрмәнниң көңлини көтөргөн. Қедимий Грекиядә Аристофанниң комедиялари алғаннан дәнгөттөн жәліп қылған.

КОНСУЛЛАР (грекчә: меслиннеччи) – қедимий Римдикі алий лавазимлиқ адәмләр. Уларниң һәкми падишанин һәкми билән тән болди. Бирақ улар бир жил давамыда хизмет қилды. Консуллар қанун чиқиридиган сенатни башкүруушқа, хәлиқ жигинини чакиришқа, қошунға рәhбәрлік қилишқа салалықтады. Уруш вақтида консулларниң қошунға болған һәкүмрәнлиги чөккөз болди.

КОРИФЕЙ (грекчә: даңи). 1. Қедимий грек трагедиясидику хор рәhбири. 2. Өрбап, даңи, мүтәпеккүр, илим-пән вә сөнъетниң мәлүм бир йетекчи саһасиниң наһайити көрнәкликтән.

ОЛИМПИЯ – муқәддәс шәhər. Шәhər ибадетханисиниң оттурисида Зевсниң алл статуялири жайлышқан. Ибадетхана өтрапида худаларниң, батуруларниң вә оюн фалиппириның статуялири жайлышқан. Б.э.б. 776-жили Олимпия йеридә тунжә Олимпиадилик оюнлар өткүзүлгөн.

Олимпиадилик оюнларға грекларниң өң күчлүк атлетлири жүгрөштин, сәкрөшти, челиштин, диск вә нәйзә етиштин күч синашқан.

ПАЛАТИН ИДИРИ – Қедимий Римдикі 7 идирниң бири. Шәһерниң мәркизий қисми. Палатин идири форумниң йениға орунлашқан. Мошу йәрдә императорниң алтун ялатқан мәрмәр сарайлири турғузулған. Шуниң билән биллә онылыган миң тамашибин сиғидиган чоң цирк-ипподром селинған. Ипподромда төрт ат қошулаған йеник нарвулар мусабиқиси өткүзүлгөн.

ПАНА ЙЕЗИК – шумерликтер көшпел қылған лайға йеziш системиси.

Пантеон (латинчә: пүткүл худаларға бегишланған ибадәтхана яғы мүқәддес орун). 1. Қедимий Римдике «Пүткүл худалар ибадәтханасы». 2. Улук адәмләргө бегишланған сәһнә. Пантеон имарәт ичидә йорук чушырип туридиган алш гүмбәз билән йепилған.

ПАПИРУС – қияқ урукдешірге ятидиган көпжиллик есүмлүк. Үчлүк, қелин, түп тәрипи йопурмақлық келиуди. Египетлиқтар уларниң голини непиз, япилақ қилип тилип, бир-бириғе чаплап, варактарни тәйярліганды. Мошундақ усул билән тәйярләнганды папирусқа бир тәрипи учланған қомуч билән изған.

ПАРФЕНОН ИБАДӘТХАНИСИ – Грекиядике өң чоң ибадәтхана. Ибадәтханиларни башқа беналардин алайынде көрситиш үчүн, уни егиз йәрләргө салған. Парфенон ибадәтханаси аял худа Афининиң һөрмитиге қәд көтөргөн. Ибадәтхана Афиныдике акропольда орунлашқан. У 46 дөрийлік көркем түврүк билән зәнәтләнгендегі.

ПАТРИЦИЙЛАР – Римнин қедимий турғунлириниң әвләди. Улар дәсләп Рим хәлқиниң тәшкил қылған. Патрицийлар имтиязлық тәбәкә болды. Улар сенатқа сайланғанды, кейин һәммә һөкүмранлиқиң қолига алған.

ПЕРГАМЕНТ – қедимда қәғәзиниң орниға яхши ишилиниң, пайдилинилған мозайниң териси.

ПИРАМИДИЛАР – Египет падишлириниң дәпин қылинған йәрлириде қәд көтөргөн ядикарлиқтар. Пирамидилар пәдәзләнгән ташлардин селинғанды. Улар Египет елиниң гербига охшайды. Өң чоң пирамида б.э.б. 2000-жиллирида Хеопс фараонға бегишлинин селинғанды. Униң егизлиги 146,6 метр. Пирамидилар асасен Қаһирә шәһириниң йенидике Гизада орунлашқан.

ПЛЕБЕЙЛАР (латинчә: аддий хәлил, авам) – Римға башқа йәрдин көчүп көлгөн адәмләр билән уларниң әвләди. Плебейлар қошунда хизмет қилишқа тегишлік болғанды. Бирақ қовум етизлигидин йәр алалмиданды.

ПОЛИС (грекчә). Қедимий Грекиядике шәһәр-дәләтләрни шундақ атиғанды. Полис шәһәр-дәләтләр Грекиядә б.э.б. VIII–VII өсирләрдә пейда болғанды. Ыәр полисниң тәркивигө шәһәр билән униң өтрапидики аналилиқ жайлар киргендегі.

ПРОВИНЦИЯЛӘР (грекчә) – чөт төвәләр. Баскунчилик уруш нәтижисидә Рим пүткүл йәр Оттура деңизида һөкүмранлиқ қылди. Бесивелинганды йәрләр провинцияләр дәп аталды.

РИТОРИКА (латинчә: натиқлик, сәнъет) сәнъетинин риважлиниши б.э.б. II–I өсирләрдике Римниң ижтимай-сәясий турмушы билән зич бағлиништа болғанды. Хәлил жигинлирида, сенат мәжлислириде вә сот комиссияларниң ишида утуққа йетишницә асаси натиқлик сәнъет еди. Натиқлик сәнъет шу дәвирдә хәлиқлик түс алғанды. Римнин өң атақлиқ натиқлири Цицерон Марк Тулый вә Гай Юлий Цезарьдур.

СЕНАТ (латинчә қери, мәтивәр). Қедимий Рим егилири жүмһурийитидику ақсүйәкләр кециши, алий дәләтлик органы.

СФИНКС – (Қедимий Египеттеги беши адәм, тени шир тәсвиридики һәйткәл) тепишишмақ адәм. Һәйкелерниң егизлиги 20 метрдин ошук, кәңлигі 52 метр. Уни роһни сақлигучи, падиша һөкүмдариниң роһи дәп несаплиганды.

ТЕАТР (грекчә: оюн көрситидиган жай). Грекиядә театр б.э.б. V–IV өсирләрдә селинишқа башлиганды. Грек театрында тағниң етигидә, очук далада орунлашқан, усти йепилмиданды, пәрдисиз болғанды. Театр йерим дүгләк (амфитеатр) тәхлит селинғанды. Тамашибин олтиридиганды орундуқтар дәсләп ягачтанды, кейин таштит ясалғанды. Театр оюнлирида трагедияләр билән комедияләр көрситилгендегі.

ТЕРМЛАР (латинчә: монча). Императорларниң буйруги бойичә жими өркин адәмләр үчүн термлар – мончилар селинди. Униң сани Римда миңға йәткән. Римдикі наһайити жирик термларниң бири – Каракаллы монччиси. Термларниң йенида дәм елиш заллири, һәр түрлүк чайханилар вә сатрашханилар болған.

ТРАГЕДИЯ (грекчә: текиләр нахшиси). Грек трагедиялиригә адәттө худалар билән қәһриманлар нәккәдиди әпсанилар, бәзи тарихий фактларму пайдилинилгән. Трагедиядә уларниң өз ара күриши, жасарити, қайғу-һәсрити ипадиләнгән. Трагедияләрниң наһайити көрнәклик мүәллипи афинилик язғучи Эсхил болған.

ТРИБА – қәбилә иттифаклири. Трибилар жигиниң адәмләрниң мүлкий орнига чәк қоюлмай, Римниң пүткүл пухралыры қатнашты, шуңа униң демократиялык тәрипи бесим болди. Пухраларниң аваз бериши арқылы трибилар жигиниң қанун-лайиһе мунақимә қилиш вә б. һәл қилинди.

ТРИУМВИРАТ (латинчә: үчлүк иттифак). Қедимий Римда сайланған үч сәясий әрбапниң бирлишип алий һәкүмәтни башқуруши.

ТРИУМФ – галиййәткә йәткән ләшкәрбешиниң Римға қошуныни башлап, тәнтәнилик кириши. Қедимий Римда мәлум тарихий вақиә һөрмитигө бегишинин тәнтәнилик дәрваза турғузулған. Дәрваза ишик билән егиз маңлайчыдин орнитилип, һәйкәл тәхлит ядикарлиқлар, рельефлар вә императорниң галиййитини баян қилидиган йезиқлар билән һәқишлиңгән.

ТРИУМФАЛНИҚ АРКА – ләшкәрбешиниң ғәлибилик қайтип келишигө бегишиләнгән тәнтәнилик дәрвазилар. Қедимий Римда бәк көн таралған ядикарлиқларинин бири – тәнтәнилик дәрвазилар билән аркилар. Бу мемарчилик қурулуш доға тәхлит (арка) 1–3 мәхсүс ишитин ибарәт. Римдикі өң даңылқ аркилар қатарыға Тит вә Константин намидики тәнтәнилик дәрвазилар ятиду. Бу йәрдә жүрүштін ғәлибे билән қайтқан қәһриман, батурларни зор һөрмәт билән қызғын қарши алған.

ТРОЯН ЕТИ – ягачтап ясалған ат. Троя шәнирини бесивелиш үчүн өттәй қувлук билән ясалған. Бу тоғрилик Гомерниң «Илиада» вә «Одиссея» дастанлирида баян қилинди.

УЛУҚ ИПӘК ЙОЛИ – Хитайдын Римгиче Қазақстан билән Оттура Азия арқылы өтидиган йол. Мәзкүр йол билән ипәк тошулды, әлчиликләр маңди, мәдений алақылар әмәлгө ашти.

ФАРАОН – қедимий Египет падишаһириңін лавазими, алий атақ. Египетлиқларчә «перо» (чоң ей) падиша сарийи дегендә мәнәни билдүриду. Фараонларниң һәкми чәксиз болди.

ФОРУМ (латинчә: мәйдан). 1. Қедимий Римдикі мәйдан, базар. Форум ихтисадийла әмәс, шунин билән биләр сәясий наят мәркизим болди. Униң нули б.з.б. VI өсирдә селинди. Шәһәр көчилири Римниң қедимий меркизиге – форумға келип тақашты. Форумда қедимий Римдикі тәнтәнилик дәрвазиму орунлашқан. 2. Дәләтлик вә хәлиқара мәсилиләр мунақимә қилинидиган жириң өткүзүлидиган мәйдан.

ФРЕСКА – сугақ қурумай тамға сизилған безәлгән рәсім. Фрескилік рәсімләр қедимий Греция зимиnidики Криттин тепилған. Криттиki Кносс сарийидики тәнтәнә өткүзүлидиган залларниң тамлири фреска билән һәқишлиңгән. Шундақ фрескилік рәсімниң бири – «Буқа билән жәң» оюни. Фреска сәнъити антик дәвирдә кәң қоллинилған.

ХРИСТИАН ДИНИ (грекчә: Иисус Христосниң исми билән аталған) – дүнияға кәң таралған динларниң бири.

ЦЕНТРУИАРТ – патрицийлар билән плебейларниң жигини. Униңда алий лавазимлиқ адәмләрни сайлиди, уруш билән шәртнамә-битим мәсилилирини һәл қилди.

ШИРЛАР ДӘРВАЗИСИ – Микены шәнириде «П» һәрипи тәхлит селинған дәрваза. Тикидин қатар қоюлған икки таш үстүгө қош ширниң тәсвири орнитилған. Ширлар алди пүтлири билән түврүкләргә тайинип, кәйні пүтлири билән тик туриду. Шәһәргө пәкәт ширлар дәрвазиси арқылы киришкә болиду.

ЮПИТЕР – қедимий Римниң баш худаси, асман худаси.

ҚЕДИМИЙ ДУНИЯ ТАРИХИНИЦ АСАСЛИҚ ВАҚИӨЛИРИ

- Б.ә.б. IV миңжиллик – Қошдәрияда шәһерләр пәйда болди. Шумерлик йезик қелиплишишқа башлаиди.
- Б.ә.б. IV миңжиллиқниң ахыри – Египеттеги вә Қошдәриядыки иптидай дөлөтләр қелипласти.
- Б.ә.б. III миңжиллик – Египетта бир мәркәзгә бекіндурулған құдратлық дөлөт қурулди.
- Б.ә.б. III миңжиллиқниң оттуриси – Лагаш шумерлик бирнөччә шәһерни өзигө бекіндуруп, жирик дөлөткә айланди.
- Б.ә.б. XXIV әсир – Қошдәрияда мәркизи Аккад шәһири болған Шумер-Аккад падишалиғи қурулди.
- Б.ә.б. 2600-жил – Египитта Хеопс пирамидисиниң селиниши.
- Б.ә.б. 2200-жил – Шумер-Аккад дөлитини гүтелиқлар (тағлиқ хәлиқ) бесивалди.
- Б.ә.б. 2109-жил – Қошдәрияда Урниң III сулалиси тәхткә кәлди.
- Б.ә.б. 1792–1750-жиллар – Хаммурапи Вавилон дөлитидө падишалиқ қилды.
- Б.ә.б. 1525–1491-жиллар – Египетта фараон III Тутмос падишалиқ қилды.
- Б.ә.б. II миңжиллик – Финикия шәһер-дөлөтлири қелипласти.
- Б.ә.б. XV әсир – Ашшур шәһер-дөлити гүллинишкә башлаиди.
- Б.ә.б. 1280-жил – Египет билән Хетт дөлөтлири арисида тунжа течлиқ шәртнамә түзүлди.
- Б.ә.б. IX әсир – Урарту дөлити қурулди.
- Б.ә.б. VII әсир – Ассирия қедимий дуниядик құдратлық һәrbий дөлөткә айланди.
- Б.ә.б. 612-жил – Ассирияның пайтәхти Ниневияниң бөрбат болуши.
- Б.ә.б. XIII әсир – Финикиялар елипбә (алфавит) көшип қилинди.
- Б.ә.б. VII әсир – Вавилон мустәқиллигина елип, қайта гүлләнді.
- Б.ә.б. 604–562-жиллар – Навуходоносор падишалиқ қилды. Вавилонниң асма беги селинди.
- Б.ә.б. VIII–VII әсирләр – Грекияде шәһер-дөлөтлөр вұжутқа кәлди.
- Б.ә.б. VI әсир – Парс падишалигиниң қурулуши.
- Б.ә.б. VI әсир – Һиндистанда Магадха дөлити қурулди.
- Б.ә.б. 594-жил – Афиныдыки Солон ислаһати.
- Б.ә.б. 551-жил – Күн-фуцзы (Конфуций) дунияға кәлди.
- Б.ә.б. 538-жили – Парсларницә Вавилонни бесивелиши.
- Б.ә.б. 525-жил – Парслар Египетни бесивалди.
- Б.ә.б. 522-жил – I Дарий (Дарааявауш) парс падишаси тәхтигө олтарди.
- Б.ә.б. 519–518-жиллар – I Дарийниң сақларға қарши жүрүши.
- Б.ә.б. 509-жил – Римда жүмһурийәт орниди.
- Б.ә.б. V әсир – Афини қедимий Грекиядик құдратлық демократиялық дөлөткә айланди.
- Б.ә.б. V әсир – Буддизмниң пәйда болуши.
- Б.ә.б. 490-жил – Марафон және.
- Б.ә.б. IV–III әсир – Бактриядә риважланған шәһерлік турмуш қелипласти.
- Б.ә.б. 443-жил – Хәлиқ жигини Периклни бириңчи стратег, ләшкәрбеши хизметигө сайлиди.
- Б.ә.б. 382–336-жиллар – Македониядә II Филипп падишалиқ қилды.
- Б.ә.б. 338-жил – Хероней йерим аралидикі жәң.
- Б.ә.б. 338–325-жиллар – македонлуклар қошуниниң Шәриккә жүрүши.
- Б.ә.б. III әсир – Ашок падиша дәвридә Һиндистанда бир мәркәзгә бекінған дөлөт шәкилләнді.
- Б.ә.б. 264–241-жиллар – Рим билән Карфаген арисидики Бириңчи пуни уруши.
- Б.ә.б. 221-жил – Хитай бирпүтүн дөлөткә бирикти.

Б.ә.б. 218–201-жиллар – Иккінчи пуни уруши.
Б.ә.б. 151-жил – Сыма Цянь дунияға келди.
Б.ә.б. 149–146-жиллар – Үчинчи пуни уруши. Коринф билөн Карфагенни римлиқтарниң бәрбат қилиши.
Б.ә.б. 133-жил – Римдикі Тиберий Гракхтың йәр тогрилиқ қануни.
Б.ә.б. 100–44-жиллар – Гай Юлий Цезарь яшиди.
Б.ә.б. 74–71-жиллар – Спартак рәhберлигидиң құллар қозғилици.
Б.ә.б. 49-жил – Цезарьның Римдикі нәкүмәтни тартивелиши.
Б.ә.б. 27-жил – б.ә.-ниң 14-жили – Октавиан Августның Римға падишалиқ қилиши.
Б.ә.-ниң I әсіри – христанлиқниң пейда болуши.
Б.ә.-ниң 395-жили – Рим империяси иккигө бөлүнді.
Б.ә.-ниң 410-жили – Готларниң Римни бесивелиши.
Б.ә.-ниң 452-жили – Атилла өз әскери билөн Шимамий Италия йеригө бесип кирди.
Б.ә.-ниң 476-жили – Фәрбий Рим империясинин ғулиши.

«ҚЕДИМИЙ ДУНИЯ ТАРИХИ» ПӘНИ БОЙИЧӘ ОҚУШҚА ТӘВСИЙӘ ҚИЛИНИДІҒАН ӘДӘБІЯТ

Алдабек Н. Ә. Хитай тарихи – Алмута, «Қазақ университеті», 2007.
Алдабек Н. Ә., Түргенбай А. Хитай мәденийитиниң тарихи. – Алмута, «Қазақ университеті», 2010.
Балиларға бегишланған дуния йүзи тарихи. Қедимий Рим. – М. Олма-пресс, 1999 (рус тилида).
Махаева А. Ш. Улук Ипек Йоли. Ұмумий билим беридиган мектепнин оқуғучилири үчүн кошумчә окуш қурали. – Астана: Арман-ПВ, 2011.
Редер Д. Г., Черкасова Е. А. Қедимий дуния тарихи. I қисим. – Алмута, «Мектеп», 1976; II қисим. – Алмута, «Мектеп», 1978.
Европид. Медея. – Алмута, «Мектеп», 1986.
Кун Н. А. Қедимий Грекия әспанилири билөн ривайәтлири. – Алмута, «Мектеп», 1979.
Троя дәһшити вә унин қәһриманлири. – Алмута, «Мектеп», 1987.
Қедимий Шәриқ тарихи бойичә хрестоматия. I, II қисимлар. М. А. Коростовцев вә б. тәһрирлигидә. – М., «Просвещение», 1980 (рус тилида).
Дуния йүзиниң рәсмилік тарихи. I том, М., 1995 (рус тилида).
Қедимий Шәриқ тарихи бойичә хрестоматия. В. В. Струве вә Д. Г. Редер тәһрирлигидә. – М., «Просвещение», 1963 (рус тилида).
Клочкива И. С. Қедимий вавилонлуқтарниң мөнівій мәденийити. – М., «Наука» 1982 (рус тилида).
Трухина Н. Н. Қедимий Грекия тарихи. – М., «Наука», 1996 (рус тилида).
Қедимий цивилизация. – М., «Высшая школа», 1989 (рус тилида).
Кораблев И.Ш. Ганнибал. «Просвещение», – М., 1989 (рус тилида).
Пьер Микель. Қедимий Рим. – М., «Высшая школа», 1999 (рус тилида).
Қедимий Египеттегі ривайәтлири вә некайилири. – Л., «Лениздат» 1979 (рус тилида).
Згурская М. П. Қедимий Египет тарихиниң сирлири. Харьков, «Глобус», 2009 (рус тилида).
Аткинсон О. Қедимий улук тарих. – М., «Дрофа», 2005.
Матюшин Г. Н. Цивилизация сирлири. Қедимий дуния тарихи. – М., 2002 (рус тилида).
Майл Грант. Римлиқтар. Қедимий Рим цивилизацияси. – М., «Дрофа», 2005 (рус тилида).
Қедимий Һиндистанниң тарихи вә мәденийити. Мәтингләр. – М., «Высшая школа» 1990 (рус тилида).

МУНДӘРИЖӘ

БИРИНЧИ БӨЛӘК ИПТИДАЙ ЖӘМИЙӘТ ТАРИХИ

I бап

Теримчилар – овчилардин башлап йәр
егилигүчиләр билән мал өстүргүчиләргичә

§1. Адәмләрниң иптидаи жәмиәтлик бирләшмиси.	4
§2. Қедимий адәмләрниң наят тәрзи	10
§3. Ишләпчиқириш егилик түрлири	15
§4. Иптидаи жәмиәт мәденийити	19

ИККИНЧИ БӨЛӘК. ҚЕДИМИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯЛӘР

II б а п. Қошдәрия цивилизацияси

§5. Месопотамия тарихиниң қедимий дәвери	29
§6. Қедимий цивилизацияләрниң егилик системиси вә сәнъити	35

III б а п. Қедимий Мисир (Египет)

§7. Мисирдики дәләтниң пәйда болуши.	40
§8. Пирамидилар қурулушиниң дәвери.	44
§9. Қедимий Мисирниң ихтисадий вә ижтимаий түзүми.	48
§10. Мисирдики диний ишәнч-етиқатлар вә илим-пән	55

IV б а п. Қош чақылқ һарбулар вә империяләр

§11. Қедимий дәвидирдики һәрбий сәнъет	61
§12. Жәнубий-ғәрбий Азия империялари	66
§13. Мәркизий Азияниң қедимий дәләтлири	71

V б а п

Қедимий Һиндистан. Буддизмниң гүллиниши билән индуизмниң сәлтәнәт қуруши

§14. Һиндистанда мәмлекәтниң қелиплишиши	77
§15. Қедимий Һиндистандыки индуизм вә буддизм.	80
§16. Қедимий Һиндистанниң ижтимаий түзүми вә егилиги	84
§17. Қедимий Һинди мәденийити билән илим-пәнниң риважлиниши	87

VI ба п. Қедимий Хитайниң бирикиши

§18. Қедимий Хитай дөлитиниң шәкиллиниши	91
§19. Қедимий Хитай егилеги. Жәмийетлик вә сәясий түзүми	95
§20. Қедимий Хитай мәдәнийити	99

VII ба п. Қедимий Грекия

§21. Грекияниң қедимий цивилизацияси	103
§22. Грекиялык шәһер-дөлөтлөр	108
§23. Қедимий Грекияниң жәмийетлик вә сәясий түзүми билән егилеги	112
§24. Искәндәр Зулқарнәйн (Александр Македонский) дөлити	118

VIII ба п. Қедимий Грекия мәдәнийити

§25. Қедимий Грекияниң тарихчилери билән философлари	124
§26. Қедимий Грекиядикі илим-пән	128
§27. Қедимий Грекия сәнъити	132

IX ба п

Рим империясинаң тұллиниши

§28. Қедимий Римниң сәясий вә жәмийетлик түзүми	139
§29. Рим империясы	144
§30. Қедимий Рим мәдәнийити	149

X ба п

Дәвирләр қийилишидикі Рим

§31. Христианлиқниң пәйда болуши	155
§32. Рим империясидикі иптidaи христианлар	159
§33. Қедимий дунияниң мәдәний мираси	163
«Дуния йүзи тарихи» пәни бойичә хуласә	167
«Дуния йүзи тарихиниң» атапгулири	168
Қедимий дуния тарихиниң асасий вакиəлири	172
«Дуния йүзи тарихи бойичә оқушқа тәвшисиे қилинидиган әдебият»	173

Оқуш иәспри

Тулебаев Тұрғанжан, Момыштаева Ляззат Бакытбековна,
Тулбаева Ләйла Абдуллаевна

ДУНИЯ ЙҰЗИ ТАРИХИ

Үмумий билим беридиган мектепниң 5-синипи үчүн дәрислик

Тәһрират башлығы *M. Мәһәмдинов*

Мұхәрріри *M. Мәһәмдинов*

Техникилік мұхәрріри *O. Рысалиева*

Компьютерда сәhiпилігөн *A. Куватова*

ИБ № 211

Теришкө 08.08.2017 берилди. Нәширгө 28.08.2017 қол қоюлди. Формати 84x100^{1/16}.
Офсетлик қағаз. Офсетлик нашир. Нәрпін түрі «мәктепник». Шартлік баспа вариги 17,16.
Несапқа елиннедиган басма вариги 12,26. Тиражи 2000 нұсха. Бүйрутма № 2716.
«Атамұра» корпорациясы ЖҚШП. 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.
Қазақстан Жұмынурыйити «Атамұра» корпорациясы ЖҚШПнің Полиграфкомбинати.
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.